ज्ञानेश्वरी

अध्याय बारावा.

[हे गुरुकृपादृष्टी,] तुझा जयजयकार असो. तु कशी आहेस ? तर निर्मल, उदार, निरतर दुःखरहित व आनंद देणारी अशी सुप्रसिद्ध आहेस. १ हे गुरुकृपादृष्टी, विषयरूप सर्पानें मिठी मारल्यावर मूर्च्छित झालेल्या मनुष्याचें विष तुझ्या योगानें उतरतें. २ तुझ्या प्रसादरूपी लाटांचा पूर आला, म्हणजे संसारतापापासून कोणाला त्रास होईल ? व शोकापासून कोण पीडा पावेल ? ३ हे स्नेहाळे, तुझ्यापासून सेवकाला योगसुखाचे चमत्कार प्राप्त होतात, व ' मी ब्रह्म व्हावें ' अशी जी सेवकाची हौस, तीही तू पूर्ण करतेस. ४ [भक्ताला] तू आपल्या अंकावर कौतुकानें बसवून हृदयाकाशरूपी पाळण्यांत आपल्या उपदेशानें निजवून झोंके देतेस; ५ मन विषयापासून पराङ्मुख करवून व आत्मज्योतीची ओंवाळणी करून, मन व पवन यांची खेळणीं करतेस, आणि सेवकाकडून आत्मसुखाची बाळलेणीं लेववितेस; ६ जीवनकलेचें अमृतपान देऊन ' हंसः सोहं ' या अखंड ध्वनीचा हातांत खुळखुळा देऊन समाधिसुखाचा बोध करून निजवितेस; ७ म्हणून तू साधकाची माता आहेस, व तुझे पाय धरल्यानें ज्ञानमात्राची प्राप्ति होते; याकरितां, मी तुझा आश्रय सोडीत नाहीं. ८ हे सद्गुरुकृपादृष्टी, तुझी ज्याच्यावर दया होते, तो सर्वविद्यारूप सृष्टीचा उत्पन्नकर्ताच होतो. ९ म्हणून, हे श्रीमान अंबे, तू सेवकाच्या मनांतील इच्छा पूर्ण करणारी कल्पलताच आहेस. तर या गीतेचा अर्थ सांगण्याची मला आज्ञा दे. १० माते, या माझ्या ग्रंथांत नवरसांचे सागर, अलंकारांच्या खाणी, व भावार्थांचे पर्वत निर्माण कर. ११ देश-भाषारूप जमिनींत अलंकाररूप सोन्याच्या खाणी उघडून विचाररूप वेलींची दाट लावणी कर. १२ त्यांत संवादरूप फळांचे ठेवे व मार्मिक-अर्थरूपी सतत राहणाऱ्या अशा पुष्कळ बागा लाव. १३ पाखंडरूपी दरडी, व वितंडवादरूपी आडवाटा मोडून, कुतर्करूपी दुष्ट हिंसक जनावरें नाहींतशी कर. १४ मला श्रीकृष्णाचे गुण नेहमी गाण्यास उद्युक्त कर, व श्रोत्यांना श्रवणरूपी राज्यावर बसीव. १५ मराठी-भाषारूप नगरांत ब्रह्मविद्या स्वस्त कर, व सर्व लोकांनीं सुखाच्या देण्याघेण्याचा व्यापार करावा असे कर. १६ हे सदैव गुरुकृपादृष्टी माये, तू आपल्या कृपारूप पदराचें मला पांघरूण घालशील, तर याप्रमाणे ग्रंथनिरूपणादिक सर्व मी उत्पन्न करीन १७ एवढी विनंती ऐकल्याबरोबर गुरुकृपादृष्टीने ज्ञानेश्वराकडे अवलोकन करून असें भाषण केलें का, तूं आतां पाल्हाळ न लावतां गीतेचा अर्थ सांगण्यास सुरवात कर. १८ तेव्हां ज्ञानेश्वर म्हणतातः—हा माझ्यावर महाप्रसादच झाला आहे; त्यामुळे आनंद पावून मी आतां गीतेच्या अर्थावरील कविता सांगेन, तिकडे लक्ष द्यावें. १९

अर्जुन म्हणाला देवा, याप्रमाणें एकनिष्ठ होऊन तुझ्या सगुण रूपाची उपासना करितात ते, आणि अव्यक्त व अविनाशी अशा निर्गुण ब्रह्माची उपासना करतात ते, या दोहों प्रकारच्या भक्तांमध्ये भक्तीचें खरें तत्त्व कोणास समजलें आहे ? ॥ १ ॥

सकलवीर्यशिरोमणि, सोमवंशाचा विजयध्वज, व पंडूचा मुलगा जो अर्जुन, तो म्हणालाः—२० हे श्रीकृष्णा, ऐकलें का ? तुम्हीं जें मला विश्वरूप दाखविलें, तें अद्भुत असल्यामुळें माझ्या चित्तास भीति उत्पन्न झाली; २१ आणि तुमच्या या सगुण मूर्तीची संवय असल्यामुळें माझ्या मनानें तिचीच आवड घेतली; परंतु, देवा, तुम्हीं माझा निषेध केला. २२ तरी साकार व निराकार हीं दोन्ही रूपें निःसंशय तुमचींच आहेत. भक्तीनें सगुणरूपाची व योगानें निर्गुणरूपाची प्राप्ति होते. २३ हे वैकुंठनायका श्रीकृष्णा, तुमची प्राप्ति करून घेण्याकरितां या दोन वाटा असून, ज्ञा-

वंठा । रिगिजे येथ ॥ २४ ॥ पैं जे वांनी इयातुका[2] । तेचि वेगळिये वाला येका । म्हणोनि एकदेशीया व्यापका । सरिसा पाडु ॥२५॥ अमृताचिया सागरीं । जे लाभे सामर्थ्यांची थोरी । तेचि दे अमृतलहरी । चुळी घेतलिया ॥ २६ ॥ हे कीर माझ्या चित्तीं । प्रतीति आथि जी निरुती । परि पुसणें योगपती । तें याचिलागीं ॥ २७ ॥ जें देवा तुम्हीं नावेक । अंगीकारिलें व्यापकें[3] । तें साचचि कीं कवतिक । हे जाणावया ॥२८॥ तरि तुजलागीं कर्म । तूंचि जयाचें परम । भक्तीसी मनोधर्म । विकोनि घातला ॥२९॥ इत्यादि सर्वोपरी । जे भक्त तूतें श्रीहरी । बांधोनियां जिव्हारीं । उपासिती ॥३०॥ आणि जें प्रणवापैलीकडे । वैखरीयेसि जें कानडें[7] । काइसयाहि सांगडें[8] । नव्हेचि जें वस्तु ॥३१॥ तें अक्षर जी अव्यक्त । निर्देश देशरहित । सोहंभावें उपासित । ज्ञानिये जे ॥ ३२ ॥ तयां आणि जी भक्तां । येरयेरांमाजि अनंता । कवणे योगु तत्त्वता । जाणितला सांगा ॥ ३३ ॥ इया किरीटीचिया बोला । तो जगद्बंधु संतोषला । म्हणे हो प्रश्नु भला । जाणसी करूं ॥३४॥

श्रीभगवानुवाच--

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥

अन्वय—[हे अर्जुन,] मयि मनः आवेश्य नित्ययुक्ताः [सन्तः] ये परया श्रद्धया उपेताः मां उपासते, ते युक्ततमाः मे मताः. ॥ २ ॥

तरि अस्तुगिरीचिया उपकंठीं । रिगालिया रविबिंबापाठीं । रश्मी जैसे किरीटी । संचरती गा ॥३५॥ कां वर्षाकाळीं सरिता । जैसी चढों लागे पांडुसुता । तैसी नीचें[10] नवी भजतां । श्रद्धा दिसे ॥ ३६ ॥ परि ठाकिलियाहि[11] सागरु । जैसा मागीलही यावा अनिवारु । तिये गंगेचिये ऐसा पडिभरु[12] । प्रेमभावा ॥३७॥ तैसें सर्वेंद्रियांसहित । मजमाजि सूनि[13] चित्त । जे रात्रिदिवस न म्हणत । उपासिती ॥३८॥ इयापरी जे भक्त । आपणपें मज देत । तेचि मी योगयुक्त । परम मानीं ॥३९॥

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिंत्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥३॥
संनियम्येंद्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

अन्वय—ये तु सर्वभूतहिते रताः सर्वत्र समबुद्धयः [सन्तः] इंद्रियग्राम संनियम्य अनिर्देश्य, अव्यक्त, सर्वत्रग, अचिन्त्य, कूटस्थं, अचल ध्रुवं च अक्षर पर्युपासते ते मां एव प्राप्नुवंति. ॥ ३ ॥ ४ ॥

आणि येर तेही पांडवा । जे आरूढोनि सोहंभावा, झोंबती निरवयवा । अक्षरासी ॥४०॥ मनाची नेखी[14] । न लगे । जेथ बुद्धीची दृष्टी न रिगे । इंद्रियां कीर जोगें । काय होईल ॥४१॥ परि ध्यानाही कुंवाडें[15] । म्हणोनि एके ठायीं न संपडे । व्यक्तीसि माजिवडें[16] । कवणेही नोहे ॥४२॥ जया सर्वत्र सर्वपणें[17] । सर्वांही काळीं असणें । जें पावूनि चिंतवणें[18] । हिंपुटी[19] जाहलें ॥४३॥ जें होय ना नोहे । जें नाहीं ना आहे । ऐसें म्हणोनि उपाये । उपजतीचिना ॥४४॥ जें चळे ना ढळे । सरे ना मैळे । तें आपुलेनीचि बळें । आंगविलें[20] जिहीं ॥४५॥ पैं वैराग्यमहापावकें । जाळूनि विषयांचीं कटकें । अर्धपलीं[21] तेवकें[22] । इंद्रियें धरिलीं ॥४६॥ मग संयमाची[23] धाटी । सूनि मुरडिलीं उफराटीं । इंद्रियें कोंडिलीं कपाटीं । हृदयाचिया ॥४७॥ अपानीचिया[24] कवाडा । लावोनि आसनमुद्रा सुहाडा[25] । मूळबंधाचा हुडा । पन्नासिला ॥४८॥ आशेचे लाग[26] तोडिले । अधैर्याचे कडे झाडिले । निद्रेचें शोधिलें[27] । काळवखें ॥४९॥ वज्राग्नीचिया[28] ज्वाळीं । करूनि सप्तधातूंची होळी । व्याधींच्या सिसाळीं[29] । पूजिलीं[30] यंत्रें ॥५०॥ मग कुंडलिनियेचा टेंभा । आधारीं केला उभा । तया चोजवले[31] प्रभा । निमथावरी ॥५१॥ नव-

१ कस. २ शभर भार सोन्याच्या गटास. ३ विश्वरूप. ४ हृदयांत. ५ अवघड. ६ सारखें. ७ अविनाशी. ८ नांवानें दाखवितां न येणारें. ९ समयीं. १० नित्य. ११ मिळाल्यावर. १२ भरती. १३ ठेवून. १४ कल्पना. १५ गूढ. १६ सारखें; मध्यें. १७ सर्व स्वरूपानें. १८ चिंतन. १९ कष्टी. २० स्वाधीन करून घेतलें. २१ होरपळलीं. २२ कष्टानें २३ आत्मसंयमनाच्या पाशानें. २४ अपानवायूच्या. २५ दृढ २६ संबंध. २७ नाहींसें केलें. २८ मूळबंध आसनाच्या ज्वालाग्नीनें. २९ शिरें. ३० षट्चक्रें. ३१ आनंदानें गेले.

कार व निराकार हे दोन उंबरे आहेत. २४ हें पहा—शंभर भार वजनाच्या सोन्याच्या गटास जो कस लागतो, तोच कस त्या गटांतील थोडें सोनें निराळें करून त्यास लाविला तरी लागतो; म्हणून, व्यापक अथवा एकदेशीय रूपाची योग्यता सारखीच आहे. २५ अमृताच्या समुद्रांत जें सामर्थ्य आहे, तेंच चुळकाभर अमृतांतही आहे; २६ आणि माझ्या मनाचा अनुभव खरोखर हाच आहे पण याचकरितां मला तुम्हांला कांहीं विचारावयाचें आहेः २७ देवा, तुम्ही जे क्षणभर व्यापक रूप धारण केलें होते, तेंच तुमचें खरें स्वरूप, किंवा ती लीला आहे, हें समजण्याची माझी इच्छा आहे. २८ तर, जो आपली सर्व कर्में तुमच्याचकरतां करतो; ज्याला तुमच्याशिवाय श्रेष्ठ असें जगतांत दुसरें कांहीं नाहीं; व ज्यानें आपले सर्व मनोधर्म तुमच्या भक्तीला विकले आहेत; २९ याप्रमाणें, हे श्रीहरी, जे भक्त सर्वतोपरी तुमची मूर्ति हृदयांत धरून उपासना करतात; ३० आणि जें तुमचें स्वरूप ॐकारापलीकडे असून वाणीनें वर्णन करण्यास अशक्य, व कोणच्याही वस्तूबरोबर ज्याची तुलना होत नाहीं; ३१ जें अविनाशी, निराकार, स्थलरहित व नामरहित आहे; आणि ज्याची ज्ञानी लोक हे सोऽहंभावानें उपासना करितात, ३२ त्या ज्ञान्यांमध्यें व भक्तांमध्यें, हे श्रीअनंता, खरा योग कोणास समजला तें सांगा. ३३ अर्जुनाच्या या बोलण्यानें जगद्बंधु श्रीकृष्ण संतोष पावून म्हणाले:–वाहवा ! प्रश्न करण्याची शैली तुला फार चांगली साधली आहे ! ३४

श्रीभगवान म्हणाले:—अर्जुना, माझ्या ठिकाणीं चित्त स्थिर करून नित्ययुक्त होत्साते जे उत्कृष्ट श्रद्धेनें मला भजतात, त्यांनीं भक्तियोग खरा जाणला असें मी मानतों. ॥ २ ॥

हें पहा—अस्तमानच्या समयीं सूर्यबिंब नाहींसें झाल्यावर ज्याप्रमाणें त्याच्या मागें किरण जातात;३५ किंवा, अर्जुना, पावसाळ्यांत नदी अधिक वाढते, त्याप्रमाणें, माझी भक्ति करितांना ज्याच्या ठिकाणीं नित्य नवी श्रद्धा दृष्टीस पडते; ३६ अथवा, समुद्रास मिळाल्यावरही जिच्यामध्यें मागून अनिवार लाटा येतच असतात त्या गंगेप्रमाणें ज्यांच्या ठिकाणीं पूर्ण प्रेमभाव उचंबळत असतो; ३७ तसेंच, दिवस व रात्र मनांत न आणितां कायावाचामनेंकरून माझ्याच ठिकाणीं चित्त ठेवून जे माझी उपासना करितात; ३८ आणि याप्रमाणें जे भक्त आपणां स्वतांला माझे ठिकाणीं वाहून घेतात, त्यांनाच मी 'परम योगयुक्त' असें समजतों; ३९

प्राणिमात्राचें हित करण्याविषयीं तत्पर आणि सर्वत्र-समदृष्टि असे जे पुरुष सर्व इंद्रियांचें नियमन करून, अनिर्देश्य, अव्यक्त, सर्वव्यापी अचिंत्य, कूटस्थ, अचल व शाश्वत अशा नाशरहित ब्रह्माची उपासना करतात, ते मलाच येऊन मिळतात. ॥ ३ ॥ ४ ॥

आणि, अर्जुना, दुसरे जे माझे ज्ञानी भक्त आहेत, ते, 'आपण ब्रह्म आहों' अशी वृत्ति धरून, निराकार जे ब्रह्म, ते प्राप्त करून घेण्याची खटपट करितात. ४० जें मनाला आचत्य, व बुद्धीला न समजणारें, तें इंद्रियांना कसें समजेल ? ४१ परंतु ध्यानासही गूढ असल्यामुळें जें एके ठिकाणी सांपडत नाहीं, व ज्याला कोणचाही आकार नाहीं; ४२ जें सर्व ठिकाणी सर्व रूपानें नेहमी असतें, व ज्याची प्राप्ति झाली असतां चिंतन आपोआप थांबतें; ४३ जें कधीं झालेंही नाहीं, व होणारही नाहीं; तसेंच, जें आहे असेंही नाहीं व नाही असेंही नाहीं म्हणजे ज्याच्या प्राप्तीविषयीं उपायच नाहीं; ४४ जें चालत नाहीं व हालतही नाहीं, जें सपत नाहीं व दूषितही होत नाहीं, तें ज्यांनी आपल्या अंगबळानें स्वाधीन करून घेतलें आहे; ४५ वैराग्यरूप मोठ्या अग्नीनें विषयरूप सैन्य जाळून जे आपली होरपळलेलीं इंद्रियें मोठ्या कष्टानें धारण करतात; ४६ मग आत्मसंयमनाचे पाशानें उरफाटीं करून हृदयाच्या गुहेंत ता कोंडतात; ४७ अपानवायूच्या द्वाराला आसनाची बळकट मुद्रा लावून मूळबंधाचे बुरुज उभे करतात; ४८ आशेचे संबंध तोडून व अधीरपणाचे कडे दूर करून निद्रारूप अंधार नाहींसा करितात; ४९ मूळबंध आसनाच्या ज्वालाग्नीनें शरीरांतील सप्तधातूंची होळी करून व्याधींचीं शिरें षट्चक्रांस अर्पण करितात; ५० मग कुंडलिनीचा टेंभा आधारचक्रावर उभा करून त्या उजेडांत मध्यनाडीच्या दारानें मस्तकापर्यंत जातात; ५१ नवद्वारांच्या चौकींत

द्वारांचिया चौचकीं । बाणूनि संयतीची अडवंकी । उघडली खिडकी । ककारांतींची ॥५२॥ प्राणशक्ति-चामुंडे । प्रहारूनि संकल्पाचे मेंढे । मनोमहिषाचेनि मुंडें । दिधली बळी ॥५३॥ चंद्रसूर्यां बुझावणी । करूनि अनुहताची सुडावणी । सतराविये़चें पाणी । जिंतिलें वेगीं ॥५४॥ मग मध्यमा मध्य विवरें । तेणें कोरिवें दादरें । ठाकिले चवरें । ब्रह्मरंध्र ॥ ५५ ॥ वरी मकरांत सोपान । तें मांडोनि यां गहन । काखे सूनियां गगन । भरले ब्रह्मीं ॥५६॥ ऐसे जे समबुद्धी । गिळावया सोहंसिद्धी । आंगविती निरवधी । योगदुर्गें ॥५७॥ आपुलिया सांटोवाटीं । शून्यें घेती उठाउठी । तेही मातेंचि किरीटी । पावती गा ॥५८॥ वांचूनि योगाचेनि बळें । अधिक कांहीं मिळे । ऐसें नाहीं आगळें । कष्टचि तया ॥५९॥

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥५॥

अवन्य—अव्यक्तासक्तचेतसां तेषां अधिकतरः क्लेशः [अस्ति; तैः] देहवद्भिः अव्यक्ता गतिः दुःख अवाप्यते हि.॥५॥

जिहीं सकळभूतांचिया हितीं । निरालंबीं अव्यक्तीं । पसरलिया आसक्ती । भक्तीवीण ॥६०॥ तयां महेंद्रादि पदें । वाट पाहती वाटेंवधें । आणि ऋद्धिसिद्धींचीं द्वंद्वें । पडोनि ठाती ॥६१॥ कामक्रोधांचे विलग । उठावती अनेग । आणि शून्येंसीं आंग । झुंझवावें कीं ॥६२॥ ताहानें ताहानचि पियावी । भुकेलिया भूकचि खावी । अहोरात्र वोंवीं । ममावा वारा ॥६३॥ उनि दिहाचें पहुडणें । निरोधाचें वेल्हावणें । झाडासि सांजणें । चावळावें गा ॥६४॥ शीत वेढावें । उष्ण पांघुरावें । वृष्टीचिया असावें । घरांआंतु ॥६५॥ किंबहुना पांडवा । हा अग्निप्रवेशु नीच नवा । भातारेंवीण करावा । तो हा योगु ॥६६॥ एथ स्वामीचें काज । ना बापिकें व्याज । परि मरणेंसीं झुंझ । नित्य नवें ॥६७॥ ऐसें मृत्यूहूनि तिख । कां घोंटे कढत विख । डोंगर गिळतां मुख । न फाटे काई ॥६८॥ म्हणोनि योगाचिया वाटा । जे निगाले गा सुभटा । तयां दुःखाचाचि शेल वांटा । भागा आला ॥६९॥ पाहें पां लोहाचे चणे । जैं बोचरिया पडती खाणें । तैं पोट भरणें कीं मरणें । शुद्धी नेणे ॥७०॥ म्हणोनि समुद्र बाहीं । तरणें आथि केही । कां गगनामाजि पाईं । खोलिजेतु असे ॥७१॥ वेळे घालिया रणाची थाटी । आंगीं न लगतां काठी । सूर्याची पाउठी । कां होय गा ॥७२॥ यालागीं पांगुळा हेवा । नव्हे वायूसि पांडवा । तेविं देहवंता जीवां । अव्यक्तीं गति ॥७३॥ ऐसाही जरी धिंवसा । बांधोनियां आकाशा । झोंबती तरी क्लेशा । पात्र होती ॥७४॥ म्हणोनि येर ते पार्था । नेणतीचि हे व्यथा । जे कां भक्तिपंथा । वोटंगले ॥७५॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥ ६ ॥

अन्वय—ये तु मत्पराः [संतः] सर्वाणि कर्माणि मयि सन्यस्य [मां] ध्यायतः अनन्येन योगेन एव मां उपासते; ॥६॥

कर्मेंद्रियें सुखें । करिती कर्में अशेखें । जियें कां वर्णविशेखें । भागा आलीं ॥७६॥ विधीतें पाळित । निषेधातें गाळित । मज देऊनि जाळित । कर्मफळें ॥७७॥ ययापरी पाहीं । अर्जुना माझे ठाईं । संन्यसूनि नाहीं । करिती कर्में ॥७८॥ आणीकही जे जे सर्व । कायिक वाचिक मानसिक भाव । तयां मीवांचूनि धांव । आनौती नाहीं ॥७९॥ ऐसे जे मत्पर । उपासिती निरंतर । ध्यानमिषें घर । माझें झालें ॥८०॥ जयाचिये आवडी । केली मजशीं कुळवाडी । भोग मोक्ष बापुडीं । त्यजिलीं कुळें ॥८१॥ ऐसें अनन्ययोगें । विकले जिवें मनें आंगें । तयांचें काय एक सांगें । जे सर्व मी करीं ॥८२॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ७

अन्वय—पार्थ, मयि आवेशितचेतसां तेषां अहं मृत्युसंसारसागरात् न चिरात् समुद्धर्ता भवामि. ॥७॥

---

१ चौकोत. २ घालून. ३ इंद्रियानिग्रहाची. ४ आडसर. ५ सुषुम्ना नाडीची. ६ प्राणशक्तिरूप चामुंडा देवीप्रीत्यर्थ. ७ मारून. ८ मनरूपी महिषासुराचें मस्तक. ९ इडा व पिंगळा यांस. १० ऐक्य. ११ गजर. १२ जीवनकळेचें. १३ सुषुम्ना नाडी. १४ मिळाले. १५ स्वाधीन करतात. १६ अदलाबदलीनें. १७ अव्यक्त ब्रह्म. १८ अनाश्रित. १९ वाटमारी. २० उपद्रव. २१ इंद्रियांच्या वावांनीं. २२ मोजावा २३ उन्हांत. २४ निजणें. २५ मित्रभावानें. २६ बोलावें. २७ हव्यकव्य २८ निमित्त. २९ बाहूंनीं. ३० कोठेंही. ३१ चालत. ३२ गेला असतां. ३३ प्राप्ति. ३४ पैज. ३५ नाहींतशीं. ३६ सोय; अधिष्ठान. ३७ माझ्याच ठिकाणीं एकनिष्ठ. ३८ व्यवहार.

इंद्रियनिग्रहाचा आडसर घालून सुषुम्ना नाडीची वाट मोकळी करतात; ५२ प्राणशक्तिरूप चामुंडादेवीप्रीत्यर्थ संकल्परूपी मेंढे मारून मनोरूपी महिषासुराचें मस्तक बळी देतात; ५३ इडा व पिंगला या नाड्यांचें ऐक्य करून व अनुहतध्वनीचा गजर करून जीवनकलेच्या तलावापर्यंत जाऊन ठेपतात; ५४ मग सुषुम्ना नाडीच्या मध्य विवरांतील कोरींव द्वारानें वर चढून मस्तकांतील ब्रह्मरंध्रापर्यंत मजल गांठतात; ५५ नंतर मकाराचा कठीण जिना चढून व माथा खाकेस मारून ब्रह्मास मिळतात; ५६ याप्रमाणें सर्वत्र सारखी बुद्धि ठेवून, ब्रह्मप्राप्ति करून घेण्याकरितां योगादिक कठीण मार्ग वेळ न लागतां स्वाधीन करून घेतात; ५७ अशा प्रकारें, अर्जुना, आपली अदलाबदल निरवयवाशीं करतात, तेही मलाच येऊन मिळतात ५८ बाकी. योगाच्या बळानें त्यांना अधिक कांहीं प्राप्ति होते असें नाहीं; उलट जास्त यातना मात्र सोसाव्या लागतात ! ५९

निर्गुण ब्रह्माची उपासना करणाऱ्या देहधारी पुरुषांना उपासनेचे कष्ट होऊन अव्यक्त गति फार प्रयासानें प्राप्त होते. ॥ ५ ॥

प्राणिमात्राला प्रिय, अनाश्रित व अव्यक्त असें जे ब्रह्म, तें भक्तीशिवाय प्राप्त करून घेण्याची जे इच्छा करितात, ६० त्यांना, वाटमारा अशी जी इंद्रादिक पदें, ती माळ घालतात; आणि ऋद्धिसिद्धींची जोडी ब्रह्मप्राप्तीच्या आड येते. ६१ कामक्रोधादि पुष्कळ उपद्रव उत्पन्न होतात, व निराकार परब्रह्माची प्राप्ति करून घेण्याकरितां त्यांना शून्याशीं (आकाशाशीं) झटावें लागतें. ६२ तहान लागली असतां तीच पिऊन तृप्त व्हावें लागतें, भूक लागली असतां तीच खाऊन समाधान करावें लागतें, व रात्रंदिवस हातांच्या वावांनी निराकाराच्या प्राप्तीकरितां वाराच मोजावा लागतो; ६३ दिवसा उन्हांत निजणें, इंद्रियांच्या इच्छेविरुद्ध वागण्याचे विलास करणें, व झाडाबरोबर मित्रभावानें बोलणें; ६४ थंडी नेसणें, ऊन पांघरणें व पावसांत बसणें; ६५ किंबहुना, अर्जुना, पतीशिवाय रोज सती जाणें, अशा प्रकारचा हा योग होय. ६६ या ठिकाणीं पतीकरितां अग्निप्रवेश करण्याचें किंवा कुलकर्माचें निमित्त नसूनही मृत्यूबरोबर नित्य नवी लढाई करावी लागते. ६७ असें मृत्यूहूनही तिखट व कडत जें विष, तें गिळवेल का ! अरे ! डोंगर गिळतांना तोंड नाहीं का फाटणार ? ६८ म्हणून, हे महावीरा, जे असें योगसाधन करण्यास निघाले, त्यांच्या नशिबीं दुःखाचा शेलकाच वांटा आला ! ६९ हें पहा-लोखंडाचे चणे जेव्हां बोथऱ्याला खाण्याचा प्रसंग येतो, तेव्हां त्याचें पोट भरेल का प्राण जाईल हें कांहीं समजत नाहीं ! ७० म्हणून, समुद्र कोणी बाहूंनी तरून गेला आहे का ? किंवा आकाशांत कोणी पायांनीं चालला आहे का? ७१ समरांगणांत गेल्यावर अंगावर समोर वार न होतां सूर्यलोक प्राप्त होईल का ? ७२ यास्तव, अर्जुना, ज्याप्रमाणें पांगळ्याला वायूबरोबर धावण्याची पैज मारतां येणार नाहीं, त्याप्रमाणें देहाभिमानी जीवाला निराकाराची प्राप्ति होणार नाहीं ७३ असें असूनही मनांत इच्छा धारण करून जे अव्यक्तप्राप्तीविषयीं झटतात, ते क्लेशांस पात्र होतात. ७४ म्हणून, पार्था, ज्यांनीं भक्तिमार्गाचा स्वीकार केला आहे, त्यांना असे कष्ट सोसावे लागत नाहींत ७५

जे मत्पर होऊन, सर्व कर्मे मला अर्पण करून, व माझें ध्यान करून अनन्यभावानें माझी उपासना करतात; ॥ ६ ॥

आपल्या वर्णाश्रमधर्माप्रमाणें जीं कर्में करावयाचीं, तीं सर्व कर्में इंद्रियें सुखानें आचरतात; ७६ सर्व कर्में यथाविधि मला अर्पण करून, व निषिद्ध कर्में टाकून, कर्मापासून होणारीं फळें जाळून टाकतात; ७७ याप्रमाणें, अर्जुना, सर्व कर्में मला अर्पण करून कर्मनाश करतात; ७८ आणखी कायिक, वाचिक, मानसिक जीं जा कर्में, त्यांनाही माझ्याशिवाय सोय नसते; ७९ असे जे निरंतर माझी सेवा करून मत्पर होतात, ते माझ्या ध्यानाच्या निमित्तानें माझें राहण्याचें ठिकाण होतात. ८० यांची आवड माझ्याशीं व्यवहार करून, बिचारी मुक्ति व भुक्ति ही गरीब कुळें टाकून देते; ८१ याप्रमाणें अनन्यभावानें ज्यांनीं आपला जीव, मन व शरीर मला अर्पण केलें, त्यांची एखादी गोष्ट मी करतो असें काय सांगूं ? कारण त्यांच्या सर्व इच्छा मलाच पूर्ण कराव्या लागतात ८२

पार्था, त्या माझे ठिकाणीं चित्त समर्पण केलेल्या भक्तांचा मी जन्ममरणयुक्त संसारसमुद्रापासून लवकरच उद्धार करतों. ॥ ७ ॥

किंबहुना धनुर्धरा । जो मातेचिया ये उदरा । तो मातेचा सोयरा[1] । केतुला पां ॥८३॥ तेवीं मी तयां । जैसे असती तैसियां । कळिकाळ नोकोनि[3]यां । घेतला पट्टां[4] ॥ ८४ ॥ येऱ्हवीं तरी माझिया भक्तां । आणि संसाराची चिंता । काय समर्थाची कांता । कोरान्न मागे ॥८५॥ तैसे ते माझें । कलत्र[5] हें जाणिजे । कायिसेनिही न लाजे । तयांचेनि मी ॥८६॥ जन्ममृत्यूचिया लाटीं । झळंबती[6] इया सृष्टी । तें देखोनियां पोटीं । ऐसें जाहलें ॥ ८७ ॥ भवसिंधूचेनि माजें । कवणासि धाकु नुपजे । तेथ जरी कीं माझे । बिहिती[7] हन ॥८८॥ म्हणोनि गा पांडवा । मूर्तींचा[8] मेळावा । करूनि त्यांचिया गांवा । धांवतु आलों ॥८९॥ नामाचेया सहस्रवरी । नावा इया अवधारीं । सजूनियां संसारीं । तारू जाहलों ॥९०॥ सैंघ[11] जे देखिले । ते ध्यानकासे लाविले । परिग्रहीं[11] घातले । तरियेंवरी[12] ॥९१॥ प्रेमाची पेटी[13] । बांधली एकाचिया पोटीं । मग आणिले तटीं । सायुज्याचि[14]या ॥ ९२ ॥ परि भक्तांचेनि नांवें । चतुष्पदादि आघवे । वैकुंठींचिये राणिवे । योग्य केले ॥ ९३ ॥ म्हणोनि गा भक्तां । नाहीं एकही चिंता । तयांतें समुद्धर्ता[15] । आथि मी सदा ॥९४॥ आणि जेव्हांचि कां भक्तीं । दिधली आपुली चित्तवृत्ती । तेव्हांचि मज सूती । त्यांचिये नाटीं[16] ॥ ९५ ॥ याकारणें गा भक्तराया । हा मंत्र तुवां धनंजया । कीजे जे यया । मार्गा भजिजे ॥९६॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ८

अन्वय—[हे अर्जुन,] मयि एव मनः आधत्स्व च मयि बुद्धिं निवेशय; अतः ऊर्ध्वं मयि एव निवसिष्यसि [अत्र] संशयः न. ॥८॥

अगा मानस हें एक । माझ्या स्वरूपीं वृत्तिक[17] । करूनि घालीं निष्टंक[18] । बुद्धि निश्चयेंसीं ॥९७॥ इयें दोनी सरिसीं । मजमाजि प्रेमेंसीं । रिगालीं तरी पावसी । मातें तूं गा ॥९८॥ जे मन बुद्धि इहीं । घर केलें माझ्या ठायीं । तरि सांगें मग काई । मी तूं उरे ॥९९॥ म्हणोनि दीप पालवे । सवेंचि[19] तेज मालवे । कां रविबिंबासवें । प्रकाशु जाय ॥१००॥ उचललेया प्राणासरिसीं । इंद्रियेंही निगती जैसीं । तैसा मनोबुद्धिपाशीं । अहंकारु ये ॥१॥ म्हणोनि माझिया स्वरूपीं । मनबुद्धि इयें निक्षेपीं[21] । येतुलेनि सर्वव्यापी । मीचि होसी ॥२॥ यया बोला कांहीं । अनारिसें[22] नाहीं । आपली आण पाहीं । वाहतु असें गा ॥३॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ९

अन्वय—धनंजय, अथ मयि स्थिरं चित्तं समाधातुं न शक्नोषि [चेत्], ततः अभ्यासयोगेन मां आप्तुं इच्छ. ॥९॥

अथवा हें चित्त । मनबुद्धीसहित । माझ्या हातीं अचुंबित[23] । न शकसी देवों ॥४॥ तरि गा ऐसें करीं । यया आठां पाहारांमाझारीं । मोटकें निमिषभरी । देतु जाय ॥५॥ मग जें जें कां निमिख । देखेल माझें सुख । तेतुलें अरोचक[24] । विषयीं घेईल ॥६॥ जैसें शरत्कालु रिगे[25] । आणि सरिता वोहटूं लागे । तैसें चित्त काढेल वेगें । प्रपंचौनी ॥७॥ मग पुनवेहूनि जैसें । शशिबिंब दिसांदिसें[26] । हारपत अवसे । नाहींचि होय ॥८॥ तैसें भोगाआंतूनि निगतां । चित्त मजमाजि रिगतां । हळू हळू पांडुसुता । मीचि होईल ॥९॥ अगा अभ्यासयोगु म्हणिजे । तो हा एकु जाणिजे । येणें कांहीं न निपजे । ऐसें नाहीं ॥११०॥ पैं अभ्यासाचेनि बळें । एकां गति अंतराळें[27] । व्याघ्र सर्प प्रांजळे[28] । केले एकीं ॥११॥ विष कीं आहारीं पडे । समुद्रीं पायवाट जोडे । एकीं वाग्ब्रह्म[29] थोकडें । अभ्यासें केलें[30] ॥१२॥ म्हणोनि अभ्यासासि कांहीं । सर्वथा दुष्कर नाहीं ॥ यालागिं माझ्या ठायीं । अभ्यासें मिळ ॥१३॥

---

१ आवडता. २ त्रास देणारे. ३ नाश करून. ४ पतकर. ५ कुटुंब. ६ बुडतात. ७ भितील. ८ अवतार. ९ तारक. १० उपाधिरहित. ११ परिवारासह असलेले—गृहस्थ. १२ नावेवर. १३ सांगाडा. १४ मुक्तीच्या. १५ तारण करणारा. १६ छंदांत. १७ वतनदार. १८ अव्याहत. १९ मालवल्याबरोबर. २० बाहेर निघूं पाहणाऱ्या. २१ कायम ठेव; पुरून ठेव. २२ खोटें; वेगळें. २३ पूर्णपणें. २४ अरुचि; नावड. २५ सुरू झाला. २६ दिवसानुदिवस. २७ अंतरिक्षांत. २८ निर्वैरी. २९ वेद. ३० आपल्या अधीन करून घेतले.

किंबहुना, पार्था, जो आपल्या मातेच्या उदरीं जन्म घेतो, तो तिला कितपत आवडता असतो हें सांगावयास नको. ८३ त्याचप्रमाणें, माझे भक्त कोणी व कसलेही असोत, त्यांना मी आवडता आहें व तेही मला आवडते आहेत; आणि त्यांना जे त्रास देणारे असतील, त्यांचा नाश करण्याचा मीं पतकरच घेतला आहे. ८४ बाकी माझ्या भक्तांना संसाराची चिंता कां असावी? हें पहा—श्रीमताच्या बायकोला कधीं कोरान्न मागण्याचा प्रसंग येईल का? ८५ याचप्रमाणें, माझे भक्त माझ्या कुटुंबापैकींच आहेत असें मी समजतों; अर्थात् त्यांना कोणतेंही संकट आलें तर त्याची लाज मला नाहीं का? ८६ माझे भक्त या सृष्टींत जन्ममृत्यूच्या लाटांत बुडताहेत असें पाहून माझ्या पोटांत कसेंसेंच झालें! ८७ भवसागराच्या लाटांची कोणाला भीति वाटत नाहीं? अर्थात् त्यांची माझ्या भक्तानाही भीति वाटतेच; ८८ म्हणून, अर्जुना, रामकृष्णादि अवतार घेऊन या मृत्युलोकीं त्यांच्या गांवीं मीं धाव घेतली; ८९ माझ्या सहस्रनामरूपी नावा तयार करून, या संसाररूप सागरांत मी त्यांना तारक झालों असें समज. ९० जे उपाधिरहित होते, त्यांना मीं आपलें ध्यान करण्यास सांगितलें; व जे परिवारासह आले, त्यांना नावेवर बसण्यास सांगितलें. [त्यांना नामस्मरण करण्यास सांगितलें.] ९१ कांहीं भक्तांच्या पोटाला प्रेमरूपी सांगाडा बांधून त्यांना मुक्तिरूप तटाला आणलें; ९२ परंतु ज्यांनीं म्हणून आपल्यास माझे भक्त म्हणविलें—मग ते चतुष्पाद कां असतना?—त्यांना मीं वैकुंठाच्या राज्यावर बसण्यास योग्य केलें. ९३ म्हणून, माझ्या भक्तांना कसलीही चिंता उत्पन्न होत नाहीं; कारण, त्यांना तारणारा मी सदोदीत उभा आहें; ९४ आणि ज्या वेळेस भक्त आपली चित्तवृत्ति माझ्या ठिकाणीं अर्पण करतात, त्याच वेळेस ते आपल्या छंदांत मला घालतात; ९५ याच कारणास्तव, हे भक्तराया धनंजया, 'भक्तिमार्गाला लाग' हा मंत्र मी तुला सांगतों. ९६

अर्जुना, तूं माझ्या ठिकाणींच मन ठेव; व माझ्याच ठिकाणीं बुद्धीची स्थापना कर. असें केल्यावर तूं माझ्या ठिकाणींच वास करशील यांत संशय नाहीं. ॥ ८ ॥

अरे, एक मन व दुसरी बुद्धि हीं निश्चयानें माझ्या स्वरूपाच्या ठिकाणीं वतनदार करून ठेव. ९७ याप्रमाणें हीं दोन्ही (मन व बुद्धि) प्रेमानें माझ्या स्वरूपांत बरोबर रीतीनें एकत्र होऊन माझ्या ठिकाणीं प्रविष्ट झालीं, म्हणजे तूं मलाच येऊन मिळशील. ९८ कारण, मन व बुद्धि यांनीं माझ्या ठिकाणीं वास्तव्य केल्यावर, तुझ्यांत व माझ्यांत दुजेपणा उरला का सांग बरें! ९९ म्हणून, दिवा मालवल्याबरोबर ज्याप्रमाणें त्याचें तेज नाहीसें होतें, किंवा सूर्यबिंब मावळल्याबरोबर प्रकाश नाहींसा होतो, १०० अथवा बाहेर निघूं पाहणाऱ्या प्राणाबरोबर इंद्रियें बाहेर पडतात, त्याप्रमाणें मन व बुद्धि एकत्र होऊन जिकडे जातील, तिकडे अहंकार हा त्यांचेबरोबर आपोआप जातो. १ म्हणून, माझ्या स्वरूपाच्या ठिकाणीं मन व बुद्धि हीं दोन्ही कायम ठेव, म्हणजे, सर्वव्यापक असा जो मी तोच तूं होशील. २ अर्जुना, मी आपल्या गळ्याची शपथ वाहून सांगतों कीं, या माझ्या बोलण्यांत एक अक्षर देखील खोटें नाहीं. ३

धनंजया, जर तूं आपलें चित्त माझ्या स्वरूपीं स्थिर करण्यास समर्थ होणार नाहींस, तर अभ्यासाच्या योगानें मला प्राप्त करून घेण्याची इच्छा धर. ॥ ९ ॥

अथवा, जर मन व बुद्धि यासहित तूं आपलें चित्त माझ्या ठिकाणीं पूर्णपणें अर्पण करण्यास समर्थ नसशील, ४ तर असें कर कीं, या आठ प्रहरांमध्यें एक क्षणभर तरी मन व बुद्धि यांना माझ्याकडे लाव. ५ मग जितका वेळ तुझ्या मनाला माझ्या समागमसुखाचा अनुभव येईल, तितका वेळपर्यंत त्याला विषयाची अरुचि उत्पन्न होईल. ६ मग, ज्याप्रमाणें शरदृतु सुरू झाला म्हणजे नद्यांचें पाणी कमी होऊं लागतें, त्याप्रमाणें, जसजसें माझ्या ठिकाणीं तुझें चित्त गुंतेल, तसतसें तें प्रपंचांतून बाहेर निघेल. ७ अथवा, ज्याप्रमाणें पौर्णिमेपासून चंद्रबिंब दिवसानुदिवस कमी होत जाऊन अमावास्येला नाहींसें होतें, ८ त्याप्रमाणें, अर्जुना, तें चित्त हळू हळू विषयोपभोगांतून निघून माझ्या ठिकाणीं लागतां लागतां शेवटीं मद्रूपच होऊन जाईल! ९ अरे, अभ्यासयोग ज्याला म्हणतात तो हाच असें पक्कें समज. यापासून प्राप्त होणार नाहीं अशी कोणतीही वस्तु नाहीं! ११० अभ्यासाच्या बळानें कोणी अंतरिक्षांत फिरतात, कोणी वाघ, सर्प यांना देखील निर्वैर करतात, ११ विष सुद्धा पचनीं पडतें, समुद्रावरही पायवाट होते, व कोणी कोणी तर अभ्यासाच्या योगानें वेदांसही हस्तगत करून घेतलें आहे; १२ म्हणून, अभ्यास केला असतां कोणतीही वस्तु प्राप्त होणारी नाहीं असें नाहीं; याकरितां, अभ्यासाच्या योगानें तूं मला येऊन मीळ. १३

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि १०

अन्वय—[त्वं]अभ्यासे अपि असमर्थः असि [चेत्] तर्हि मत्कर्मपरमः भव; मदर्थं कर्माणि कुर्वन् अपि सिद्धिं अवाप्स्यसि.

कां अभ्यासाही लागीं । कसु[1] नाहीं तुझिया आंगीं । तरि आहासी जया भांगीं[2] । तैसाचि अस ॥१४॥ इंद्रियें न कोंडीं । भोगातें न तोडीं । अभिमानु न संडीं । स्वजातीचा ॥१५॥ कुळधर्मु चाळीं[3] विधिनिषेध पाळीं । मग सुखें तुज सरळी[4] । दिधली आहे ॥१६॥ परि मनें वाचा देहें । जैसा जो व्यापारु[5] होये । तो मी करितु आहें । ऐसें न म्हणें ॥१७॥ करणें कां न करणें । हें आघवें तोचि जाणे । विश्व चळतसे जेणें । परमात्मेनि ॥ १८ ॥ उणयापुरेयाचें[6] कांहीं । उरों नेदीं आपुलिया ठायीं । स्वजाती करूनि घेईं । जीवित्व आपुलें ॥१९॥ माळियें जेउतें नेलें । तेउतें निवांतचि गेलें । तया पाणिया ऐसें केलें । होआवेंगा ॥ १२० ॥ म्हणोनि प्रवृत्ती आणि निवृत्ती[7] । इयें वोझीं नेघें मती । अखंड चित्तवृत्ती । माझ्या ठायीं ॥२१॥ येऱ्हवीं तरी सुभटा । उजू कां अव्हांटा । रथु काई खटपटा । करितु असे ॥२२॥ आणि जें जें कर्म निपजे । तें थोडें बहु न म्हणिजे । निवांतचि अर्पिजे । माझ्या ठायीं ॥ २३ ॥ ऐसिया मद्भावना । तनुत्यागीं अर्जुना । तूं सायुज्य सदना । माझिया येसी ॥२४॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ११

अन्वय—अथ एतत् अपि कर्तुं अशक्तः असि, ततः यतात्मवान् मद्योगमाश्रितः [सन्] सर्वकर्मफलत्यागं कुरु. ॥११॥

ना तरी हेंही तुज । नेदवे कर्म मज । तरी गा तूं बुझ । पांडुकुमरा ॥२५॥ बुद्धीचिये पाठीं पोटीं । कर्माआदि कां शेवटीं । मातें बांधणें[9] किरीटी । दुवाड जरी ॥२६॥ तरि हेंही असो । सांडीं माझा अतिसो[12] । परि संयतिसीं[13] वसो । बुद्धि तुझी ॥२७॥ आणि जेणें जेणें वेळे । घडती कर्में सकळें । तयांचीं तियें फळें । त्यजितु जाय ॥२८॥ वृक्ष कां वेली । लोटती फळें आलीं । तैसीं सांडीं निपजलीं । कर्मसिद्धें ॥२९॥ परि मातें मनीं धरावें । कां मजउद्देशें करावें । हें कांहीं नको आघवें । जाऊं दे शून्यीं[14] ॥१३०॥ खडकीं जैसें वर्षलें । कां आगीमाजि पेरिलें । कर्म मानीं देखिलें । स्वप्न जैसें । ३१॥ अगा आत्म[15]जेच्या विषीं । जिवु जैसा निरभिलाषी[16] । तैसा कर्मीं अशेषीं । निष्कामु होईं ॥३२॥ वन्हीची ज्वाळा जैसी । वायां जाय आकाशीं । क्रिया[14] जिरों दे तैसी । शून्यामाजीं[14] ॥३३॥ अर्जुना हा फलत्यागु । आवडे कीर असलग[17] । परि योगामाजि योगु । धुरेचा[18] हा ॥३४॥ येणें फलत्यागें सांडे । तें तें कर्म न विरूढे[19] । एकचि वेळें वेळझाडें । वांझें जैसीं ॥३५॥ तैसें येणेंचि शरीरें । शरीरा येणें सरे । किंबहुना येरझारे । चिरा पडे[20] ॥३६॥ पैं अभ्यासाचिया पाउटीं[21] । ठाकिजे[22] ज्ञान किरीटी । ज्ञानें येईजे भेटी । ध्यानाचिये ॥३७॥ मग ध्यानासि खेंवं देती[23] आघवेचि भाव । तेव्हां कर्मजात सर्व । दूरी ठाके ॥३८॥ कर्म जेथ दुरावे । तेथ फलत्यागु संभवे । त्यागास्तव आंगवे[24] । शांति सगळी ॥ ३९॥ म्हणोनि यावया शांती । हाचि अनुक्रमु सुभद्रापती । म्हणोनि अभ्यासुचि प्रस्तुतीं । करणें एथ ॥१४०॥

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनंतरम्

अन्वय—अभ्यासात् ज्ञानं श्रेयः [अस्ति]; ज्ञानात् ध्यानं विशिष्यते; ध्यानात् कर्मफलत्यागः [विशिष्यते]; अनंतरं त्यागात् शांतिः [भवति] हि. ॥१२॥

अभ्यासाहूनि गहन । पार्था मग ज्ञान । ज्ञानापासोनि ध्यान । विशेषिजे ॥४१॥ मग कर्मफलत्यागु ।

---

१ शक्ति. २ क्रमांत. ३ कर. ४ मोकळीक. ५ व्यापार करतें. ६ प्रपंच—चांगलें कर्म करणें. ७ परमार्थ—वाईट कर्मापासून माघार घेणें. ८ मरणकाळीं. ९ अर्पण करवणार नाहीं. १० समज. ११ माझी आठवण धरणें. १२ आठवण. १३ इंद्रियनिग्रहामध्यें. १४ शून्यांत जाऊं दे;—निष्फल होऊं दे. १५ कन्येच्या. १६ निरिच्छ. १७ सोपा; सामान्य. १८ श्रेष्ठ. १९ पुनर्जन्मास कारणीभूत होत नाहीं. २० दगड पडतो;—बंद पडतात. २१ पायरीनें. २२ प्राप्त होतें. २३ आलिंगन देतात;—येऊन भेटतात, प्राप्त होतात. २४ स्वाधीन होते.

अभ्यास करण्याचें देखील जर तुला सामर्थ्य नसलें, तर माझ्या उद्देशानें कर्मे करीत जा. माझ्या उद्देशानें कर्मे केलींस तरी तुला मोक्षप्राप्ति होईल. ॥ १० ॥

किंवा अभ्यास करण्याची जर तुझ्या अंगांत शक्ति नसेल, तर तुझ्या आचरणाचा जो क्रम असेल तो तसाच चालीव. ११४ इंद्रियांना कोंडूं नको, उपभोग कमी करूं नको, आणि आपल्या स्वतःच्या जातीचा अभिमान सोडूं नको; १५ आपले कुळधर्म कुळाचार यथाविधि कर; जीं कर्में करण्यास योग्य असतील तीं कर; व करण्यास अयोग्य असतील तीं करूं नको. याप्रमाणें सुखानें वागण्याची तुला मोकळीक आहे. १६ परंतु कायावाचामनेंकरून जे व्यापार होतील, ते 'मी करतों' असें म्हणूं नको. १७ जो परमात्मा या विश्वाचा चालक आहे, तो, कर्माचा कर्ता कोण व कर्म न करणारा कोण हें सर्व जाणतो आहे. १८ अमुक कर्म कमी झालें व अमुक कर्म जास्ती झालें, याविषयीं आपले मनांत खेद मानूं नको, व आपलें जीवित आपल्या स्वरूपरूपी करून घे. १९ ज्याप्रमाणें, माळी नेईल तिकडे पाणी हें निवांतपणें जातें, त्याप्रमाणें मनांतील कर्तृत्वाभिमान टाकून द्यावा. १२० म्हणजे प्रवृत्तिनिवृत्तींचें ओझें बुद्धीवर पडत नाहीं (अमुक चांगलें किंवा अमुक वाईट हा भेद उरत नाहीं), व चित्तवृत्ति माझ्या ठायीं अखंड राहते. २१ बाकी, अर्जुना, वाट सरळ आहे किंवा वाकडी आहे, याविषयीं रथाला काहीं काळजी आहे का ? जिकडे त्यास न्यावें तिकडे तो जातो; २२ त्याचप्रमाणें, जें जें कर्म तूं करशील, तें थोडें किंवा पुष्कळ आहे असें न म्हणतां एकनिष्ठेनें मला अर्पण कर. २३ अर्जुना, अशा प्रकारें तूं सर्व कर्मांविषयीं माझ्याच ठिकाणीं भावना धरलीस, (सर्व कर्में मलाच अर्पण केलींस,) म्हणजे शरीरत्यागानंतर तूं मत्पदालाच येशील. २४

आतां, हेंही करण्याला जर तूं असमर्थ असलास, तर मनाचा संयम कर; आणि अनन्यभावेंकरून मला शरण येऊन, सर्व कर्मांच्या फळांचा त्याग कर. ॥ ११ ॥

किंवा, हे पांडुकुमरा, जर तुझ्यानें मला कर्में अर्पण करवत नाहींत, तर तूं असें समज: २५ कर्म करण्याच्या पूर्वीं [illegible] बुद्धि, तिच्या अगोदर [illegible]. [illegible] कर्मांच्या अगोदर किंवा अंतीं माझी आठवण करणें तुला जर कठीण वाटलें, २६ तर माझी वरचेवर आठवण करणें हेंही एका बाजूस राहूं दे; परंतु तूं आपल्या बुद्धीचा विनियोग इंद्रियनिग्रह करण्यांत कर; २७आणि ज्या ज्या वेळीं जीं जीं कर्में घडतील, त्यांच्या त्यांच्या फळाची आशा धरूं नको. २८ ज्याप्रमाणें वृक्ष किंवा वेली आपल्याला फळें आलीं असतां त्यांची आशा न धरतां तीं टाकून देतात, त्याप्रमाणें, जीं जीं कर्में पूर्ण होतील, त्यांच्या त्यांच्या फळांची आशा सोडून दे. २९ परंतु मला मनांत आठवून किंवा मला उद्देशून कोणतीही कर्में करावीं, ही खटपट न करितां सर्व निष्फळ होऊं दे. १३० ज्याप्रमाणें खडकावर पाऊस पडला असतां किंवा अग्नींत बी पेरलें असतां निष्फळ होतें, त्याप्रमाणें, जें जें कर्म तूं करशील, तें तें स्वप्नवत् मान. ३१अरे, ज्याप्रमाणें पिता आपल्या कन्येविषयीं अभिलाष बाळगीत नाहीं, त्याप्रमाणें, जीं जीं कर्में तूं करशील, त्यांच्या फळप्राप्तीची इच्छा करूं नको. ३२ ज्याप्रमाणें अग्नीची ज्वाला आकाशांत व्यर्थ जाते, त्याप्रमाणें कर्मांपासून उत्पन्न होणारीं फळें व्यर्थ जाऊं दे. ३३ अर्जुना, कर्में करून त्यांच्या फळांची इच्छा न करणें हा जरी सामान्य मार्ग वाटत आहे, तरी सर्व योगांत हा श्रेष्ठ योग आहे. ३४ याप्रमाणें कर्में करून त्यांचा फलत्याग केला, म्हणजे तीं कर्में पुनर्जन्मास कारणीभूत होत नाहींत. जसें वेळूचें झाड एक वेळ व्यालें म्हणजे पुनः वीत नाहीं, ३५ तसें या देहानें (याच जन्मीं) पुनः देह धारण करणें संपतें, किंबहुना जन्ममरणांच्या फेऱ्यांतून मुक्तता होते. ३६ परंतु, अर्जुना, अभ्यासाच्या योगानें ज्ञान प्राप्त होतें, व ज्ञानप्राप्ति झाल्यावर ध्यान करतां येतें. ३७ नंतर सर्व मनोवृत्ति व धर्म ध्यानाला आलिंगन देतात; तेव्हां कर्म आपोआप दूर राहतें. ३८ जेव्हां कर्म आपोआप दूर राहतें, तेव्हां फलाची इच्छा नाहींशी होते. असें झाल्यावर सर्व शांति आपल्या अधीन होते. ३९ म्हणून, हे सुभद्रापते, शांति उत्पन्न होण्याचा हाच एक मार्ग आहे, तेव्हां तुला अगोदर अभ्यासच केला पाहिजे. १४०

अभ्यासाहून ज्ञान श्रेष्ठ आहे; ज्ञानाहून ध्यान श्रेष्ठ आहे; व ध्यानाहून कर्मफलत्याग श्रेष्ठ आहे; कां कीं, कर्मफलत्यागापासून शांति प्राप्त होते. ॥ १२ ॥

पार्था, अभ्यासापेक्षां ज्ञान कठीण, व ज्ञानापेक्षां ध्यान अधिक कठीण आहे. ४१ नंतर, कर्मांचा फल[illegible]

तो ध्यानापासोनि चांगु । त्यागाहूनि भोगु । शांति सुखाचा ॥४२॥ ऐसिया या वाटा । हृहींचि पेणां सुभटा । शांतीचा माजिवटो । ठाकिलो जेणें ॥४३॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी १३

अन्वय--[यः] सर्वभूतानां अद्वेष्टा, मैत्रः च एव करुणः निर्ममः, निरहंकारः, समदुःखसुखः, क्षमी, ॥१३॥

जो सर्व भूतांच्या ठायीं । द्वेषातें नेणेचि कहीं । आपपरु नाहीं । चैतन्या जैसा ॥ ४४ ॥ उत्तमातें धरिजे । अधमातें अव्हेरिजे । हें कांहींच नेणिजे । वसुधा जेवीं ॥ ४५ ॥ कां रायाचें देह चाळूं । रंका परौतें गाळूं । हें न म्हणोचि कृपाळु । प्राणु पैं गा ॥ ४६ ॥ गाईची तृषा हरूं । कां व्याघ्रा विष होऊनि मारूं । ऐसें नेणेचि कां करूं । तोयँ जैसें ॥४७॥ तैसी आघवियाचि भूतमात्रीं । एकपणे जया मैत्री । कृपेसी धात्री । आपणचि जो ॥४८॥ आणि मी हे भाष नेणे । माझें कांहींचि न म्हणे । सुख दुःख जाणणें । नाहीं जया ॥४९॥ तेवींचि क्षमेलागीं । पृथ्वीसि पवाडु आंगीं । संतोषा उत्संगीं । दिधलें घर ॥१५०॥

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः १४

अन्वय--सततं संतुष्टः, योगी, यतात्मा, दृढनिश्चयः, मय्यर्पितमनोबुद्धिः, मद्भक्तः, सः मे प्रियः [अस्ति] ॥१४॥

वार्षियेवीण सागरु । जैसा जळें नित्य निर्भरु । तैसा निरुपचारु । संतोषी जो ॥५१॥ वाहूनि आपुली आण । धरी जो अंतःकरण । निश्चया साचपण । जयाचेनि ॥५२॥ जीवु परमात्मा दोनी । बैसोनि ऐक्यासनीं । जयाचिया हृदयभुवनीं । विराजती ॥५३॥ ऐसा योगसमृद्धि । होऊनि जो निरवधि । अर्पी मनोबुद्धि । माझ्या ठायीं ॥५४॥ आंतु बाहेरि योगु । निर्वाळलेयाही[11] चांगु । तरि माझा अनुरागु[12] । सप्रेम जया ॥५५॥ अर्जुना तो भक्तु । तोचि योगी तोचि मुक्तु । तो वल्लभा[13] मी कांत[14] । ऐसा पढिये[15] ॥५६॥ हें ना तो आवडे । मज जीवाचेनि पाडें । हेंही एथ थोकडें । रूप करणें ॥५७॥ तरी पढि तयाची कहाणी । हे भुलीची भारणी । इयें तंव न बोलणीं । परी बोलवी श्रद्धा ॥५८॥ म्हणोनि गा आम्हां । वेगा आली उपमा । येऱ्हवीं काय प्रेमा । अनुवादु असे ॥५९॥ आतां असो हें किरीटी । पैं प्रियाचिया गोष्टी । दुणा थांव उठी । आवडी गा ॥१६०॥ तयाही वरी विपायें । प्रेमळु संवादिया होये । तिये गोडीसी आहे । कांटाळें[16] मग ॥६१॥ म्हणोनि गा पांडुसुता । तूंचि प्रियु आणि तूंचि श्रोता । वरि प्रियाची वार्ता । प्रसगें आली ॥६२॥ तरि आतां बोलों । भलें या सुखा मीनलों । ऐसें म्हणतखेवीं डोलों । लागला देवो ॥६३॥ मग म्हणे जाण । तया भक्ताचें लक्षण । जया मी अंतःकरण । बैसों[17] वोंळीं ॥६४॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥१५

अन्वय--लोकः यस्मात् न उद्विजते च यः लोकात् न उद्विजते, च यः हर्षामर्षभयोद्वेगैः मुक्तः, सः मे प्रियः [अस्ति]. ॥१५॥

तरि सिंधूचेनि[18] माजें । जळचरां भय नुपजे । आणि जळचरीं नुबगिजे । समुद्र जैसा ॥६५॥ तेविं उन्मत्तें जगें । जयासि खंती न लगे । आणि जयाचेनि आंगें । न शिणे लोकु ॥६६॥ किंबहुना पांडवा । शरीर जैसें अवयवां । तैसा नुबगे जीवां । जीवपणें जो ॥६७॥ जगचि देह जाहलें । म्हणोनि प्रियाप्रिय गेलें । हर्षामर्ष ठेले । दुजेनविण ॥६८॥ ऐसा

१ मुक्काम; टप्पे. २ मध्यभाग. ३ प्राप्त करून घेतला. ४ पृथ्वी. ५ राहावें. ६ राहूं नये. ७ पाणी. ८ आधारभूत. ९ योग्यता. १० मांडीवर. ११ बनला; तयार झाला. १२ प्रीति. १३ स्त्री. १४ भ्रतार. १५ आवडता. १६ उपमा. १७ सांठवून ठेवतों. १८ खवळल्यानें. १९ कंटाळत नाहीं. २० आपण सर्वांचा जीव आहों असें मानून. २१ आनंद व क्रोध.

ची इच्छा सोडणें हें ध्यानापेक्षांही उत्तम आहे; व त्यागापेक्षांही ब्रह्मरूपप्राप्तीचें सुख विशेष आहे. ४२ हे महावीरा, याप्रमाणें हे ब्रह्मरूपप्राप्तीचे मार्ग असून याच टप्प्यानें जो शांतीची प्राप्ति करून घेतो, ४३

जो कोणाचाही द्वेष करीत नाहीं; जो सर्व भूतांचा मित्र, जो दयाळू, जो ममत्वशून्य, सुख व दुःख हीं दोन्ही ज्याला समान, जो क्षमावान् आहे, ॥ १३ ॥

त्याच्या मनांत भूतमात्राविषयीं द्वेष म्हणून मुळींच वसत नाही. (त्याची सर्वत्र समदृष्टि असते.) चैतन्याला असा आपपरभाव नाहीं; ४४ पृथ्वी ज्याप्रमाणें उत्तम मनुष्याचा भार सहन करावा व अधमाचा करू नये असा भेद बाळगीत नाहीं; ४५ अथवा कृपावत प्राणाला, ज्याप्रमाणें राजाचे देहांत राहावें व रंकाच्या देहांत राहूं नये असें वाटत नाहीं; ४६ किंवा पाणी ज्याप्रमाणें गाईची तहान भागवावी व वाघाला विषाप्रमाणें होऊन मारावें असें मनांत आणीत नाहीं, ४७ त्याप्रमाणें, प्राणिमात्राच्या ठिकाणीं ज्याची सारखी मैत्री असून जो कृपेला आपण आधारभूत होतो, ४८ आणि मी व माझें असें ज्याच्या मनांत उद्भवत नाहीं, व सुख-दुःख हेंही ज्याचे मनांत येत नाहीं; ४९ त्याचप्रमाणें, क्षमेविषयीं ज्याची पृथ्वीसारखी योग्यता आहे, व संतोषाला ज्यानें आपल्या मांडीवर राहण्यास जागा दिली आहे; १५०

जो सर्वदा संतुष्ट आहे, जो स्थिरचित्त आहे, ज्याच्या मनाचा संयम झाला आहे, ज्याचा निश्चय बळकट आहे, आणि ज्यानें आपलें मन व बुद्धि हीं मला अर्पण केलीं आहेत, असा जो माझा भक्त, तो मला प्रिय आहे. ॥ १४ ॥

वर्षाऋतुशिवाय देखील जसा समुद्र नेहमीं पाण्यानें भरलेला असतो, तसा आनंदाचे उपचार केल्याशिवाय ही जो सहज आनंदांत निमग्न असतो; ५१ जो आपलें मन आपलीच शपथ घालून ताब्यांत ठेवतो, व ज्याच्या निश्चयाच्या बळानें निश्चयाला खरेपणा येतो; ५२ ज्याच्या हृदयमंदिरांत एकाच आसनावर बसून जीव व परमात्मा हे दोन्ही विराजमान होतात; ५३ असा योगसंपत्तीनें पूर्णत्वास पावला असून जो मन व बुद्धि माझ्या ठिकाणीं अर्पण करतो; ५४ आणि अंतर्यामी ध्यानयोगानें व बाहेरून अष्टांगयोगानें जरी सिद्ध झाला, तरी माझी प्रीति जो प्रेमानें करतो, ५५ अर्जुना, तोच भक्त, तोच योगी, आणि तोच मुक्त. फार काय सांगावें? तो स्त्री व मी पति इतका मला तो आवडता आहे! ५६ छे, छे, असें नव्हे, तो मला माझ्या जिवापेक्षांही जास्त प्रियकर आहे; परंतु हाही दृष्टांत या ठिकाणीं कमीच होय. ५७ तर, आवडत्याची गोष्ट ही केवळ भुरळ पाडणारी भूलच होय. ही बोलून दाखविण्यासारखी गोष्ट नाहीं. परंतु आवडच आमच्याकडून वदविते; ५८ आणि म्हणूनच आम्ही सहज अशी उपमा देऊन गेलों; बाकी प्रेमाचें वर्णन करतां आलें आहे का? ५९ अर्जुना, ह्या सर्व गोष्टी बाजूस ठेव; कारण, आवडत्या मनुष्याविषयीं गोष्टी निघाल्या असतां आवड दुप्पट वाढते १६० त्यांतूनही कदाचित् गोष्ट ऐकणाराही प्रेमळच भेटला, तर त्या गोष्टीला उपमा देतां येईल का? ६१ म्हणून, अर्जुना, तूच माझा आवडता असून, तूच आवडीच्या गोष्टी ऐकणारा आहेस; आणि त्यांतून माझ्या प्रिय भक्तांचीच गोष्ट तुझ्याजवळ बोलण्याचा प्रसंग आला. ६२ तर आतां काय होईल तें होवो, मी बोलतोंच; व बोलण्याचा प्रसंग आला हेंही आपलें भाग्यच समजतों. असें म्हणून देव बोलूं लागले. ६३ मग म्हणाले:—ज्यांना मी आपल्या हृदयांत साठवून ठेवितों त्यांचीं लक्षणें कोणतीं तीं ऐक. ६४

ज्याच्यापासून लोकांना उद्वेग होत नाहीं, व लोकांपासून ज्याला संताप होत नाहीं; आणि विषयसंबंधी आनंद, क्रोध, भय व त्रास या सर्वांपासून जो मुक्त असतो, तो मला प्रिय आहे. ॥ १५ ॥

ज्याप्रमाणें समुद्र क्षोभला असतां जलचरांना त्याची भीति वाटत नाहीं, व जलचरांचा पुष्कळ समुदाय वाढला असतां समुद्रही त्यांचा कंटाळा करीत नाहीं, ६५ त्याचप्रमाणें, उन्मत्त जगाचा ज्याला खेद वाटत नाहीं व ज्याच्या योगानें लोकांनाही त्रास होत नाहीं; ६६ फार काय सांगावें? शरीर ज्याप्रमाणें अवयवांना कंटाळत नाहीं, त्याप्रमाणें, आपण सर्वांचा जीव आहों असें मानून जो प्राणिमात्राला कंटाळत नाहीं; ६७ जग हेंच शरीर बनल्यामुळें ज्याला आवडती नावडती गोष्ट असा भेद राहत नाहीं, व अशा प्रकारें द्वैतभाव नाहींसा झाला म्हणजे ज्याच्या ठिकाणचे आनंद व क्रोध हे विकार नाहींतसे होतात; ६८ याप्रमाणें सुखदुःखांपा-

द्वंद्वनिर्मुक्तु । भयोद्वेगरहितु । याही वरि भक्तु । माझ्या ठायीं ॥६९॥ तरि तयाचा गा मज मोहो । काय सांगों तो पैठियावो । हें असो जीवें जीवो[४] । माझेनि तो ॥१७०॥ जो निजानंदें धाला । परिणामु[६] आयुष्या आला । पूर्णते जाहला । वल्लभु जो ॥७१॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्षः उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः १६

अन्वय—यः मद्भक्तः अनपेक्षः, शुचिः, दक्षः, उदासीनः, गतव्यथः, सर्वारंभपरित्यागी, सः मे प्रियः १६

जयाचिया ठायीं पांडवा । अँपेक्षे नाहीं रिगावा । सुखासि चढावा । जयाचें असणें ॥७२॥ मोक्ष देऊनि उदार । काशी होय कीर । परि वेंचे शरीर । तिये गांवीं ॥७३॥ हिमवंतु दोष खाये । परि जीविताची हानि होये । तैसें शुचित्व नोहे । सज्जनाचें ॥ ७४ ॥ शुचित्वें शुचि गंगा होये । आणि पाप तापही जाये । परि तेथें आहे । बुडणें एक ॥ ७५ ॥ खोलिये पारु नेणिजे । तरी भक्तीं न बुडिजे । रोकडाचि लाहिजे । न मरतां मोक्षु ॥ ७६ ॥ संताचेनि अंगलगें । पापातें जिणणें गंगे । तेणें संतसंगें । शुचित्व कैसें ॥७७॥ म्हणोनि असो जो ऐसा । शुचित्वें तीर्थां कुवासा । जेणें उलंघविले दिशा । मनोमळ ॥७८॥ आंतु बाहेरि चोखाळु । सूर्य तैसा निर्मळु । आणि तत्त्वार्थींचा पायाळु । देखणा जो ॥७९॥ व्यापक आणि उदास । जैसें कां आकाश । तैसें जयाचें मानस । सर्वत्र गा ॥१८०॥ संसारव्यथे फिटला । जो नैराश्यें विनटला । व्याधाहातोनि सुटला । विहंगु[११] जैसा ॥८१॥ तैसा सतत जो सुखें । कोणीही टवंच[१२] न देखे । नेणिजे गतायुषें[१३] । लज्जा जेवीं ॥ ८२ ॥ आणि कर्मारंभालागीं । जया अहंकृती नाहीं आंगीं । जैसें निरिंधन आगी । विझोनि जाय ॥ ८३ ॥ तैसा उपशमुचि[१५] भागा । जयासि आला पैं गा । जो मोक्षाचिया आंगा । लिहिला असे ॥ ८४ ॥ अर्जुना हा ठायवरी । जो सोहंभावो सरोभरी[१६] । द्वैताच्या पैलतीरीं । निगों सरला[१७] ॥८५॥ कीं भक्तिसुखालागीं । आपणपेंचि दोही भागीं । वांटूनियां आंगीं । सेवकै बाणे ॥८६॥ येरा नाम मी ठेवी । मग भजती वोजे बरवी । न भजतया दावी । योगिया जो ॥ ८७ ॥ तयाचें आम्हां व्यसन । आमुचें तो निजध्यान । किंबहुना समाधान । तो मिळे तैं ॥८८॥ तयालागीं मज रूपा येणें । तयाचेनि मज पुर्ते असणें । तया लोण कीजे जीवें प्राणें । ऐसा पढिये ॥८९॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ।

अन्वय—यः न हृष्यति, न द्वेष्टि न, शोचति, न काङ्क्षति, शुभाशुभापरित्यागी यः भक्तिमान् [अस्ति], सः मे प्रियः [अस्ति]. ॥ १७ ॥

जो आत्मलाभासारिखें । गोमटें कांहींचि न देखे । म्हणोनि भोगविशेखें । हरिखेजेना ॥ १९० ॥ आपणचि विश्व जाहला । तरि भेदभावो सहजाचि गेला । म्हणोनि द्वेषु ठेला । जया पुरुषा ॥९१॥ पैं आपुलें जें माचें । तें कल्पांतींही न वचे । हें जाणोनि गताचें । न शोची जो ॥ ९२ ॥ आणि जयापरौतें कांहीं नाहीं । तें आपणपेंचि आपल्या ठायीं । जाहला यालागीं जो कांहीं । आकांक्षी ना ॥९३॥ वोखटें कां गोमटें । हें कांहींचि तया नुमटे । रात्रिदिवस न[२०] घटे । सूर्यासि जेवीं ॥९४॥ ऐसा बोधुचि केवळु । जो होऊनि असे निखळु । त्याहीवरी भजनशीळु । माझ्या ठायीं ॥९५॥ तरि तया ऐसें दुसरें । आम्हां पढियंतें सोयरें । नाहीं गा साचोकारें । तुझी आण ९६

१ सुख व दुःख यांपासून मुक्त. २ भय व त्रास यांनीं रहित. ३ प्रेम ४ प्राण. ५ तृप्त झाला. ६ रूपांतर. ७ इच्छेस. ८ आश्रय. ९ ब्रह्मज्ञानाविषयीं. १० तयार झाला.

११ पक्षी. १२ त्रास; काळजी; पर्वा. १३ मेलेल्याला. १४ लांकडाशिवाय. १५ शांति. १६ ओतप्रोत भरलेला. १७ निघून गेला, १८ रीत १९ वाटत नाहीं. २० भासत नाहीं.

सुख ज्याला बाधा होत नाहीं; जो भय, उद्वेग इत्यादिकांनीं रहित असतो, आणि इतकी स्थिति प्राप्त झाली असूनही जर तो माझी भक्ति करीत असला, ६९ तर त्याची मला फार आवड असते; त्या प्रेमाचें मी काय वर्णन करूं? इतकेंच नव्हे, तर तो माझ्या प्राणांचा प्राण आहे. १७० जो आत्मानंदानें तृप्त झाला आहे, व रूपांतर घेऊन जो जन्मास आला आहे, तो पूर्णतारूप तरुण स्त्रीचा पतिच होय ७१

जो माझा भक्त निस्पृह, अंतर्बाह्य पवित्र, दक्ष, उदासीन, निर्भय व फलाच्या इच्छेनें कोणतेंही कर्म न करणारा असा असतो, तो मला प्रिय आहे. ॥ १६ ॥

त्याच्या ठिकाणीं, अर्जुना, इच्छा अगदीं नसते, व त्याच्या वृत्तींत सुखाची नेहमीं भर पडत असते. ७२ काशी क्षेत्र मोक्षप्राप्ति करून देण्याबद्दल प्रख्यात आहे; परंतु त्या ठिकाणीं शरीर ठेवल्याशिवाय मोक्ष मिळत नाही ७३ हिमालय पर्वतावर गेलें असतां दोषांचें क्षालन होतें, परंतु तेथील हवा न मानवल्यामुळें जिवाची हानि होते; परंतु जे सज्जन आहेत, त्यांच्यापासून जिवाची हानि न होतां पवित्रता प्राप्त होते. ७४ दुसऱ्यास पावन करते म्हणून गंगा ही पवित्र आहे, आणि तिच्या स्नानानें पाप व मनाचा ताप हीं दूर होतात; परंतु तिच्यांत बुडण्याची भीति असते. ७५ तशी भक्तिरूप नदीची खोली अपार आहे, तरी जो मनुष्य तिच्या मार्गानें जाईल, तो न बुडतां व त्याची प्राणहानि न होतां त्याला अविच्छिन्न मोक्ष प्राप्त होतो. ७६ ज्या संतांच्या समागमानें गंगेचेंही पातक नाहींसें होतें, त्या संतसंगापासून पवित्रता प्राप्त होईल किंवा नाहीं हें कशास विचारावें? ७७ म्हणून, जो साधु आहे, तो आपल्या पवित्रपणानें तीर्थांलाही आश्रयभूत होऊन मनाचे सर्व विकार दशदिशांस लावतो. ७८ तो सूर्याप्रमाणें अंतर्बाह्य निर्मळ असून, पायाळू मनुष्याला ज्याप्रमाणें द्रव्यदृष्टि असते, त्याप्रमाणें त्याला ब्रह्मतत्त्व दिसतें. ७९ ज्याप्रमाणें आकाश हें सर्वव्यापक असून अलिप्त आहे, त्याप्रमाणें ज्याचें मन सर्वव्यापक असून कशांनेंही लिप्त होत नाहीं; १८० ज्याप्रमाणें पारध्याचे हातून पक्षी सुटून गेल्यावर निर्भय होतो, त्याप्रमाणें जो संसाराच्या काळजींतून दूर होऊन निरिच्छ बनलेला असतो; ८१ मेलेल्या मनुष्यास आपलें अंग उघडें पडल्याबद्दल जशी लाज वाटत नाहीं, तसा जो नेहमीं सुखी असून त्याला चांगलें व वाईट यांची पर्वा बिलकूल नसते; ८२ आणि कोणतेंही कर्म आरंभ करण्यापूर्वी त्याचे मनांत कर्तृत्वाभिमान बिलकूल नसतो: ८३ ज्याप्रमाणें अग्नि सर्पणाशिवाय आपोआप विझून जातो, त्याप्रमाणें मोक्षप्राप्तीकरितां सांगितलेल्या अंगांपैकीं उपशम (शांति) ज्याच्या वांट्याला आलेला आहे; ८४ अर्जुना, अशा प्रकारें आत्मस्वरूपानें ओतप्रोत भरलेला पुरुष द्वैताच्या पलीकडील तीरावर निघून जातो; ८५ किंवा, भक्तीपासून उत्पन्न होणाऱ्या सुखाकरितां आपणच आपली दोन ठिकाणीं वाटणी करून, एकाचें नांव 'सेवक' असें ठेवितो, ८६ व सेवकाहून जो दुसरा त्याचें नांव 'देव' असें ठेवून, जो भक्ति न करणाऱ्या लोकांस भक्तिमार्ग आचरून दाखवितो, ८७ त्याचीच आम्हांला प्रीति, तो आमचें निजध्यान होतो, किंबहुना तो मिळेल तेव्हांच आम्हांस समाधान होतें. ८८ त्याच्याचकरितां मला हे अवतार घ्यावे लागतात; त्याच्याचकरितां मला या ठिकाणीं वास्तव्य करावें लागतें; आणि त्याच्यावरून मी पंचप्राण ओंवाळून टाकतों, इतका तो मला आवडता असतो! ८९

जो इष्ट वस्तूच्या लाभापासून आनंद मानीत नाहीं, ती न मिळाल्याचा खेद मानीत नाहीं, तिचा वियोग झाला असतांना शोक करीत नाहीं, व ती प्राप्त होण्याबद्दल इच्छा करीत नाहीं, आणि शुभाशुभ कर्मांचा त्याग करतो, व माझी भक्ति करतो, तो मला प्रिय आहे. ॥ १७ ॥

जो ब्रह्मप्राप्तीच्या लाभाप्रमाणें उत्तम असें दुसरें कांहींच मानीत नाहीं, त्याला कोणत्याही विषयोपभोगापासून आनंद होत नाहीं. १९० जो आपणच ब्रह्म झाल्यामुळें सहज दुजा भाव विसरतो, म्हणून ज्या पुरुषाचे मनांतून द्वेष नाहींसा होतो; ९१ जी खरोखर आपली वस्तु आहे, ती कल्पांतींही नाहींशी व्हावयाची नाहीं, असें मनांत पक्कें समजून जो गत गोष्टीचा शोक करीत नाहीं; ९२ ज्या स्वरूपापेक्षां उत्तम वस्तु या जगांत दुसरी कोणतीच नाहीं, तें जो स्वतःच होऊन राहिला, तो कसल्याही गोष्टीची इच्छा करीत नाहीं. ९३ वाईट अगर चांगलें हें कांहींच ज्याला वाटत नाहीं; सूर्याजवळ रात्र व दिवस हा भेद मुळींच नसतो, ९४ त्याप्रमाणें, जो केवळ ज्ञानस्वरूप होऊनही, माझ्या भजनांत आपला काळ घालवितो, ९५ त्या भक्ताप्रमाणें आम्हांला दुसरें आवडतें असें कोणी नाहीं, हें तुझ्याच गळ्याशपथ मी खरोखर सांगतों! ९६

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः १८

अन्वय—[यः] शत्रौ च मित्रे तथा मानापमानयोः समः, शीतोष्णसुखदुःखेषु समः [च] संगविवर्जितः [अस्ति]; ॥ १८ ॥

पार्था जयाचिया ठायीं । वैषम्याची[१] वार्ता नाहीं । रिपुमित्रां दोहीं । सरिसा पाडु ॥९७॥ कां घरिचियां उजियेडु करावा । पारखियां[२] आंधारु पाडावा । हें नेणेचि गा पांडवा । दीपु जैसा ॥९८॥ जो खांडावया घावो घाली । कां लावणी जयानें केली । दोघां एकचि साउली । वृक्षु दे जैसा ॥९९॥ नातरी इक्षुदंडु । पाळितया गोडु । गाळितया कडु । नोहेचि जेवीं ॥२००॥ अरिमित्रीं तैसा । अर्जुना जया भावो ऐसा । मानापमानीं सरिसा । होतु जाय ॥१॥ तिहीं ऋतूं समान । जैसें कां गगन । तैसा एकचि मान । शीतोष्णीं जया ॥२॥ दक्षिण उत्तर मारुता । मेरु जैसा पांडुसुता । तैसा सुखदुःखप्राप्तां । मध्यस्थु जो ॥३॥ माधुर्यें चंद्रिका[३] । सरिसी राया रंका । तैसा जो सकळिकां । भूतां समु ॥४॥ आघविया जगा एक । सेव्य जैसें उदक । तैसें तयातें तीन्ही लोक । आकांक्षिती ॥५॥ जो सबाह्य[४]संग । सांडोनिया लाग[५] । एकाकी असे आंग । आंगीं सूनी ॥ ६ ॥

तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येनकेनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः१९

अन्वय—[यः] तुल्यनिंदास्तुतिः, मौनी, येनकेनचित् संतुष्टः [भवति च] अनिकेतः, स्थिरमतिः, भक्तिमान्, सः नरः मे प्रियः [अस्तिः]. ॥१९॥

जो निंदेतें नेघे । स्तुति न श्लाघे[६] । आकाशा न लगे । लेपु जैसा ॥७॥ तैसें निंदे आणि स्तुती । मानु[७] करूनि एके पांती । विचरे[८] प्राणवृत्ती । जनीं वनीं ॥८॥ साच लटिकें दोन्ही । बोलोनि न बोले जाहला मौनी । जो भोगितां उन्मनी[९] । आरायेना[१०] ॥९॥ जो यथालाभें[११] न तोखे । अलाभें न पारुखे[१२] । पाउसेंवीण न सुके । समुद्रु जैसा ॥२१०॥ आणि वायूसि एके ठायीं । बिढार[१३] जैसें नाहीं । तैसा न धरीच कहीं । आश्रयो जो ॥११॥ आघवाचि आकाशस्थिति । जेवीं वायूसि नित्य वसति । तेवीं जगचि विश्रांति- । स्थान जया ॥१२॥ हें विश्वचि माझें घर । ऐसी मती जयाची स्थिर । किंबहुना चराचर । आपण जाहला ॥१३॥ मग याहीवरी पार्था । माझ्या भजनीं आस्था । तरि तयातें मी माथां । मुकुट करीं ॥१४॥ उत्तमासि मस्तक । खालविजे हें काय कौतुक । परि मानु करिती तीन्ही लोक । पायवणियां[१४] ॥ १५ ॥ तरि श्रद्धावस्तूसि आदरु । करितां जाणिजे प्रकारु । जरी होय श्रीगुरु । सदाशिवु ॥१६॥ परि हें असो आतां । महेशातें वानितां । आत्मस्तुति तत्त्वतां । संचारु असे ॥१७॥ ययालागीं हें नोहे । म्हणितलें रमानाहें[१५] । अर्जुना मी वाहें । शिरीं तयातें ॥१८॥ जे पुरुषार्थसिद्धि[१६] चौथी । घेऊनि आपुलिया हातीं । रिगाला भक्तिपंथीं । जगा देतु ॥१९॥ कैवल्याचा अधिकारी । मोक्षाची सोडी बांधी करी । कीं जळाचिये परी । तळवटु[१७] घे ॥२२०॥ म्हणोनि गा नमस्कारूं । तयातें आम्ही माथां मुकुट करूं । तयाची टांच[१८] धरूं । हृदयीं आम्ही ॥२१॥ तयाचिया गुणांचीं लेणीं । लेववूं आपुलिये वाणीं । तयाची कीर्ति श्रवणीं । आम्ही लेऊं ॥२२॥ तो पाहावा हे डोहळे । म्हणोनि अचक्षूसी मज डोळे ।

१ वाकडेपणाची. २ परक्यांला. ३ चांदणें. ४ अंतर्बाह्य. ५ संबंध. ६ धन्य मानीत नाहीं. ७ गणना. ८ वागतो. ९ ब्रह्मस्थिति. १० दूर होत नाहीं. ११ आपल्या इच्छेप्रमाणें. १२ रागावत नाहीं. १३ राहणें. १४ पायांच्या तीर्थास. १५ रमानाथानें. १६ मोक्ष. १७ नम्र असतो. १८ श्रीवत्सलांछन.

जो शत्रूशीं आणि मित्राशीं सारखा वागतो; मान आणि अपमान सारखा मानतो; शीत-उष्ण व सुख-दुःख हीं सारखींच समजतो; ज्याची कशावरही आसक्ति नसते; ॥ १८ ॥

पार्था, ज्याच्या मनांत वाकडेपणाची गोष्टही नसते, आणि जो शत्रु व मित्र या दोघांनाही सारखेच मानतो; ९७ किंवा, अर्जुना, आपल्या घरच्या लोकांनाच उजेड पाडावा, व परक्यांना अंधार पाडावा हें ज्याप्रमाणें दिवा जाणत नाहीं; ९८ जो आपल्यावर तोडण्याकरितां घाव घालतो किंवा जो आपल्यास लावतो, त्या दोघांनाही झाड सारखीच सावली करितें; ९९ किंवा ऊंस हा, जो पाणी घालून वाढवितो त्यासच गोड, व जो चरकांत घालून गाळतो त्यास कडू असा कधींच लागत नाहीं; २०० त्याप्रमाणें, अर्जुना, शत्रु-मित्रभाव ज्याच्या मनांत नसतो, व जो मानापमानाचे ठिकाणीं समबुद्धि ठेवतो; १ आकाश ज्याप्रमाणे तिन्ही ऋतूंत सारखें असतें, त्याप्रमाणें जो थंडी व उन्हाळा या दोहोंस सारखेंच मानतो; २ अर्जुना, मेरु पर्वत ज्याप्रमाणें दक्षिण व उत्तर या दोन्ही दिशाकडील वाऱ्यास सारखाच मानतो, त्याप्रमाणे सुख दुःख प्राप्त झालें असतां जो आपल्या मनाची समता ढळूं देत नाहीं; ३ रावापासून रंकापर्यंत चांदणें सर्वांस सारखेंच सुखकर असतें, त्याप्रमाणें जो प्राणिमात्रास सारखेंच मानतो; ४ सर्व जगाला पाणी सारखेंच सेव्य आहे, त्याप्रमाणें ज्याची तिन्ही लोक इच्छा करतात; ५ जो अंतर्बाह्य होणाऱ्या विषयांचे संबंध व तसेच पुढें प्राप्त होणारे संबंध सोडून देतो, व एकांतांत राहून आपलें मन आपल्या मनावरच स्थिर करून सुख मानतो; ६

ज्याला निंदा आणि स्तुति समान आहे; जो मौन धारण करितो; यदृच्छया जें कांहीं मिळेल त्यांतच संतुष्ट असतो; ज्याचें कोणचेंही ठिकाण ठरलेलें असें नाहीं; ज्याची बुद्धि स्थिर आहे; आणि जो माझी भक्ति करतो, तो मनुष्य मला प्रिय आहे. ॥ १९ ॥

जो दुसऱ्यानें आपली निंदा केली असतां राग मानीत नाहीं, व स्तुति केली असतां आपल्यास धन्य मानीत नाहीं; ज्याप्रमाणें आकाश सर्वव्यापक असून त्याला कशाचाही संसर्ग होत नाहीं, ७ त्याप्रमाणें निंदा व स्तुति यांची सारखीच गणना करून जो प्रपंचांत व वनांत आपली वृत्ति सारखी ठेवून वागतो; ८ खरें व खोटें भाषण मुखांतून निघालें असतां संकल्पवृत्ति नसल्यानें त्याचें मौन मोडत नाहीं, व ब्रह्मस्थितीचा उपभोग घेण्यापासून जो कधींही दूर होत नाहीं; ९ ज्याप्रमाणें पाऊस न पडला तरी समुद्र आटत नाहीं, त्याप्रमाणें, आपले इच्छेप्रमाणें जरी गोष्टी घडल्या तरी जो संतोष मानीत नाहीं, व इच्छेविरुद्ध घडल्या तरी रागावत नाहीं; २१० आणि ज्याप्रमाणें वायूचें एक ठिकाणीं राहणें नसतें, त्याप्रमाणे जो कोठें आश्रय करून राहत नाहीं; ११ ज्याप्रमाणें वायु सर्व आकाशभर नित्य राहतो, त्याप्रमाणें सर्व जग हें ज्याचें विश्रांतिस्थान आहे; १२ हें विश्वच माझें घर आहे अशी ज्याची पक्की समजूत झाली आहे, किंबहुना स्थावर-जंगम विश्वच जो आपण बनला आहे। १३ आणि, अर्जुना, अशा पूर्णत्वास पोहोंचला असूनही ज्याची माझ्या भजनाविषयीं पूर्ण इच्छा आहे, त्याला मी आपल्या मस्तकावर मुकुटाप्रमाणें धारण करितों. १४ जो उत्तम पुरुष आहे, त्याला मस्तक लवविणें यांत कांहीं नवल नाहीं; परंतु तिन्ही लोकचे लोक ज्याच्या पायांचें तीर्थ घेऊन आपल्यास धन्य मानतात, असा जो मी, तो त्याला मस्तकावर धारण करतों. १५ तर ज्याची माझ्या ठिकाणीं पूर्ण श्रद्धा आहे, त्याचा आदर-सत्कार कसा करावा ही गोष्ट श्रीशंकर गुरु होतील तरच समजणारी आहे. १६ परंतु ही गोष्ट राहूं दे. कारण, श्रीशंकराचें वर्णन करूं लागलें म्हणजे खरोखर आपली स्तुति केल्याप्रमाणें होणार आहे. १७ म्हणून, श्रीकृष्ण म्हणतातः–अर्जुना, हा दृष्टांत या ठिकाणीं बरोबर नाहीं; तर अशा माझ्या भक्तांना मी आपल्या मस्तकावर धारण करतों. १८ तो पुरुष चौथी पुरुषार्थसिद्धि जो मोक्ष तो हातांत घेऊन भक्तिमार्गानें जात असतां जगाला किता घालून देतो. १९ तो ब्रह्मप्राप्तीचा पूर्ण अधिकारी असून मोक्षाची वाटघाट करितो, परंतु पाण्याप्रमाणें नम्र असतो. २२० म्हणूनच त्याला आम्ही नमस्कार करितों, आपल्या मस्तकावर धारण करतों, व त्याची टांच म्हणजे श्रीवत्सलांच्छन चिन्ह आम्ही आपल्या हृदयावर धारण करतों. २१ त्याचे गुणरूपी अलंकार आम्ही आपले वाणीकडून धारण करवूं (त्याचे गुणानुवाद आम्ही गाऊं), व त्याचे कीर्तिरूप अलंकार कानाकडून धारण करवूं (त्याचें यश कोणीं गाइलें असतां आम्ही ऐकूं); २२ असे जे माझे भक्त आहेत, त्यांना पहावें असे डोहळे आम्हांस झाल्यावरून, नेत्र-रहित असा जो मी, तो अवतार धारण करून पाहतों;

ज्ञातीचेनि लीळाकमळें । पूजूं तयातें ॥२३॥ दोंवरी दोनी । भुजा आलों घेउनी । आलिंगावयालागुनी । तयाचें आंग ॥२४॥ तयासंगाचेनि सुरवाडें । मज विदेहा देह धरणें घडे । किंबहुना आवडे । निरुपमु ॥२५॥ तेणेंसीं आम्हां मैत्र । एथ कायसें विचित्र । परि तयाचें चरित्र । ऐकती जे ॥२६॥ तेही प्राणापरौते । आवडती हें निरुतें । जे भक्तचरित्रातें । प्रशंसिती ॥२७॥ जो हा अर्जुना साद्यंत । सांगितला प्रस्तुत । भक्तियोगु समस्त । योगरूप ॥२८॥ जेणें मी प्रीति करीं । कां मनीं शिरसा धरीं । येवढी थोरी । जया स्थितीये ॥२९॥

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥

अन्वय—ये तु श्रद्दधानाः मत्परमाः भक्ताः इदं यथोक्तं धर्म्यामृतं पर्युपासते, ते मे अतीव प्रियाः [सन्ति] २०

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

ते हे गोष्टी रम्य । अमृतधारा धर्म्य । करिती प्रतीतिगम्य । आइकोनि जे ॥२३०॥ तैसीचि श्रद्धेचेनि आदरें । जयांचे ठायीं विस्तरे । जीवीं जयां थारे । जे अनुष्ठिती ॥३१॥ परि निरूपिली जैसी । तैसीच स्थिति मानसीं । मग सुक्षेत्रीं जैसी । पेरणी केली ॥३२॥ परि मातें परम करूनि । इये अर्थी प्रेम धरूनि । हेंचि सर्वस्व मानूनि । घेती जे पैं ॥३३॥ पार्था गा जगीं । तेचि भक्त तेचि योगी । उत्कंठा तयांलागीं । अखंड मज ॥३४॥ ते तीर्थ ते क्षेत्र । जगीं तेचि पवित्र । भक्तिकथेसि मैत्र । जयां पुरुषां ॥३५॥ आम्ही तयांचें करूं ध्यान । ते आमुचें देवतार्चन । तेवांचूनि आन । गोमटें नाहीं ॥३६॥ तयांचें आम्हां व्यसन । ते आमुचें निधिनिधान । किंबहुना समाधान । ते मिळती तैं ॥३७॥ पैं प्रेमळाचीं वार्ता । जे अनुवादती पांडुसुता । ते मानूं परमदेवता । आपुली आम्ही ॥३८॥ ऐसें निजजनानंदें । तेणें जगदादिकंदें । बोलिलें मुकुंदें । संजयो म्हणे ॥ ३९ ॥ राया जो निर्मळु । निष्कलंक लोककृपाळु । शरणागतां प्रतिपाळु । शरण्यु जो ॥२४०॥ पैं सुरसहायशीळु । लोकलालनलीळु । प्रणतप्रतिपाळु । हा खेळु जयाचा ॥४१॥ जो धर्मकीर्तिधवळु । अगाध दातृत्वें सरळु । अतुळबळें प्रबळु । बळिबंधनु ॥ ४२॥ जो भक्तजनवत्सलु । प्रेमळजनप्रांजळु । सत्यसेतु सकळ । कलानिधि ॥ ४३ ॥ तो श्रीकृष्ण वैकुंठाचा । चक्रवर्ती निजांचा । सांगे येरु दैवाचा । आइकतु असे ॥ ४४ ॥ आतां ययावरी । निरूपिती परी । संजयो म्हणे अवधारीं । धृतराष्ट्रातें ॥४५॥ तेचि रसाळ कथा । मऱ्हाटिया प्रतिपथा । आणिजेल आतां । अवधारिजो ॥४६॥ ज्ञानदेव म्हणे तुम्ही । संत वोळगावेति आम्हीं । हें पढविलों जी स्वामी । निवृत्तिदेवीं ॥२४७॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥ श्लोक २०, ओंव्या २४७.

---

१ सुखातिशय. २ निराकाराला. ३ धर्मास अनुकूल. ४ अनुभवास येण्याजोगें. ५ ठसतो ६ विचार करून. ७ ठेवा. ८ सांगतात. ९ सर्व जगास आनंद देणाऱ्या. १० जगाचा उत्पन्न करणाऱ्या. ११ देवांना साहाय्य करणें हेंच ज्याचें शील आहे. १२ लोकांचें पालन करणें हेचि ज्याची लीला आहे. १३ शरणागताचें रक्षण करणें. १४ शोभणारा. १५ निरुपम बळानें. १६ खऱ्या रीतीनें वागणाऱ्यांचा तारक. १७ भक्तांचा १८ प्रकार. १९ प्रतिमार्गी—भाषेंत. २० शरण जावें.

व नेहमीं आमच्या हातांत असणाऱ्या कमळानें त्यांचें पूजन करतों. २२ दोन हातांवर दुसरे दोन हात धारण करून त्यांना आलिंगन देण्याकरितां मी अवतरलों आहें! २४ त्यांच्या संगतीच्या सुखातिशयानें, निराकार जो मी, त्या मला देह धारण करावा लागला! फार काय सांगावें? ते माझे जीव कीं प्राण आहेत! २४ तेच एक आमचे परम मित्र आहेत असें म्हणण्यांत विशेष गोष्ट ती कोणती! तर इतकेंच नव्हे, परंतु जे त्यांचें चरित्र ऐकतात, २६ व जे माझ्या भक्तांच्याच चरित्राची प्रशंसा करितात, तेही माझ्या प्राणाहून मला जास्त आवडतात. २७ अर्जुना, तुला जो हा पूर्ण रीतीनें योग सांगितला, तो भगवत्प्राप्तीच्या उपायानें भरलेला असा पूर्ण 'भक्तियोग' आहे. २८ ज्या योगाच्या स्थितीची अशी थोरवी आहे कीं, ज्याच्यावर मी प्रीति करतों, आणि ज्याला आपल्या मनांत व मस्तकावर धारण करतों, २९

पण माझ्यावर श्रद्धा ठेवून आणि मत्पर होऊन जे माझे भक्त ह्या आतांपर्यंत सांगितलेल्या धर्म्यामृताचे सेवन करितात, ते मला अतिशय प्रिय आहेत. ॥ २० ॥

त्या ह्या योगाच्या रम्य, अमृत वर्षाव करणाऱ्या व धर्मास अनुकूळ अशा गोष्टी ऐकून जे त्याचा अनुभव घेतात; २३० त्याचप्रमाणें, त्या योगाचे ठिकाणीं पूर्ण श्रद्धा ठेवून, ज्यांचे मनांत तो उत्तम रीतीनें ठसतो, व त्याजविषयीं आपले मनांत पूर्ण विचार करून जे त्याचें आचरण करतात; ३१ व ज्यांच्या मनाची खरोखर अशी स्थिति होते, त्यांना, चांगल्या शेतांत पेरणी केली असतां जसें उत्तम पीक होतें, तसें उत्तम फळ प्राप्त होतें. ३२ परंतु मला परम श्रेष्ठ मानून व माझ्या ठिकाणीं प्रेम धरून, मी सर्वव्यापक आहें असें जे मानतात, ३३ तेच या जगतांत माझे भक्त व योगी होत; आणि म्हणूनच, पार्था, त्यांच्याविषयीं मला अतिशय प्रेम असतें. ३४ त्यांना भक्तिकथा अत्यंत आवडते, तेच या जगतांत आमचें तीर्थ, तेच क्षेत्र, व तेच पवित्र पुरुष आहेत. ३५ त्यांचें आम्ही ध्यान करतों, तेच आमचें पूर्णदैवत, व त्यांशिवाय आम्हाला दुसरी आवडती गोष्ट कोणतीही नाहीं. ३६ त्याचाच आम्हांला नाद लागतो, व तेच आमचा ठेवा होत; फार काय सांगावें? त्यांना पाहिल्याशिवाय आम्हांला समाधान होत नाहीं. ३७ हे पांडुसुता, माझ्या प्रेमळ भक्ताच्या गोष्टी जे सांगतील, तीच आमची परमदेवता असें आम्ही मानूं. ३८ संजय म्हणतोः—सर्व जगास आनंद देणारा, व सर्व जगाचा उत्पन्न करणारा जो मुकुंद, तो याप्रमाणें बोलला. ३९ राजा धृतराष्ट्रा, जो निर्मळ, निष्कलंक, लोकांवर कृपा करणारा, शरणागतांचें रक्षण करणारा, शरण जाण्यास योग्य, २४० देवांना साह्य करणें हेंच ज्याचें शील, व लोकांचें लालन करणें हीच ज्याची लीला, व शरणागतांचें रक्षण करणें हाच ज्याचा खेळ आहे, ४१ जो धर्म व कीर्ति यांनीं स्वच्छ शोभणारा, दान करण्यांत ज्याचा अगाध सरळपणा आहे, व जो निरुपम बळवान असून बळीच्या प्रेमबंधनानें बद्ध झाला आहे, ४२ जो भक्तजनांचा कनवाळू, प्रेमळ जनांशीं मोकळ्या मनानें वागणारा, खऱ्या रीतीनें वागणाऱ्यांचा तारक, आणि चौदा विद्या व चौसष्ट कला यांचा निधि, ४३ तो भक्ताचा राजा वैकुंठनायक श्रीकृष्ण भगवान दैवशाली अशा अर्जुनास सांगता झाला व त्यानें ऐकलें. ४४ संजय आणखी म्हणतोः—हे राजा धृतराष्ट्रा, यापुढें कथा सांगण्याचा जो प्रकार आहे तो ऐक. ४५ तीच रसभरित गोष्ट मराठी भाषेंत आम्ही सांगूं, ती ऐका. ४६ ज्ञानदेव म्हणतातः—श्रोतेहो, तुम्हांसारख्या संतांना आम्हीं शरण जावें, हेंच आम्हांस आमच्या गुरूंनीं—निवृत्तिनाथांनी शिकविलें आहे! २४७

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय तेरावा.

आत्मरूप गणेशु केलिया स्मरण । सकळ विद्यांचें अधिकरण[1] । तेचि वंदूं चरण । श्रीगुरूचे ॥१॥ जयां येनि आठवें । शब्दसृष्टी[2] आंगवे[3] । सारस्वत आघवें[4] । जिव्हेसि ये ॥२॥ वक्तृत्वा गोडपणें । अमृतातें पाउलें म्हणे । रस होती बोळंगणे[6] । अक्षरांसी ॥३॥ भावांचें अवतरण । अवतरविती खुणें[8] । हाता चढे संपूर्ण । तत्त्वभेदें[9] ॥ ४ ॥ श्रीगुरूचे पाय । जैं हृदय गिंवसूनि[10] ठाय । तैं येवढें भाग्य होय । उन्मेषासी ॥५॥ ते नमस्कारूनि आतां । जो पितामहाचा पिता । लक्ष्मीयेचा भर्ता । ऐसें म्हणे ॥६॥

श्रीभगवानुवाच—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥१॥

अन्वय—कौंतेय, इदं शरीरं क्षेत्रं इति अभिधीयते, यः एतत् वेत्ति, तं क्षेत्रज्ञः इति तद्विदः प्राहुः. ॥ १ ॥

तरी पार्था परिसिजे । देह हें क्षेत्रं[12] म्हणिजे । जो हें जाणे तो बोलिजे । क्षेत्रज्ञु[13] एथें ॥७॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥२॥

अन्वय—भारत, सर्वक्षेत्रेषु मां अपि च क्षेत्रज्ञं विद्धि; यत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः ज्ञानं, तत् ज्ञानं [इति] मम मतं [अस्ति]. ॥ २ ॥

तरी क्षेत्रज्ञु जो एथें । तो मी जाण निरुतें । जो सर्व क्षेत्रांतें । संगोपोनि[14] असे ॥८॥ क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञातें । जाणणें जें निरुतें । ज्ञान ऐसें तयातें । मानूं आम्ही ॥९॥

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ३

अन्वय—तत् क्षेत्रं यत् च यादृक् च यद्विकारि च यतः यत् च सः यः यत्प्रभावः [अस्ति] तत् [त्वं] मे समासेन शृणु. ॥ ३ ॥

तरि क्षेत्र येणें नांवें । हें शरीर जेणें भावें । म्हणितलें तें आघवें । सांगों आतां ॥१०॥ हें क्षेत्र कां म्हणिजे । कैसें कें हें उपजे । कवणकवणीं वाढविजे । विकारीं[15] एथ ॥११॥ हें औट हात मोटकें । कीं केवढें पां केतुकें । वरड[16] कीं पिके[17] । कोणाचें हें ॥१२॥ इत्यादि सर्व । जे जे याचे भाव । ते बोलिजती सांवेव[18] । अवधान देईं ॥१३॥ पैं याचि स्थळाकारणें । श्रुति सदां बोबांणे[20] । तर्कु येणेंचि ठी केरणें[21] । तोंडाळु केला ॥१४॥ चोळितां[22] हेचि बोली । दर्शनें[23] शेवटा[24] आलीं । तेवींचि नाहीं बुझविलीं[25] । अझुनी द्वंद्वें[26] ॥१५॥ शास्त्रांचिये सोयरिके । विचळिजे[27] येणेंचि एकें । याचेनि ऐकवंकें[28] । जगासि वादु ॥ १६ ॥ तोंडेंसी तोंडा न पडे । बोला बोलेंसी न घडे । ह्या युक्ति बडबडें । श्रीय[29] जाहली ॥१७॥ नेणों कोणाचें हें स्थळ । परि कैसें अभिळाषाचें बळ । जे घरोघरीं कपाळ । पिटवित असे ॥१८॥ नास्तिका यावया तोंड । वेदांचें गोंडें[31] बंड । तें देखोनि पाखांड[32] । आनाचि वाजे[19] ॥१९॥ म्हणती निर्मूळ । लटिकें हें वाग्जाल । ना

१ आश्रयस्थान. २ कवित्वशक्ति. ३ स्वाधीन होते. ४ सर्व विद्या. ५ शिंके. ६ अनुकूल. ७ गर्भित अर्थाची. ८ रेलचेल; समृद्धि; आगमन. ९ इशारत. १० वर्म. ११ धरून. १२ शेत. १३ जीव. १४ पोषण करून. १५ विकारानें. १६ नापीक. १७ पिकाऊ. १८ यथासांग. १९ बडबडे. २० निश्चय करणें. २१ वाटाघाट करतो. २२ खल करतां करतां. २३ सहा शास्त्रें. २४ थकून स्वस्थ बसलीं. २५ संपले नाहींत. २६ वाद. २७ चालू आहे. २८ ऐक्य स्थापन करण्याकरितां. २९ शिकस्त. ३० मीपणाचें ३१ मोठें. ३२ पाखांडी.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय तेरावा.

आत्मरूप गणेशाचें स्मरण करून, सर्व विद्यांचें आश्रयस्थान असे जे श्रीगुरूंचे चरण, त्यांस माझा नमस्कार असो. १ त्यांचें स्मरण केलें असतां सर्व कविताशक्ति स्वाधीन होते व सर्व विद्या जिव्हाग्रीं येतात; २ तसेंच भाषणाला इतकें माधुर्य येतें कीं, तें अमृतासही शिळें पाडतें; व तोंडांतून निघणाऱ्या प्रत्येक अक्षरास रस अनुकूळ होतात; ३ गर्भित अर्थाची रेलचेल होऊन ते एकामागून एक सुचतात, व आत्मज्ञानाचें वर्म समजतें; ४ जर आपल्या मनांत श्रीगुरूचे चरण नेहमी आठवले, तर अशा रीतीनें ज्ञानाचा भाग्योदय होतो; ५ त्या गुरुचरणांस वंदन करून, [ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतातः–] ब्रह्मदेवाचा पिता व श्रीलक्ष्मीचा नाथ जे श्रीकृष्ण भगवान, ते असें म्हणालेः–६

श्रीभगवान म्हणालेः—हे कुंतीपुत्रा, या शरीराला ‘ क्षेत्र ’ म्हणतात; आणि हें जो जाणतो, त्याला, [क्षेत्र-क्षेत्रज्ञांचें ज्ञान असलेले] तत्त्वज्ञ जन ‘ क्षेत्रज्ञ ’ असें म्हणतात. ॥ १ ॥

पार्था, ऐक. या देहाला क्षेत्र असें म्हणतात; व जो हें जाणतो, त्याला क्षेत्रज्ञ असें म्हणतात; ७

हे अर्जुना, सर्व क्षेत्रामध्यें जो क्षेत्रज्ञ, तोही मीच आहें असें जाण. क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचें जें ज्ञान, तेंच उत्तम ज्ञान, असा माझा अभिप्राय आहे. ॥ २ ॥

आणि क्षेत्रज्ञ ज्याला म्हणतात व जो सर्व क्षेत्रांचें पोषण करतो, तो मीच होय असें पक्कें समज. ८ ज्या ज्ञानानें क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ खरोखर जाणतां येतात, तेंच ज्ञान असें आम्ही समजतों. ९

तें क्षेत्र काय, कोणत्या प्रकारचें, व कोणत्या विकाराचें आहे, व त्यापासून कोणतीं कार्यें उत्पन्न होतात; आणि तो क्षेत्रज्ञ कोण, व त्याचें सामर्थ्य काय आहे, तें सर्व मजपासून संक्षेपानें ऐक. ॥ ३ ॥

तर आतां या शरीराला ज्या अभिप्रायानें ‘क्षेत्र' हें नांव दिलें, तो सर्व अभिप्राय आम्ही सांगतों. १० याला क्षेत्र कां म्हणावें, हें कसें व कोठें उत्पन्न होतें, कोणत्या कोणत्या विकारांनीं हें वाढलें जातें, ११ हें लहान जें साडेतीन हातांचें आहे, तें केवढें मोठें व किती वजनदार आहे, तसेंच नापीक किंवा पिकाऊ, कोणाचें आहे, १२ इत्यादि जे जे याचे गुण आहेत, ते यथासांग आम्ही वर्णन करतों, तिकडे तूं लक्ष दे. १३ याच क्षेत्राकरितां श्रुतींची नेहमीं बडबड चालू आहे; व तर्कही याचाच निश्चय करण्याकरितां एकसारखी वाटाघाट करितो; १४ याच गोष्टीचा खल करतां करतां सहा शास्त्रें थकून स्वस्थ बसलीं; आणि म्हणूनच त्यांच्यांत अजून ऐक्य झालें नाहीं. १५ या क्षेत्राविषयीं एकमत स्थापन करण्याकरितां सर्व जगभर शास्त्रसंबंधयुक्त वाटाघाट चालू आहे. १६ पण अजून एकमेकांचीं तोंडें मिळालीं नाहींत, व ऐक्यही झालें नाहीं; आणि याच संबधानें युक्ति लढवितां लढवितां शिकस्त झाली. १७ हें क्षेत्र कोणाचें आहे हें कोणी जाणत नाहीं, परतु त्याच्या मीपणाबद्दलची काय थोरवी वर्णावी, कीं ज्याच्या योगानें घरोघर याचाच काथ्याकूट केला जातो ! १८ नास्तिकांच्या तोंडास तोंड देण्याकरितां व वेदांचें बंड माजलें असें पाहून पाखांड्यांची तिसरीच बडबड सुरू झाली. १९ ते म्हणतात, "तुमचें वाक्पांडित्य खोटें असून त्यास बिलकूल आधार नाहीं. आमचें हें म्हणणें खोटें म्हणत असाल तर तुम्हांला शिकण्याविषयीं आम्ही ही सुपारी पुढें ठेवून प्रतिज्ञा

म्हणसी तरी पोफंळ । बांतकें आहे ॥२०॥ पोखां डाचिये केडे । नागवीं लुंचिती मुंडें[५] । नियोजिलें[६] वितंडें[७] । वाळासि येती ॥२१॥ मृत्युबळाचोनि माजें । हें आईक वीर्ण काजें । तें देखोनियां व्याजें[९] । निंधाके योगी ॥ २२ ॥ मृत्यूनि आधींखिले । तिहीं निरंजन सेविलें । यमनियमाचे केले । मेळावे पुरे ॥२३॥ येणेंचि क्षेत्राभिमानें । राज्य त्याजिलें ईशानें[१२] । गुंति[१३] जाणोनि स्मशानें । वासु केला ॥२४॥ ऐसिया पैजा[१४] महेशा । पांघुरणें दाही दिशा । लांचकेंरू[१५] म्हणोनि कोळसा । कामु[१६] केला ॥२५॥ पैं सत्यलोकनाथा । वदनें आकीं बैंळार्था[१७] । तरी तो सर्वथा । जाणेचि ना ॥२६॥

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

अन्वय—[इदं क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञानं] ऋषिभिः बहुधा गीतं, तथा विविधैः छंदोभिः पृथक् [गीतं], च हेतुमद्भिः विनिश्चितैः ब्रह्मसूत्रपदैः [गीत] एव. ॥४॥

एकें म्हणती हें स्थळ । जीवाचेंचि समूळ । मग प्राण हें कूळ । तयाचें एथ ॥ २७ ॥ जया प्राणाचे घरीं । अंगें राबती भाऊं[१९] चारी । आणि मनाऐसा आवरी । कुंळवाडीकर[२०] ॥२८॥ तयातें इंद्रियबैलांची पेटी[२१] । न म्हणे अवसीं पाहाटीं । विषयक्षेत्रीं[२२] आौटी[२३] । काढी भली ॥२९॥ मग विधीची[२४] वाफ चुकवी । आणि अन्यायाचें बीज वोफवी[२५] । कुकर्मांचा करवी । राबु जरी ॥३०॥ तरी तयाचिसारिखें । असंभाव्य पाप पिके । मग जन्मकोटी दुःखें । भोगी जीवु ॥३१॥ नातरी विधीचिये वाफे । सत्क्रिया बीज आरोपे । तरी जन्मशतांचीं मापें । सुखचि मविजे[२६] ॥३२॥ तंव आणिकें[२७] म्हणती हें नव्हे । हें जिवाचेंचि न म्हणावें । आमुतें पुसा आघवें । क्षेत्राचें या ॥३३॥ अहो जीवु एथ उखितें । वस्तीकरु वाटे जातां । आणि प्राणु हा बळौतां[२९] । म्हणोनि जागे ॥३४॥ अनादि जे प्रकृती । सांख्य जियतें गाती । क्षेत्र हे वृत्ती । तियेची आणा ॥३५॥ आणि तियेतेंचि आघवा । आथी घरमेळावा । म्हणोनि ते वाहिवी । घरीं वाहे ॥३६॥ वाहिव्याचिये रहाटी । जे कां मुख्य तिघे इये सृष्टी । ते तियेच्याचि पोटीं । जहाले गुण ॥३७॥ रजोगुण पेरी । तेतुलें सत्त्व सोकेरी[३१] । मग एकलें तम करी[३२] । संवगणी[३३] ॥३८॥ रचूनि महत्तत्त्वाचें खळें । मळी एके काळुगोनि पोळें । ते अव्यक्तांची[३३] मिळे । सांज[३४] भली ॥३९॥ तंव ऐकीं[३५] मतिवंतीं[३६] । या बोलाचिया खंती[३७] । म्हणितलें या ऊसी[३८] । अर्वाचीना ॥४०॥ हां हो परतत्त्वाआंतु[३९] । कें प्रकृतीची मातु । हा क्षेत्रवृत्तांतु । उगाचि आइका ॥४१॥ शून्यसेजे[४०] शाॅलिये । सुलीनतेचिये[४१] तुळियें[४२] । निद्रा केली होती बळियें[४३] । संकल्पें येणें ॥४२॥ तो अवसांत चेइला । उद्यमीं सदैव भला । म्हणोनि ठेवा जोडला । इच्छावशें ॥४३॥ निरालंबींची[४४] वाडी[४५] । होती त्रिभुवनायेवढी । हे तयाचिये जोडी[४६] । रूपा आली ॥४४॥ मग महाभूतांचें एकवाट[४७] । सैरीं[४८] वेंटाळूनि भाट । भूतग्रामाचे[४९] घाट[५०] । रचिले चारी ॥४५॥ यावरी आदी । पांचभूतिकांची[५१] बांधी । बांधली प्रभेदीं[५२] । पंचभौतिकीं ॥४६॥ कर्माकर्मांचे गुंडे[५३] । बांध घातले दोहींकडे । नपुंसकें बरडें[५४] । रानें केलीं ॥४७॥ तेथ येरझारेकारणीं । जन्ममृत्यूची सुरंगी[५५] । सुहाविली[५६] निळौंगी[५७] । संकल्पें येणें ॥४८॥ मग अहंकारासि एकवाधी[५८] । करूनि

१ सुपारी पुढे ठेवून प्रतिज्ञा करतों. २ पत्साडी लोकांचे. ३ समुदाय. ४ दिगबर. ५ डोक्याचे केंस उपटतात;— मुंडन करितात. ६ ठरविलेले. ७ वितंडवाद. ८ निरर्थक. ९ निमित्तानें. १० म्याले. ११ एकांत. १२ शंकरांनीं. १३ उपाधि. १४ प्रतिज्ञा. १५ कांचखाऊ. १६ मदन. १७ निश्चय करण्याकरितां. १८ कर्मवादी. १९ अपान, व्यान, उदान व समान हे चार बंधु २० देखरेख करणारा. २१ जोडी. २२ शब्द, रस, गंध इत्यादिविषयरूप क्षेत्रांत. २३ मेहनत २४ कर्तव्यकर्माची. २५ पेरतो. २६ मोजतो. २७ सांख्यमतवादी. २८ उपरा. २९ बलुतदार. ३० वाहिवाट; लागवड. ३१ राखतो. ३२ सर्व पीक गोळा करतो. ३३ जीवांची. ३४ संध्याकाळ. ३५ संकल्पवाद्यांनीं. ३६ बुद्धिमंतांनीं. ३७ तिरस्कारानें. ३८ कल्पना. ३९ मर्यादेपुढें. ४० गादीवर. ४१ लयाच्या. ४२ पलंगावर ४३ बळवान. ४४ निर्गुण स्वरूपाची. ४५ बाग. ४६ पराक्रम. ४७ एकत्र करून ४८ यथेच्छ. ४९ भाग. ५० जारज, स्वेदज, अंडज, उद्भिज्ज या भूतांचे. ५१ पंचमहाभूतांची. ५२ वेगळाली. ५३ ताली. ५४ नापीक. ५५ वाट. ५६ सोपी. ५७ कधीं बंद न पडणारी. ५८ ऐक्य.

करतों. " २० पाखांड्यांचे थवेच्या थवे–कोणी दिगंबर बनतात, व कोणी मुंडन करितात, तरी त्यांना ठरविलेले सर्व वितंडवाद आपोआप खालीं बसतात. २१ हें क्षेत्र मृत्यूच्या सपाट्यांत सांपडून निरर्थक जाईल म्हणून [आत्मा ब्रह्मांडीं नेऊन त्याचें संरक्षण करण्याकरितां] योगी पुढे सरसावतात. २२ जे मृत्यूला भितात, ते एकांतवास करून यमनियमांचें साधन करतात; २३ याच क्षेत्राच्या विचाराच्या अभिमानाकरितां श्रीशंकरांनी राज्य सोडिलें; आणि त्यापासून आपल्यास उपाधि लागूं नये, म्हणून ते स्मशानांत जाऊन राहिले. २४ [या क्षेत्राचें ज्ञान करून घेणार] अशी प्रतिज्ञा करून शंकरांनीं वनांत राहून दाही दिशा हेंच आपलें पांघरूण असें मानलें; व काम हा योगभ्रष्ट करणारा (लांचखाऊ) असें जाणून त्यास जाळून टाकलें. २५ त्याच गोष्टीचा निश्चय करण्याकरिता ब्रह्मदेवाला जरी चार तोंडें उत्पन्न झालीं, तरी त्यालाही या क्षेत्राची ओळख पटली नाहीं २६

हें क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञान ऋषींनीं बहुत प्रकारांनीं सांगितलें आहे; ऋग्वेदादि वेदांनीं वेगळें वेगळें सांगितलें आहे; आणि युक्तीनें युक्त व निश्चयरूपी अशा ब्रह्मप्रतिपादक सूत्रांनीं व पदांनींही सांगितलें आहे. ॥ ४ ॥

जे कर्मवादी आहेत, ते असें म्हणतात कीं, हें सर्व क्षेत्र जीवाच्या ताब्यांत असून त्याची सर्व व्यवस्था प्राणाकडे सोंपविली आहे. २७ ज्या प्राणाच्या घरी त्याचे चार भाऊ (अपान, व्यान, समान व उदान) हे अंगमेहनतीनें झटतात, व त्यांच्यावर मनासारखा देखरेख करणारा कुळवाडी आहे; २८ त्या जीवाजवळ पंचज्ञानेंद्रियें व पंचकर्मेंद्रियें मिळून दहा इंद्रियरूप बैलांची जोडी असून, तो रात्र, दिवस कांहीं न म्हणतां मेहनत करवून घेऊन विषयरूप क्षेत्रांत राब काढतो; २९ मग कर्तव्याची वाफ चुकवून (विहित कर्माचरणाची संधि दवडून) व अन्यायाचें बीज पेरून त्याला वाईट कर्मांचें खत घालतो; ३० त्या योगानें बीजाप्रमाणें अनन्वित पापें पिकून मग कोट्यवधि जन्मपर्यंत जीव दुःखें भोगितो. ३१ किंवा विहित कर्माचरणरूपी वाफ साधून सत्क्रियेचें बीज पेरल्यास कोट्यवधि जन्मपर्यंत सुखच भोगितो. ३२ पण सांख्यमतवाद्यांचें असें म्हणणें नसून ते म्हणतात कीं, क्षेत्र हें जीवाच्या स्वाधीन नाहीं; तें कोणाच्या स्वाधीन आहे तें सर्व आम्हांस पुसा. ३३ अहो, जीव हा उपरा वाटसरू असून वाट चालत असतांना क्षेत्रांत नुस्ती वस्ती करतो; आणि प्राण हा बलुतदार असल्यामुळें जागा राहून क्षेत्राचें संरक्षण करतो. ३४ ज्या अनादिसिद्ध प्रकृतीची सांख्यमतवादी स्तुति करतात, त्या प्रकृतीची या क्षेत्राचे ठिकाणी वृत्ति आहे असें समजा; ३५ आणि त्या प्रकृतीच्या घरचा सर्व जमाव असल्यामुळें, क्षेत्राची सर्व वहिवाट ती घरीं करते. ३६ त्या शेताची मूळ लागवड करणारे या सृष्टींत जे मुख्य तीन गुण, ते तिच्या पोटीं उत्पन्न झाले आहेत. ३७ रजोगुण हा पेरणी करतो, सत्त्वगुण हा राखतो, व मग एकटा तमोगुण सर्व पीक गोळा करतो. ३८ नंतर महत्तत्त्वाचें खळें करून काल नामक जबरदस्त पोळाकडून ती मळणी घालते; मग अव्यक्तरूपी आयतीच सध्याकाळ होते. ३९ इतक्यांत बुद्धिवान संकल्पवाद्यांना हें बोलणें न रुचून ते म्हणाले कीं, या तुमच्या कल्पना अगदीं अलीकडल्या आहेत ! ४० अहो, ब्रह्मापुढें प्रकृतीची काय बाब ! या क्षेत्राची हकीगत आम्ही सांगतों, ती ऐका तर खरी ! ४१ लयरूपी पलंगावरील शून्यरूपी बिछान्यावर बलवान संकल्प निजला होता, ४२ तो अकस्मात जागा झाला, व तो आपल्या व्यापारांत नेहमीं तत्पर होता म्हणून त्याला त्याच्या इच्छेनुरूप ठेवा मिळाला; ४३ आणि त्या संकल्पाच्या निर्गुण स्वरूपाची त्रिभुवनाएवढी बाग त्याच्या वटपटीनें रूपाला आली. ४४ नंतर निरनिराळीं पंचमहाभूतें एकत्र करून, भूतग्रामांचे जारज, स्वेदज, अंडज व उद्भिज्ज असे चार घाट रचिले; ४५ नंतर प्रथम पंचमहाभूतांचे निरनिराळे पोटभेद करून बांधे तयार केले; ४६ त्या घाटांच्या दोन्ही बाजूस कर्म व अकर्म यांच्या ताली घातल्या, व त्यामधील नापीक जमिनीची म्हणजे पशुपक्ष्यादिक हीं रानें बनविलीं; ४७ नंतर या संकल्पाच्या योगानें जन्ममृत्यूच्या येरझारा करण्याकरितां सोपी व कधीं बंद न पडणारी अशी वाट तयार केली; ४८ मग संकल्पानें अहंकाराबरोबर ऐक्य

जीवितांवधी । वहाविलें बुद्धि । चराचर ॥४९॥ यापरी निराळी । वाढे संकल्पाची डाहाळी । म्हणानि तो मुळी । प्रपंचा यया ॥५०॥ ययापरि मतमौक्तिकीं । तेथ पाडिघायलें आणिकीं । म्हणती ऐसा विवेकी । तरा तुम्हा भलं ॥५१॥ परतत्त्वाचिया गांवा । संकल्पसेजे देखावी । तरि कां पां न मनावी । प्रकृति तयाची ॥५२॥ परि असो हे नव्हे । तुम्ही या न लगाव । आतांचि हे आघवें । सांगिजेल ॥५३॥ तरि आकाशीं कवण । केला मेघाचा भरण । अंतरिक्ष तारांगणें । धरी कवण ॥५४॥ गगनाचा तडवा । कोणें वाढला कधवां । पवनु हिंडतु असावा । हे कवणाचे मत ॥५५॥ रोमा कवण पेरी । सिंधु कवण भरी । पर्जन्याचिया करीं । धारा कवण ॥५६॥ तैसें क्षेत्र हें स्वभावें । हे वृत्ती कवणाची नव्हे । हे वाहे तया फावे । येरां लुटे ॥५७॥ तव आणिक एक । क्षोभ म्हणितले निकें । तरि भोगिजे एकें । काळे केवि हे ॥५८॥ तरि ययाचा मोरु । देखताति अनिवारु । परी स्वमतें भरु । अभिमानयां ॥ ५९ ॥ हे जाणोनि मृत्यू शागिटा । सिंहाडयाचा दरकुटा । परि काय कीजे वांजटा । पूरांजेत असे ॥६०॥ महाकल्पापरौता । केंव घालून अवचिता । सत्यलोकभद्रजातो । आंगा वाजे ॥६१॥ लोकपाळ नित्य नवे । दिग्गजांचे मळावे । स्वर्गाचियें ओढवे । रिगोनि मोडी ॥६२॥ येर ययाचेनि अंगवातें । जन्ममृत्यूचियें गर्ते । निर्जिव होऊनि भ्रमतें । जावमृगें ॥६३॥ न्याहाळी पां केव्हडा । पसरलासे चवडा । कडामियां मांजिवडा । आकारगजु ॥६४॥ म्हणोनि काळाचों सत्ता । हाचि बोलु निरुता । ऐस वाद पांडुसुता । क्षेत्रालागीं ॥६५॥ हे बहु उखिविखी । ऋषीं केली नैमिषीं[२७] । पुराणें इयेविषीं । मतपत्रिकें ॥ ६६ ॥ अनुष्टुभादि छंदें । प्रबंधिजे एवंविधें । तें पत्रावलंबन मदें । कीरिती अझुनी ॥६७॥ वेदांचें बृहत्सामसूत्र । जें देखणेपणें पवित्र । परी तयाही हें क्षेत्र । नेणवेचि ॥६८॥ आणीक आणिकींही बहुतीं । महाकवीं हेतुमंतीं । या लागीं मतीं । वेंचिलीया ॥६९॥ परि ऐसें हें एवढें । कीं अमुकेयाचेंचि फुडें । हें कोण्हाही वरपडें । होयचिना ॥७०॥ आतां यावरी जैसें । क्षेत्र हें असे । तुज सांगों तैसें । सांगतु गा ॥७१॥

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पंच चेन्द्रियगोचराः ५
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥६॥

अन्वय—महाभूतानि, अहंकारः, बुद्धिः, अव्यक्तं एव, च दश इंद्रियाणि च एकं [मनः] इंद्रियगोचराः पंच च ॥५॥ इच्छा, द्वेषः, सुखं, दुःखं, संघातः, चेतना, धृतिः, एतत् सविकारं क्षेत्रं मया समासेन उदाहृतम् ॥६॥

तरि महाभूतपंचकु । आणि अहंकारु एकु । बुद्धि अव्यक्त दशकु । इंद्रियांचा ॥ ७२ ॥ मन आणीकही एकु । विषयांचा दशकु । सुख दुःख द्वेषु । संघात इच्छा ॥७३॥ आणि चेतना धृती । एवं क्षेत्रव्यक्ती । सांगितली तुजप्रती । आघवीचि ॥७४॥ आतां महाभूतें कवणें । कवण विषयो कैसीं करणें । हे वेगळालेपणें । एकैक सांगों ॥७५॥ तरी पृथ्वी आप तेज । वायु व्योम इयें तुज । सांगितलीं बुझ । महाभूतें पांचें ॥७६॥ आणि जागतिये दशे । स्वप्न लपालें असे । नातरी अंवसे । चंद्र गूढु ॥७७॥ नाना अप्रौढबाळकीं । तारुण्य राहे थोकीं । कां न फुलतां कळिकीं । आमोदु जैसा ॥ ७८ ॥ किंबहुना

१ जगपर्यंत २ वहिवाट केली ३ चिदाकाशांत. ४ संकल्पवाचांची मुक्ताफळें. ५ पुढें झाले. ६ स्वभाववादी ७ विन्हाड. ८ सकल्पाची ९ आकाशांतील. १० नक्षत्रें ११ खपेल. १२ फलद्रूप होईल. १३ काळवादी यांनी. १४ सपाटा. १५ भयकर. १६ गुहा; दरी. १७ व्यर्थ. १८ पुरी पडणार आहे. १९ मिठी. २० मिठी मारतो. २१ आठ दिशांचे आठ ऐरावत. २२ अरण्यांत. २३ खळग्यांत. २४ मध्यें. २५ जगदाकार हस्ती. २६ वादविवाद; भवति न भवति. २७ नैमिषारण्यांत. २८ अभिप्रायपत्रें; आधार. २९ आठ अक्षरांचा चरण, बत्तीस अक्षरांचा छंद. ३० कविता. ३१ ग्रंथ तयार करतात. ३२ ज्ञानदृष्टीनें. ३३ दूरदर्शी यांनीं. ३४ प्रकृति. ३५ आत्मसत्ता. ३६ तत्त्वें. ३७ इंद्रियें. ३८ आकाश. ३९ समज. ४० लहान. ४१ गुप्त. ४२ कळींत. ४३ वास.

करून, बुद्धीकडून चराचरांची वहिवाट करवूं लागला ! ४९ याप्रमाणें चिदाकाशांत संकल्पाची डाळी वाढल्यामुळें प्रपंचाला तो मूळ कारण झाला. ५० याप्रमाणें संकल्पवाद्याचीं मुक्ताफळें ऐकून, त्या ठिकाणीं जे दुसरे (स्वभाववादी) होते ते पुढें होऊन म्हणाले कीं, "आपण फार विद्वान आहां, तरी आपलें मत आपले जवळच ठेवा. ५१ परब्रह्माच्या गांवांत जर संकल्पाचें बिऱ्हाड आहे, असें मानावयाचें, तर मग त्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या प्रकृतीला कां मानू नये ? ५२ परंतु तुम्ही म्हणतां अशी गोष्ट नाहीं, तुम्ही संकल्पाचा नाद टाकून द्या; हें काय प्रकरण आहे हें अस्मादिक सांगतील. ५३ तर आकाशांतील ढगांमध्यें पाण्याचा भरणा कोण करतो ? व अंतरिक्षांतील चांदण्या खालीं पडत नाहींत, त्यांना कोणाचा आधार आहे ? ५४ आकाशाचें छत मध्यें झोळ न येता जसारखें ताणलेलें आहे, तें कोणीं व केव्हां ताणलें ? आणि वाऱ्यास नेहमीं वाहण्यास कोणीं सांगितलें आहे ? ५५ अंगावरील जी लव दिसते तिची पेरणी कोण करतो ? व समुद्र कधींही आटत नाहीं त्यांत पाणी कोण भरतो ? आणि पावसाच्या धारा कोण उत्पन्न करतो ? ५६ या गोष्टीप्रमाणें, क्षेत्र हें स्वभावसिद्ध असून याचा कोणीही वतनदार नाहीं. जो घात खपेल त्यास हें फलद्रूप होईल, व खपणार नाहीं त्यास फलद्रूप होणार नाहीं." ५७ इतक्यात दुसरे एक (कालवादी) रागावून म्हणाले कीं, "तुम्ही म्हणतां हें जर खरें आहे, तर या क्षेत्रावर काळाची सत्ता कां आहे ? ५८ तथापि, त्या काळाचा अनिवार सपाटा आहे हें जाणूनही, जे अभिमानी आहेत ते त्यास न जुमानतां आपल्याच मताचें समर्थन करतात. ५९ सिंहाच्या दरीप्रमाणें मृत्यु हा भयंकर आहे, असें समजून जर तुम्ही या क्षेत्राबद्दल व्यर्थ बडबड केली, तर ती काय पुरी पडणार आहे ? ६० हा काळ महाकल्पापलीकडे मिठी घालून, ब्रह्मदेवाचें स्थान जो सत्यलोक त्याकडेही जाऊन मिठी मारतो, ६१ स्वर्गाच्या अरण्यांत शिरून अष्टलोकपाळ नित्य नवे करतो, व आठ दिशांच्या आठ ऐरावतांचा संहार करतो. ६२ याच्या अंगवायूनें जीवरूप मृग जन्ममृत्यूच्या खळग्यांत पडून निर्जीव होऊन भ्रमण करतात. ६३ या काळानें हाताचा पंजा केवढा मोठा पसरला आहे तो पहा, कीं जगदाकाररूपी जो हत्ती तो यानें आपल्या तळहातावर धारण केला आहे. ६४ म्हणून, काळाची सत्ता आहे असें म्हणतात; हीच गोष्ट खरी आहे.' याप्रमाणें, अर्जुना, या क्षेत्राबद्दल मतभेद आहेत. ६५ अशी पुष्कळ भवति न भवति नैमिषारण्याचे ठिकाणीं ऋषींनीं केली, याबद्दल आपल्यास पुराणाचा आधार आहे. ६६ वेदांतील अनुष्टुभादि छंदांत याबद्दल पुष्कळ चर्चा केली असून, या क्षेत्राविषयीं गर्वानें अद्याप ग्रंथ तयार करतात. ६७ वेदांतील बृहत्सामसूत्र—जें ज्ञानदृष्टीनें अति पवित्र आहे, त्यालाही क्षेत्र म्हणजे काय हे समजलें नाहीं; ६८ आणखी पुष्कळ दूरदर्शी महाकवि या क्षेत्राबद्दल वादविवाद करून थकले; ६९ परंतु हें एवढें बिकट आहे कां, हे खरोखर कोणाचें आहे हे सांगतां येत नाहीं; व कोणाच्याही स्वाधीन होत नाहीं. ७० तर आतां क्षेत्र म्हणजे काय आहे, याविषयीं साद्यंत विचार तुला मी सांगतो. ७१

पंचमहाभूतें, अहंकार, बुद्धि, महत्तत्त्व, आणि दहा इंद्रियें, मन, आणि श्रोत्रादिक ज्ञानेंद्रियांचे पांच विषय, [व वागादि कर्मेंद्रियांचे पांच विषय,] ॥ ५ ॥ इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, संघात (समुदाय), चेतना, व धैर्य एतद्विकारयुक्त असें हें शरीर संक्षेपानें मीं सांगितलें. ॥ ६ ॥

तर पंचमहाभूतें, अहंकार, बुद्धि, प्रकृति, पंचज्ञानेंद्रियें व पंचकर्मेंद्रियें मिळून दहा इंद्रियें, ७२ एक मन, ज्ञानेंद्रियांचे पांच व कर्मेंद्रियांचे पांच असे दहा विषय, सुख, दुःख, द्वेष, संघात, इच्छा, ७३ चेतना (आत्मसत्ता) आणि धृति याप्रमाणें या क्षेत्राचीं छत्तीस तत्त्वें आहेत तीं तुला सर्व सांगितलीं. ७४ आतां, महाभूतें कोणतीं, विषय कोणते, इंद्रियें कोणतीं, हें प्रत्येकाचें वर्णन निरनिराळें करून तुला सांगतों. ७५ हें पहा—पृथ्वी, अप्, तेज, वायु व आकाश हीं पंचमहाभूतें आहेत असें समज; ७६ आणि जागृदवस्थेंत जसें स्वप्न गुप्त असतें, किंवा अमावास्येच्या दिवशीं चंद्र जसा गुप्त असतो, ७७ अथवा लहान बालकाच्या ठिकाणीं तारुण्य जसें गुप्त असतें, किंवा फुलाची कळी उमलण्याच्या पूर्वीं जसा तिच्यांत सुगंध गुप्त असतो; ७८ किंबहुना, अर्जुना, काष्ठांत ज्याप्रमाणें अग्नि गुप्त

काष्ठीं । वन्हि जेविं किरीटी । तेविं प्रकृतीचिया पोटीं । गोप्य जो असे ॥७९॥ जैसा ज्वरु धातुगतु । अपथ्याचें मिष पाहतु । मग जालिया आंतु-। बाहेरि व्यापी ॥८०॥ तैसी पांचांही गांठी पडे । जें देहाकारु उघडे । तैं नाचवी चहूंकडे । तो अहंकारु गा ॥८१॥ नवल अहंकाराची गोठी । विशेषें न लगे अज्ञानापाठीं । सज्ञानाचे झोंबे कंठीं । नाना संकटीं नाचवी ॥८२॥ आतां बुद्धि जे म्हणिजे । ते ऐशिया चिन्हीं जाणिजे । बोलिलें यदुराजें । तें आइकें सांगों ॥८३॥ तरी कंदर्पाचेनि बळें । इंद्रियवृत्तीचेनि मेळें[१]। विभांडूनि येती पाळे । विषयाचे ॥८४॥ तो सुखदुःखाचा नागोवा । जेथ उगाणों लागे जीवा । तेथ दोहींसी बरवा । पाडु जे धरी ॥८५॥ हें सुख हें दुःख । हें पुण्य हे दोष । कां हें मैळ हें चोख । ऐसें जे निवडी ॥८६॥ जिये अधमोत्तम सुझे । जिये सानें थोर बुझे । जिया दिठी पारखिजे । विषो जिवें ॥ ८७ ॥ जे तेजतत्त्वाची आदी । जे सत्त्वगुणाची वृद्धी । जे आत्मया जीवाची संधी । वसवीत असे ॥८८॥ अर्जुना ते गा जाण । बुद्धि तूं संपूर्ण । आतां आइकें वोळखण । अव्यक्ताची ॥८९॥ पै सांख्याचिया सिद्धांतीं । प्रकृती जे महामंती । तेचि एथें प्रस्तुतीं । अव्यक्त गा ॥९०॥ आणि सांख्ययोगमतें । प्रकृती परिसविली तूतें । ऐसी दोहीं परीं जेथें । विवंचिली ॥९१॥ तेथ दुजी जे जीवदशा । तिये नांव वीरेशा । येथें अव्यक्त ऐसा । पर्यावो हा ॥९२॥ तऱ्ही पाहालेया रजनी । तारा लोपती गगनीं । कां हारपे अस्तमानीं । भूतक्रिया ॥९३॥ नातरी देहो गेलिया पाठीं । देहादिक किरीटी । उपाधि लपे पोटीं । कृतकर्माच्या ॥९४॥ कां बीजमुद्रे-आंतु । थोके तरु समस्तु । कां वस्त्रपण तंतु-। दशे राहे ॥९५॥ तैसे सांडूनियां स्थूळधर्म । महाभूतें भूतग्राम । लया जाती सूक्ष्म । होऊनि जेथें ॥९६॥ अर्जुना तया नांवें । अव्यक्त हें जाणावें । आतां आइकें आघवे । इंद्रियभेद ॥९७॥ तरि श्रवण नयन । त्वचा घ्राण रसन । इयें जाणें ज्ञान-। करणें पांचै ॥९८॥ इये तत्त्वमेळापकीं । सुखदुःखाची उखिविखी । बुद्धि करिते मुखीं । पांचें इहीं ॥९९॥ मग वाचा आणि कर । चरण आणि अधोद्वार । पायु हे प्रकार । पांच आणिक ॥१००॥ कर्मेंद्रियें म्हणिपती । तीं इयें जाणि ती । आइकें कैवल्यपती । सांगतसे ॥१॥ पैं प्राणाची अंतौरीं । क्रियाशक्ति जे शरीरीं । तियेचि रिगिनिगी द्वारीं । पांचें इहीं ॥२॥ एवं दाहाही करणें । सांगितलीं देवो म्हणे । परिस आतां फुडेपणें । मन तें ऐसें ॥३॥ जें इंद्रियां आणि बुद्धी । माझारिलिये संधी । रजोगुणाच्या खांदीं । तरळत असे ॥४॥ नीळिमा अंबरीं । का मृगतृष्णा लहरी । तैसें वायांचि फेरारीं । वावो जाहलें ॥५॥ आणि शुक्रशोणिताचा सांधा । मिळतां पांचांचा बांधा । वायुतत्त्व दशधा । एकचि जाहलें ॥६॥ मग तिहीं दाहेंभागीं । देहधर्माच्या खवंगीं । अधिष्ठिलें आंगीं । आपुलाल्या ॥७॥ तेथ चांचल्य निखळ । एकलें ठेलें निढाळें । म्हणोनि रजाचें बळ । धरिलें तेणें ॥८॥ तें बुद्धीसी बाहेरी । अहंकाराच्या उरावरी । ऐसा ठायीं माझारीं । बळियावलें ॥९॥ वायां मन हें नांव । येऱ्हवीं कल्पनाचि सोवेव । जयाचेनि संगें जीव- । दशा वरी ॥ ११० ॥ जें प्रवृत्तीसि मूळ । कामा जयाचें बळ । जें अखंड सूये छळ । अहंकारासी ॥११॥ जें इच्छेतें वाढवी । आशेतें चढवी । जें पाठी पुरवी । भयासि गा ॥१२॥ द्वैत जेथ उठी । अविद्या जेणें लोठी । जें इंद्रियातें लोटी । विषयांमाजी ॥१३॥ संकल्पें सृष्टी बडी ।

१ समागमानें. २ जिंकून. ३ लूट. ४ अनभव लागे ५ समजे. ६ ज्ञान. ७ मधें. ८ रहात असते. ९ बुद्धिवान अर्जुना. १० पहांट झाल्यावर. ११ वासना १२ बीजांच्या आकारांत. १३ थांबून रहातो. १४ मिळाफ झाला असतां. १५ विचार. १६ मुखानें; द्वारानें. १७ ज्ञानेंद्रियें. १८ श्रिस्न. १९ गुद. २० श्रीकृष्ण. २१ स्त्री. २२ आंत बाहेर जाणें येणें. २३ कर्मेंद्रियें. २४ स्पष्टपणें. २५ चमकत. २६ आकाशाचा नीळवर्ण. २७ मृगजळाच्या काठा. २८ भास. २९ वाटका. ३० ऐक्य. ३१ संबंध. ३२ वस्ती करतात. ३३ केवळ. ३४ रजोगुणाचें. ३५ मूर्तिमंत. ३६ मग्न. ३७ वासनेस. ३८ स्पर्धा. ३९ उत्पन्न करते. ४० अज्ञान. ४१ वोरावतें.

असतो, त्याप्रमाणें मायेच्या पोटांत जो गुप्त असतो; ७९ ज्याप्रमाणें हाडीज्वर हा कुपथ्याचें निमित्त होण्याची वाट पहात असतो, व तेंच झाल्यावर तो शरिराला अंतर्बाह्य व्यापून टाकतो, ८० त्याप्रमाणें पंचमहाभूतांची गांठ पडून ज्या वेळीं देहाचा आकार बनतो त्या वेळीं जो त्या देहाला चहूंकडे नाचवितो, त्यालाच अहंकार असें म्हणतात; ८१ या अहंकाराचा अशी गंमत आहे कीं, तो अज्ञानाच्या पाठीस न लागतां सज्ञानाच्या पाठीस लागून त्याला नानाप्रकारच्या संकटांत घालतो. ८२ यदुराज श्रीकृष्ण म्हणतातः—अर्जुना! ऐक. आतां, बुद्धि जिला म्हणतात, ती या खुणांनीं जाणावीः ८३ कामाचा जोर उत्पन्न झाल्यावर जी इंद्रियांच्या साहाय्यानें विषयांचे समुदाय जिंकून आणते; ८४ त्या सुखदुःखांच्या लुटीचा जेव्हां जीवास अनुभव घ्यावा लागतो, तेव्हां सुख व दुःख यांत जास्ती योग्यता कोणाची आहे हे जिच्या योगानें समजतें; ८५ हें सुख व हें दुःख, हें पुण्य व हें पाप, हें वाईट व हें चांगलें, अशी जिच्या योगानें निवडतां येते; ८६ जिच्या योगानें उच्च-नीच हें समजतें, लहान-मोठें कळतें, व जिच्या दृष्टीनें जीवांना विषय ओळखतां येतात; ८७ जी ज्ञानतत्त्वाचें मूळ, जी सत्त्वगुणाची वाढती दशा, आणि जी आत्मा व जीव या दोहोंच्या संधींत असते; ८८ अर्जुना, तीच बुद्धि आहे असें समज. आतां अव्यक्ताचीं सर्व लक्षणें तुला सांगतों, तीं एक. ८९ हे महाबुद्धिमंता, सांख्यांच्या मतानें जिला प्रकृति हें नांव आहे, तेंच तूं ध्यांत अव्यक्त असें समज. ९० आणि पूर्वी (सातव्या अध्यायांत) सांख्य व योग या मतांतील प्रकृतीचे दोन प्रकार पुष्कळ विस्तारानें जेथें वर्णिले आहेत, ९१ त्यांतील दुसरी जी जीवदशा, तिलाच, हे वीरश्रेष्ठा अर्जुना, अव्यक्त असें पर्यायानें म्हणतात. ९२ पहाट झाल्यावर ज्याप्रमाणें आकाशांतील नक्षत्रें नाहींतशीं होतात, अथवा अस्तमान झाल्यावर प्राणिमात्रांचे व्यापार बंद होतात, ९३ अथवा, अर्जुना, देह नाहींसा झाल्यावर देहापासून वासनेपर्यंत सर्व विकार केलेल्या कर्मांत गुप्त असतात; ९४ किंवा बीजाच्या आकारांत अखा वृक्ष अंतर्गत असतो, अथवा तंतूंच्या दशेंत ज्याप्रमाणें वस्त्र अंतर्गत असतें, ९५ त्याप्रमाणें, महाभूतें व भूतांचा समुदाय आपला स्थूल धर्म टाकून ज्या ठिकाणीं सूक्ष्म होऊन अंतर्धान पावतात, ९६ त्यालाच, अर्जुना, अव्यक्त असें समज. आतां सर्व इंद्रियांचे भेद तुला सांगतों, ते ऐक. ९७ कान, डोळे, त्वचा, नाक व जिव्हा हीं पांच ज्ञानेंद्रियें आहेत. ९८ या पांच तत्त्वांचें ऐक्य झालें म्हणजे त्यांच्या द्वारें बुद्धि ही सुखदुःखांचा विचार करते. ९९ वाचा, हात, पाय, गुद व शिश्न हे इंद्रियांचे आणखी पांच प्रकार आहेत १०० श्रीकृष्ण म्हणतात, "अर्जुना, ज्यांना कर्मेंद्रियें म्हणतात तीं हीं होत. १ प्राणाची स्त्री क्रियाशक्ति, जी या शरिरांत वास करते, ती त्या पांच कर्मेंद्रियांच्या द्वारानें आंत बाहेर जाण्यायेण्याचा व्यापार करते. २ श्रीकृष्ण म्हणतातः—याप्रमाणें पंचज्ञानेंद्रियें व पंचकर्मेंद्रियें अशीं दहा इंद्रियें सांगितलीं. आतां मन म्हणजे काय ते तुला स्पष्टपणे सांगतों, तें ऐक ३ जें इंद्रियें आणि बुद्धि या दोहोंच्या सांध्यामध्यें रजोगुणाच्या खांदीवर चमकत असतें; ४ ज्याप्रमाणें आकाशाचा नीलवर्ण अथवा मृगजळाच्या लाटा व्यर्थ भासतात; त्याप्रमाणें वायूचें जे व्यर्थ चमकणें, तेंच मन आहे; ५ आणि शुक्र व शोणित यांचें ऐक्य होऊन जेव्हां पंचतत्त्वांचा आकार बनतो, तेव्हां, एका वायुतत्त्वाचे स्थानभेदानें पांच प्राण व पांच उपप्राण असे दहा प्रकार होतात. ६ मग ते दहा भाग आपापल्या धर्माच्या बळानें देहांतील एक एक भागाच्या ठिकाणीं वस्ती करतात. ७ त्यांमध्यें निखालस चंचलपणा राहिल्यानें त्याच अंगीं रजोगुणाचें बळ उत्पन्न होतें, ८ तें बुद्धीच्या बाहेर व अहंकाराच्या उरावर अशा मध्यभागांत बलाढ्य होतें. ९ त्याला मन हें व्यर्थ नांव आहे. एरवीं तें मूर्तिमंत कल्पनारूपच होय. ज्याच्या योगानें ब्रह्माला जीवदशा घ्यावी लागली, १० जें कोणतीही गोष्ट करण्यास मूळ कारण आहे, ज्याच्या योगानें वासना उत्पन्न होते, व जें नेहमीं अहंकाराशीं स्पर्धा करतें; ११ ज्याच्या योगानें इच्छा वाढते; आशा प्रबळ होते, व ज्याच्या योगानें भय उत्पन्न होतें; १२ ज्याच्या योगानें द्वैतभाव उत्पन्न होतो व अज्ञान जोरावतें; जें इंद्रियांना विषयांकडे वळवितें; १३ जें एका

सर्वेचि विकल्पूनि मोडी । मनोरथांच्या उतरडी । उतरी रची ॥१४॥ जें भुलीचें कुहर । वायुतत्त्वाचें अंतर । बुद्धीचें द्वार । झांकविलें जेणें ॥१५॥ तें गा किरीटी मन । या बोला नाहीं आन । आतां विषयाभिधान- । भेदु आइकें ॥१६॥ तरी स्पर्शु आणि शब्दु । रूप रसु गंधु । हा विषयो पंचविधु । ज्ञानेंद्रियांचा ॥१७॥ इहीं पांचै द्वारीं । ज्ञानासि धांव बाहेरी । जैसा कां हिरवे चारीं । भांबावे पशु ॥१८॥ मग स्वर वर्ण विसर्गु । अथवा स्वीकार त्यागु । चंक्रमण उत्सर्गु विण्मूत्राचा ॥१९॥ हे कर्मेंद्रियांचे पांच । विषय गा साच । जे बांधोनियां मार्च । क्रिया धांवे ॥१२०॥ ऐसे हे दाही । विषय गा इये देहीं । आतां इच्छा तेही । सांगिजेल ॥२१॥ तरि भूतलें आठवे । कां बोलें कान झांकवे । ऐसियावारी चेतवे । जे गा वृत्ती ॥२२॥ इंद्रियविषयांचिया भटी- । सरसीच जे गा उठी । कामाची बोहुटी । धरूनिया ॥२३॥ जियेचेनि उठिलेपणें । मना सैघ धांवणें । न रिघावें तेथ करणें । तोंडें सुती ॥२४॥ जिये वृत्तीचिये आवडी । बुद्धी होय वेडी । विषयां जिया गोडी । ते गा इच्छा ॥२५॥ आणि इच्छिलिया सांगडे । इंद्रियां आमिष न जोडे । जेथ जोडेऐसा जो डावो पडे । तोचि द्वेषु ॥२६॥ आता यावरी सुख । ते एवंविध देख । जेणें एकेंचि अशेष । विसरे जिवु ॥२७॥ मना वाचे काये । जें आपुली आण वाये । देहस्मृतीची साये । मोडित जें ये ॥२८॥ जयाचेनि जालेपणें । पांगुळा होईजे प्राणें । सात्त्विकासी दुणें । वरीही लाभु ॥२९॥ कां आघवियाचि इंद्रियवृत्ती । हृदयाचिया एकांतीं । थापटूनि सुषुप्ति । आणी जें गा ॥१३०॥ किंबहुना सोये । जीव आत्मयाची लाहे । तेथ जें होये । तया नाम सुख ॥३१॥ आणि ऐसी हे अवस्था । न जोडतां पार्था । जी जें तेंचि सर्वथा । दु:ख जाणें ॥३२॥ तें मनोरथसंगें नव्हे । येऱ्हवीं सिद्धि गेलेंचि आहे । हे दोनीचि उपाये । सुखदु:खासी ॥३३॥ आतां असंगा साक्षिभूता । देहीं चैतन्याची जे सत्ता । तिये नाम पांडुसुता । चेतना येथें ॥३४॥ जे नखोनि केशवरी । उभी जागे शरीरीं । जे तिहीं अवस्थांतरीं । पालटेना ॥३५॥ मनबुद्ध्यादि आघवीं । जियेचेनि टवटवी । प्रकृतिवनमाधवी । सदांचि जे ॥३६॥ जडाजडीं अंशीं । राहाटे जे सरिसी । ते चेतना गा तुजसीं । लटिकें नाहीं ॥३७॥ पैं रावो परिवारु नेणे । आज्ञाचि परचक्र जिणे । कां चंद्राचेनि पूर्णपणें । सिंधू भरती ॥३८॥ नाना भ्रामकाचें सन्निधान । लोहो करी सचेतन । कां सूर्यसंगु जन । चेष्टवी गा ॥३९॥ अगा मुखमेळेंविण । पिलियाचें पोषण । करी निरीक्षण । कूर्मी जेवी ॥१४०॥ पार्थां तयापरी । आत्मसंगती इये शरीरीं । सजीवत्वाचा करी । उपेगु जडा ॥४१॥ मग नियेतें चेतना । म्हणिपे पैं अर्जुना । आतां धृतिविवंचना- । भेदु आइक ॥४२॥ तरि भूतां परस्परें । उघड जातिस्वभाववैरें । नोहे पृथ्वीतें नीरें । विनाशिजे ॥ ४३ ॥ नीरातें आटी तेज । तेजा वायूसि झुंज । आणि गगन तंव सहज । वायू भक्षी ॥४४॥ तेवींचि कोणेहि वेळे । आपण कायिसयाही न मिळे । आंत रिघोनि वेगळें । आकाश हें ॥४५॥ ऐसीं हीं पांचही भूतें । न साहती एकमेकांतें । कीं तियेंही ऐक्यातें । देहा येती ॥४६॥ द्वंद्वाची उखिविखी । सोडूनि वसती एकीं । एकएकातें पोखी । निजगुणें गा ॥४७॥ ऐसें न मिळे तयां साजणें । चळे धैर्यें जेणें । तया नांव म्हणें । धृती पैं गा ॥४८॥ आणि जीवेंसीं पांडवा । या छत्तिसांचा मेळावा । तो हा एथ जाणावा । संघातु पैं गा ॥४९॥ एवं छत्तीसही भेद । सांगितले

१वाईट कल्पना करून. २ भ्रमाचें. ३ अर्के. ४उच्चार. ५ चालणें. ६ त्याग. ७ मळमूत्रांचा. ८ मार्ग. ९ मागील. १० कोणत्याही पदार्थाची वारंवार इच्छा होणे, काम. ११ हात. १२ तिकडेतिकडे. १३ चालतात. १४ संगत. १५ बरोबर. १६ विषयभोग. १७ बळ. १८ निद्रा. १९ लाभ. २०वांचे. २१मायारूप वनाचा वसंत. २२ जड व चेतन वस्तूंत. २३लोहचुंबकाच्या २४ जवळ असण्यानें. २५चंचल. २६स्तनास तोंड लावल्यावाचून. २७नजरेनें. २८ धैर्याच्या विचाराचें. २९ वादविवाद. ३० मैत्री. ३१ समुदाय.

क्षणांत सृष्टि उत्पन्न करतें, व ती लागलीच मोडून टाकतें, आणि मनोरथांच्या उतरंडी रचतें व उतरतें. १४ जें भ्रमाचें कोठार व वायुतत्त्वाचा अर्क आहे; व जें बुद्धीचें कांहीं चालूं देत नाही म्हणजे तिला कोंडून टाकतें, १५ त्यालाच, अर्जुना, मन म्हणतात हें निःसंशय होय. आतां विषयांच्या नांवाचे जे जे भेद आहेत, ते ऐक. १६ शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध हे पांच ज्ञानेंद्रियांचे पांच विषय आहेत. १७ ज्याप्रमाणें जनावर हिरव्या चाऱ्याकडे धाव घेतें, त्याप्रमाणें या पांच ज्ञानेंद्रियांच्या द्वारानें ज्ञान बाहेर धाव घेतें. १८ मग स्वर व वर्ण यांचा उच्चार, वस्तु घेणें व टाकणें, चालणें व मलमूत्र विसर्जन करणें १९ हे पांच कर्मेंद्रियांचे पांच विषय आहेत. ज्यांच्या आधारानें क्रिया बाहेर धाव घेते, १२० असे हे ज्ञानेंद्रियांचे व कर्मेंद्रियांचे दहा विषय या देहांत आहेत आतां इच्छा म्हणजे काय तें सांगतों. २१ पूर्वी ज्या पदार्थांचा उपभोग घेतला आहे, त्याची आठवण होणें; आणि कानावर शब्द पडण्याबरोबर जी प्रकाशित होणारी वृत्ति, २२ इंद्रियांची व विषयांची गांठ पडतांक्षणींच जी उत्पन्न होते, व तेच विषय वारंवार उपभोगास मिळावे असें जिला वाटतें; २३ ज्या वृत्तीच्या उद्भवण्यानें मन इकडे तिकडे धावूं लागतें व जिकडे जाऊ नये अशा ठिकाणीं इंद्रियें तोंडें घालतात; २४ ज्या वृत्तीच्या संगतीनें बुद्धि वेडी होते, व जिची विषयांवर आवड असते, त्या वृत्तीला इच्छा असें म्हणतात; २५ आणि इच्छा उत्पन्न होण्याबरोबर इंद्रियांना विषय उपभोगास मिळाले नाहींत तर त्या वेळीं जी वृत्ति उत्पन्न होते, तिला द्वेष असें म्हणतात. २६ आतां सुख हें या लक्षणांनीं जाणावें कीं, जें प्राप्त झालें असतां इतर सर्व वस्तूंचा जिवाला विसर पडतो. २७ जें काया, वाचा आणि मन यांना आपली शपथ घालून देहाच्या आठवणीचा नाश करतें; २८ जें प्राप्त झालें असतां प्राण लंगडा पडून सात्त्विक वृत्ति पूर्वीपेक्षां दुप्पट वाढते; २९ सगळ्या इंद्रियांच्या वृत्तींना हृदयाच्या एकांतांत थोपटून जें निद्रा घेण्यास लावतें; १३० फार काय सांगावें ? जीवाला ज्या ठिकाणीं आत्म्याचा लाभ होतो, त्यालाच सुख असें म्हणतात; ३१ आणि, पार्था, अशी ही स्थिति न लाभतां जी स्थिति असणें, तेंच खरोखर दुःख असें समज. ३२ ज्या ठिकाणीं कल्पना उत्पन्न झाली, त्या ठिकाणीं सुख होत नाहीं. एरवीं, कल्पना नाहींशी झाल्यावर तें सहजानुसार प्राप्त होतें. म्हणून, कल्पना उत्पन्न होणें व तीच नाहींशी होणें हें सुखदुःखांला कारण आहे. ३३ आतां, अर्जुना, आलिप्त व सर्वसाक्षिभूत अशा ब्रह्माची (चैतन्याची) जी देहावर सत्ता आहे, तिला चेतना असें म्हणतात. ३४ या शरीरांत जी नखशिखांत नेहमीं जागृत असते, व जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति या तिन्ही अवस्थांमध्यें जिच्यांत फरक पडत नाहीं; ३५ जिच्या योगानें मन, बुद्धि इत्यादिकांना टवटवी असते, व जी मायारूप वनाला नेहमीं वसंत ऋतूप्रमाणें प्रफुल्लित ठेवते; ३६ आणि जड व चेतन वस्तूंत जिचा अंशरूपानें सारखा संचार असतो, तिला चेतना असें म्हणतात यांत संशय नाहीं. ३७ हें पहा–राजा जसा आपल्या लवाजम्यास जाणत नसून, त्याच्या फक्त आज्ञेनेंच त्याची प्रजा परचक्रास जिंकिते; किंवा चंद्राच्या योगानें जशी समुद्रास भरती येते; ३८ अथवा लोहचुंबकाच्या सान्निध्यानें जसा लोखंडास चचलपणा येतो; किंवा सूर्याचा प्रकाश जसा सर्व जीवांकडून व्यापार घडवितो; ३९ अथवा स्तनास तोंड लावल्याशिवाय कांसवी ज्याप्रमाणें केवळ नजरेनेंच आपल्या पिलांचें पोषण करते, १४० त्याप्रमाणें, अर्जुना, या शरीरांत जी आत्म्याच्या संमतीनें जड वस्तूला सजीवपणा आणते, ४१ तिलाच, बाबारे ! चेतना हें नांव आहे. आतां धैर्याचे भेद कोणते आहेत ते ऐक. ४२ पंचतत्त्वांचें एकमेकांशीं जातिस्वभावावरून उघड वैर असतें, पहा कीं, पाणी हें पृथ्वीचा नाश करीत नाहीं का ? ४३ पाण्याचें शोषण तेज करतें. तेज वायूबरोबर झगडतें, आणि आकाश हें वायूस सहज भक्षून टाकतें; ४४ त्याचप्रमाणें कधींही कशाबरोबर न मिळतां सर्वत्र ओतप्रोत भरलेलें असून आकाश वेगळें असतें; ४५ अशा प्रकारें पंचमहाभूतें एकमेकांशीं विरुद्ध असून त्यांनाही जी एकत्र करते; ४६ दुष्टपणाचा वादविवाद सोडून, एकत्र राहून जीं आपल्या गुणांनीं एकमेकांचें पोषण करतात; ४७ याप्रमाणें न होणारी मैत्री जिच्या योगानें होते, व धैर्य कायम राहतें, त्या वृत्तीला मी धृति असें म्हणतों; ४८ आणि, हे पांडवा, जीवासह या छत्तीस तत्त्वांचें जें ऐक्य होतें, त्यालाच संघात असें म्हणतात. ४९ याप्रमाणें हे

तुज विशद । यया येतुलेयात प्रसिद्ध । क्षेत्र म्हणि जे ॥१५०॥ रथांगांचा मेळावा । जेविं रथु म्हणिजे पांडवा । कां अधोर्ध्व अवेवां । नाम देहो ॥५१॥ चतुरंगसमाजें । सेना नाम निपजे । कां वाक्यं म्हणिपती पुंजे । अक्षरांचे ॥५२॥ कां जळधारांचा मेळा । वाच्य होय आभाळा । नाना लोकां सकळां । नाम जग ॥५३॥ कां स्नेहसूत्रवन्हो । मेळ एकिये स्थानीं । धरिजे तो जनीं । दीपु होय ॥५४॥ तैसीं छत्तीसही इयें तत्त्वें । मिळती जेणें एकत्वें । तेणें समूहपरत्वें । क्षेत्र म्हणिपे ॥५५॥ आणि वाहतेनि भौतिकें । पाप पुण्य येथे पिके । म्हणोनि आम्ही कौतुकें । क्षेत्र म्हणों ॥५६॥ आणि एकाचेनि मतें । देह म्हणती ययातें । परि असो हें अनंत । नामें यया ॥५७॥ पैं परतत्त्वाअरौतें । स्थावराआंतौतें । जें कांही होतें जातें । तें क्षेत्रचि हें ॥५८॥ परि सुर नर उरगीं । घडत आहे योनिविभागीं । तें गुणकर्मसंगीं । पाडलें सातें ॥५९॥ हेचि गुणविवंचना । पुढां म्हणिपेल अर्जुना । प्रस्तुत तुज ज्ञाना । रूप दावूं ॥१६०॥ क्षेत्र तंव सविस्तर । सांगितलें साविकार । म्हणोनि आतां उदार । ज्ञान आइकें ॥६१॥ जया ज्ञानालागीं । गगन गिळिताति योगी । स्वर्गाची आडवंगी । उमरडोनी ॥६२॥ न धरिती ऋद्धीची भीड । न करिती सिद्धींची चाड । योगाऐसें दुवाड । हेळसिती ॥६३॥ तपोदुर्गें वोलांडित । क्रतुकोटि वोवाडित । उलथूनि सांडित । कर्मवल्ली ॥६४॥ नानाभजनमार्गीं । धांवत उघडिया आंगीं । एक रिघताति सुरंगीं । सुषुम्नेचिये ॥६५॥ ऐसी जिये ज्ञानीं । मुनीश्वरांची उतान्ही । वेदतरूच्या पानोवानीं । हिंडताती ॥६६॥ देईल गुरुसेवा । इया बुद्धी पांडवा । जन्मशताचा सांडोवा । टाकिती जे ॥६७॥ जया ज्ञानाची रिगवणी । अविद्ये उणें आणी । जीवात्मया बुझावणी । मांडूनि दे ॥६८॥ जें इंद्रियांची द्वारें ओढी । प्रवृत्तीचे पाय मोडी । जें दैन्यचि फेडी । मानसाचें ॥६९॥ द्वैताचा दुकाळु पाहे । साम्याचें सुयाणें होये । जया ज्ञानाची सोये । ऐसें करी ॥१७०॥ मदाचा ठावोचि पुसी । जें महामोहातें ग्रासी । नेदी आपपरु ऐसी । भाष उरों ॥७१॥ जें संसारातें उन्मूळी । संकल्पपंकु पाखाळी । अनावरातें वेटाळी । ज्ञेयातें जें ॥७२॥ जयाचेनि जालेपणें । पांगुळ होइजे प्राणें । जयाचेनि विंदाणें । जग हें चेष्टे ॥७३॥ जयाचेनि उजाळें । उघडती बुद्धीचे डोळे । जावु दोंदावरी लोळे । आनंदाचिया ॥७४॥ ऐसें जें ज्ञान । पवित्रैकनिधान । जेथ विटाळलें मन । चोख कीजे ॥७५॥ आत्मया जीवबुद्धी । जे लागली होती क्षयव्याधी । ते जयाचिया सावधी । निरुजा कीजे ॥७६॥ तें अनिरूप्य कीं निरूपिजे । ऐकतां बुद्धी आणिजे । वांचूनि डोळां देखिजे । ऐसें नाहीं ॥७७॥ मग तेंचि इये शरीरीं । जें आपुला प्रभावो करी । तें इंद्रियांचिया व्यापारीं । डोळांहि दिसे ॥७८॥ पैं वसंताचें रिगवणें । झाडांचेनि साजेपणें । जाणिजे तेविं करणें । सांगती ज्ञान ॥७९॥ अगा वृक्षासि पाताळीं । जळ सांपडे मुळीं । तें शाखांचिये बाहाळीं । वरिही दिसे ॥१८०॥ कां भूमीचें मार्दव । सांगे कोंभाची लवलव । नाना आचारगौरव । सुकुलीनाचें ॥८१॥ अथवा संभ्रमाचिया आयती । स्नेहो जैसा ये व्यक्ती । कां दर्शनाचिये प्रशस्ती । पुण्यपुरुष ॥८२॥ नातरी केळी कापूर जाहला । जैसा परिमळें जाणों आला । कां भिंगारीं दीप ठेविला । बाहेरि फांके ॥८३॥ तैसें हृदयींचेनि ज्ञानें । जियें

१ रथाचे सर्व भाग. २ पायापासून डोक्यापर्यंत. ३ तेल, वात व अग्नि. ४ सर्वांना मिळून ५ प्राणिमात्र ६ अलीकडे. ७ पर्यंत. ८ सर्प ९ विचार. १० चौदाव्या अध्यायांत. ११ महाभ्र आकाश १२ ओलांडून. १३ हेलना करतात. १४ यज्ञ. १५ ओंवाळून टाकतात १६ उपासनामार्गीं. १७ गुप्त मार्गीं. १८ उत्कट इच्छा. १९ प्राप्ति. २० ऐक्य. २१ बंद करते २२ कर्मांचे. २३ काळजी. २४ सुकाळ. २५ उपटून टाकते. २६ चिखल. २७ धुवून टाकते. २८ परब्रह्मातें. २९ व्यापकाला. ३० सत्तेने. ३१ प्रकाशानें. ३२ निरोगी. ३३ सुरवात होणें ३४ टवटवी ३५ विस्तारावर. ३६ मृदुपणा. ३७ कोंवळेपणा. ३८ पद्धत. ३९ आदरातिथ्याची ४० तयारी. ४१ दृष्टीस पडतो. ४२ तावदानांत.

छत्तीस भेद तुला स्पष्ट रीतीनें सांगितले; व या सर्वांना मिळून क्षेत्र हें नांव प्राप्त झालें आहे १५० बा अर्जुना, रथाचे सर्व भाग मिळून जसें रथ हें नांव येतें; किंवा पायापासून डोक्यापर्यंत सर्व अवयव मिळून देह हें नांव येतें; ५१ अथवा हत्ती. घोडे, रथ व पायदळ या सर्वांना मिळून असें सेना हें नांव येतें; किंवा अक्षरांच्या समुदायाला वाक्य असें म्हणतात; ५२ मेघांच्या सर्व समुदायाला जसें आभाळ म्हणतात; किंवा सर्व लोकांच्या समुदायाला ज्याप्रमाणें जग असें म्हणतात; ५३ अथवा तेल, वात व अग्नि हीं एकत्र मिळालीं म्हणजे ज्याप्रमाणें त्याला दिवा असें लोक म्हणतात, ५४ त्याचप्रमाणें, हीं छत्तीस तत्त्वें जेव्हां एके ठिकाणीं मिळतात, तेव्हां त्या सर्वांना मिळून क्षेत्र म्हणतात; ५५ आणि सर्व प्राणी जगतांत राबराबून जी पापाची किंवा पुण्याईची कमाई येथें करतात, [तेंच पीक समजून] यास आम्हा क्षेत्र (शेत) असें कौतुकानें म्हटलें, ५६ आणि कोणी या क्षेत्रास देह असें म्हणतात पण तें असो, याला अनेक नांवें आहेत. ५७ हें पहा—ब्रह्माच्या अलीकडे ब्रह्मदेवापासून स्थावरजंगमापर्यंत जेवढें कांहीं निर्माण होतें व क्षय पावतें, तें सर्व क्षेत्रच होय. ५८ परंतु देव, मनुष्य, सर्प, असे निरनिराळ्या योनींत जे निर्माण होतात, ते सत्त्व, रज व तम या गुणांची संगति घडल्यानें उत्पन्न होतात. ५९ अर्जुना, या गुणांचा विचार पुढें [चौदाव्या अध्यायांत] सांगितला जाईल. सध्यां तुला ज्ञानाचें स्वरूप काय आहे तें सांगतों. १६० क्षेत्राचीं एकंदर सर्व लक्षणें विकारासह तुला सांगितलीं; तर यापुढें, ज्यापासून मोक्षप्राप्ति होते त्या उदार ज्ञानाविषयीं तुला सांगतों, तें ऐक. ६१ ज्या ज्ञानाकरितां योगी लोक स्वर्गाचा आडमार्ग ओलांडून ब्रह्मरंध्र आकाश गिळून टाकतात; ६२ ऋद्धींची भीड धरीत नाहींत, सिद्धींची गरज बाळगीत नाहींत, व कठीण असें जें योगसाधन त्याची हेलना करतात; ६३ तपोरूपी किल्ले ओलांडून, कोट्यवधि यज्ञ ओंवाळून टाकून कर्मकांडरूप वल्ली उपटून टाकतात; ६४ पुष्कळ प्रकारचे उपासनामार्ग स्वीकारून कोणी उघड्या अंगानेंच वागतात, व कोणी सुषुम्नेच्या गुप्त मार्गानें जातात; ६५ असें जें ज्ञान, त्याच्या प्राप्तीकरितां सर्व ऋषि उत्कट इच्छा मनांत धारण करून, वेदरूपी झाडाच्या पानांवरून हिंडतात (वेदांत सांगितलेल्या सर्व मार्गांचें शोधन करतात.) ६६ हे पांडवा, गुरूची सेवा केली असतां त्यापासून ज्ञानप्राप्ति होईल, या बुद्धीनें पुढील येणाऱ्या अनेक जन्मांची गुरुसेवेवरून ओंवाळणी करतात; ६७ ज्या ज्ञानाची प्राप्ति झाली असतां अज्ञान नाहींसें होतें, व जीवाचें आणि आत्म्याचें ऐक्य होतें; ६८ जें ज्ञान इंद्रियांस विषयांची इच्छा होऊं देत नाही, कर्मांची हाव मोडून टाकितें, व मनाची काळजी दूर करितें; ६९ ज्या ज्ञानाचा लाभ झाला असतां द्वैताचा अभाव होतो, व अद्वैताचा सुकाळ होतो; १७० ज्याच्या योगानें गर्वाचा मागमूस नाहींसा होतो; जें मायेला थारा देत नाहीं, व ज्याच्या ठिकाणीं आपपरभाव उरत नाहीं; ७१ जें संसाराला उपटून टाकितें, संकल्परूपी चिखल धुऊन टाकितें, व सर्वव्यापक परब्रह्माची भेट करून देतें; ७२ जें प्राप्त झालें असतां प्राण पांगळा होतो, (इंद्रियांकडून विषयोपभोग मिळविण्याची त्याची हांव बंद होते) व ज्याच्या सत्तेनें सर्व जगतांतील व्यापार चालत असतात; ७३ आणि ज्याच्या प्रकाशानें बुद्धि प्रौढ होऊन जीव आनंदमय होतो, ७४ असें जें ज्ञान, जें पवित्रपणाचा ठेवा, व जे प्राप्त झालें असतां विषयांनीं विटाळलेलें मन निर्मळ होतें; ७५ 'मी जीव आहें' असा जो आत्म्याला क्षयरोग लागलेला असतो, तो ज्याच्या प्राप्तीनें क्षय पावतो, ७६ तें ज्ञान निरूपण करण्यास अशक्य असूनही आम्ही समजून सांगतों, तर तें ऐकून नीट समजून घे. बाकी तें डोळ्यांसमोर दिसेल अशी वस्तु नाहीं. ७७ मग तेंच ज्ञान ज्या वेळेस या शरीरांत उत्पन्न होतें, त्या वेळीं इंद्रियांच्या आचरणावरून दृष्टोत्पत्तीस येतें. ७८ ज्याप्रमाणें झाडाच्या टवटवीतपणावरून वसंत ऋतु सुरू झाला हें समजतें, त्याप्रमाणें इंद्रियांच्या व्यापारांवरून ज्ञानप्राप्तीची लोकांस ओळख होते. ७९ अरे! झाडाला जमीनींत मुळाशीं पाणी मिळालें म्हणजे फांद्यांच्या विस्तारावरही जशी त्याची टवटवी दिसते, १८० अथवा कोंबाच्या कोंवळेपणावरून जसा जमिनीचा मृदुपणा दिसून येतो, किंवा कुलीन मनुष्याच्या वागण्याच्या पद्धतीवरून त्याचा थोरपणा दिसून येतो; ८१ अथवा आदरातिथ्यावरून जसा स्नेहभाव दृष्टीस पडतो, किंवा एखाद्याचें दर्शन होतांच मनाला प्रशस्तपणा आल्यामुळें हा पुण्यपुरुष आहे असें कळून येतें, ८२ अथवा केळींत उत्पन्न झालेला कापूर जसा वासानें समजून येतो, किंवा कांचपात्रांत ठेविलेल्या दिव्याचा ज्याप्रमाणें बाहेर प्रकाश पडतो, ८३ त्याप्रमाणें. हृदयांत ज्ञानप्राप्ति झाल्यावर जीं

देहीं उमटती चिन्हें । तियें सांगों आतां अवधानें । चांगें आइक ॥८४॥

अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ७

अन्वय—अमानित्व, अदंभित्वं, अहिंसा, क्षांतिः, आर्जवं, आचार्योपासनं, शौचं, स्थैर्यं, आत्मविनिग्रहः; ॥ ७ ॥

तरी कवणेही विषयींचें । साम्य होणें न रुचे । संभावितपणाचें । वोझें जया ॥ ८५ ॥ आथिलेचि गुण वानितां[2] । मान्यपणें मानितां[3] । योग्यतेचें येतां । रूप आंगा ॥८६॥ तैं गजबजों लागे कैसा[4] । व्याधें[5] रुंधला[6] मृगु जैसा । कां बाहीं तरतां वळसां[7] । दाटला[8] जेवीं ॥८७॥ पार्था तेणे पाडें । सन्मानें जो सांकडे । गरिमेतें[9] आंगाकडे । येवोंच[10] नेदी ॥ ८८ ॥ पूज्यता डोळां न देखावी । स्वकीर्ति कानीं नायकावी । हा अमुका ऐसी नोहावी । सेचि लोकां ॥८९॥ तेथ सत्काराची कें गोठी । कें आदरा देईल भेटी । मरणेंसीं सांटी । नमस्कारितां ॥ १९० ॥ वाचस्पती[11]चेनि पाडें । सर्वज्ञता तरी जोडे । परि वेडिवेमाजि दडे । महिमेभेणें ॥ ९१ ॥ चातुर्य लपवी । महत्त्व हारवी । पीसेपण मिरवी । आवडोनी ॥९२॥ लौकिकाचा उद्वेगु[12] । शास्त्रांवरी उबगु[13] । उगेपणीं चांगु । आथी भरु ॥९३॥ जगें अवज्ञाचि करावी । संबधीं सोयचि[14] न धरावी । ऐसी ऐसी जीवीं । चाड बहु ॥९४॥ तळौटेपण[15] बाणे । आंगीं हिणावो[16] खेवण[17] । तें तेंचि करणें । बहुतकरुनी ॥९५॥ हा जीतु ना नोहे । लोक कल्पी येणें भावें । तैसें जिणें होआवें । ऐसी आशा ॥९६॥ पैं चालतु कां नोहे । कीं वारेनि जातु आहे । जना ऐसा भ्रमु जाये । तैसें होइजे ॥९७॥ माझें असतेपण लोपो । नामरूप हारपो । मज झणें वोसिपो । भूतजात ॥९८॥ ऐसी जयाचीं नवसियें । जो नित्य एकांता जातु जाये । नामेंचि जो जिये । विजना[19]चेनि ॥९९॥ वायू आणि तया पडे । गगनेंसीं बोलों आवडे । जीवें प्राणें झाडें । पढियंतीं[21] जया ॥२००॥ किंबहुना ऐसीं । चिन्हें जया देखसी । जाण तया ज्ञानेंसीं । शेजें[22] जाहली ॥ १ ॥ पैं अमानित्वें[23] पुरुषीं । तें जाणावें इहीं मिषीं[24] । आतां अदंभाचिया वोळखीसी । सौरसु[25] देवों ॥ २ ॥ तरि अदंभित्व ऐसें । लोभियाचें मन जैसें । जीवु जावो परि नुमसे[26] । ठेविला ठावो ॥३॥ तयापरी किरीटी । पडिलाही प्राणसंकटीं । परि सुकृत न प्रकटी । आगें[27] बोलें ॥४॥ खडाणे[28] आला पान्हा । पळवी जेवीं अर्जुना । कां लपवी पेण्यांगना । वडिलपण ॥ ५ ॥ आढ्यु[30] आतुडे[31] आंडवीं[32] । मग आढ्यता जेविं हारवी । नातरी कुळवधू लपवी । अवेवांतें ॥ ६ ॥ ना ना कृषीवळु[33] आपुलें । पांघुरवी पेरिलें । तैसें झांकी निपजलें । दानपुण्य ॥ ७ ॥ वरिवरी देह न पूजी । लोकांतें न[34] रंजी । स्वधर्मु वाग्ध्वजीं[35] । बांधों नेणे ॥ ८ ॥ परोपकारु न बोले । न मिरवी अभ्यासिलें । न शके विकूं जोडलें । स्फीती[36]साठीं ॥९॥ शरीरभोगाकडे । पहातां कृपणु आवडे । येऱ्हवीं धर्मविषयीं थोडें । बहु न म्हणे ॥२१०॥ घरीं दिसे सांकडें । देहींची आयती[38] रोड । परि दानीं जया होड । सुरतरूसीं ॥११॥ किंबहुना स्वधर्मीं थोरु । अवसरीं उदारु । आत्मचर्चे[39] चतुरु । येऱ्हवीं वेडा ॥१२॥ केळीचें दळवाडें[40] । हळू पोकळ आवडे । परि फळोनि गाढे । रसाळ जैसें ॥१३॥ कां मेघाचें आंग झीलें[41] । दिसे वारेनि जैसें जाईल । परि वर्षती नवल । घनवट[42] तें ॥१४॥ तैसा जो पूर्णपणीं । पाहतां धाती[43] आयणी[44] । येऱ्हवीं तरी वाणी[45] ।

१ असलेले. २ वर्णन केलें असतां. ३ सन्मान केला असतां. ४ घाबरा होतो. ५ पारध्यानें. ६ आडवला. ७ भोंवऱ्यांत. ८ सांपडला. ९ मोठेपणाला. १० बरोबरी. ११ बृहस्पतीच्या. १२ कटाळा. १३ इथगय. १४ चिंता. १५ नम्रपण. १६ हीनपणा. १७ भूषण १८ भिणें. १९ निर्जन; ओसाड. २० वागतो. २१ प्रिय. २२ हस्तगत. २३ सन्मानाची इच्छा नसणें. २४ चिन्हांनीं. २५ अभिप्राय. २६ सांगत नाहीं. २७ स्वमुखानें. २८ पान्हा चोरणाऱ्या गाईला. २९ वेश्या. ३० धनवान. ३१ संकटात पडतो. ३२ अरण्यांत. ३३ शेतकरी. ३४ आर्जव न करणें. ३५ शब्दरूप ध्वजावर. ३६ प्रतिष्ठेकरितां. ३७ अडचण. ३८ अवस्था. ३९ आत्मानात्मविचार करण्यांत. ४० समुदाय. ४१ हलकें. ४२ पुष्कळ. ४३ तृप्ति होते. ४४ बुद्धि. ४५ वर्णन करण्यास.

शरीरावर त्याचीं लक्षणें दृष्टीस पडतात, तीं आतां सांगतों, तीं लक्ष देऊन उत्तम रीतीनें ऐक. ८४

मानाची इच्छा नसणें, दांभिकपणा नसणें, अहिंसा, क्षांति (शांति) सरळपणा, आचार्योपासन, अंतर्बाह्य शुचिर्भूतपणा, स्थिरता आणि आत्मसंयम; ॥ ७ ॥

कोणतेही विषय आपल्यास प्राप्त व्हावे अशी ज्याला आवड नसते, व लोकांनीं संभावित म्हटलें असतां ज्याला पराकाष्ठेचें ओझें वाटतें; ८५ असलेले गुण वर्णन केले असतां, लोकांनीं सन्मान केला असतां, किंवा अंगची योग्यता लोकांनीं वर्णन केली असता ८६ कसा घाबरा होतो म्हणशील, तर व्याधानें आडविलेला हरिण, किंवा नदी पोहून पलीकडे जात असतांना भोंवऱ्यांत सांपडलेला मनुष्यच ! ८७ अशा प्रकारें, पार्था, लोकांनीं सन्मान केला असतां जो कष्टी होतो, व आपल्याकडे मोठेपणा येऊं देत नाहीं; ८८ आपल्यास लोकांना पूज्य मानलेलें आपण न पहावें, आपली कीर्ति आपल्या कानांनीं न ऐकावी, व आपण अमुक आहों अशी लोकांना आठवणच न व्हावी, [अशी ज्या पुरुषाची इच्छा असते,] ८९ त्या पुरुषाचे ठिकाणी सत्काराची गोष्ट कशास बोलावी ? व तो आदराला तरी कशी भेट देणार ? कोणी त्यास नमस्कार केला असतां त्याला तें मरण वाटते ! १९० बृहस्पतीसारखी सर्वज्ञता जरी अंगीं असली, तरी आपलें माहात्म्य लोकांत वाढेल या भीतीनें जो वेड्यासारखा वागतो; ९१ आपल्या अंगचें शहाणपण दाखवीत नाही, आपला मोठेपणा सोडून देतो, आणि मोठ्या प्रेमानें वेडेपणा स्वीकारतो; ९२ ज्याला कीर्तीचा कंटाळा असून, प्रवृत्तिशास्त्रावरील वादविवादांची हयगय करून स्वस्थपणें बसण्याचीच फार आवड असते; ९३ लोकांनी आपला अपमान करावा, व आप्तवर्गांनी आपली चिंता करूं नये, अशी ज्याच्या मनाला फार आवड असते; ९४ अंगांत नम्रपणा पूर्ण भरलेला असून, हीनपणा हें आपलें भूषण अशा गोष्टी तो बहुतकरून करतो; ९५ आपण जिवंत आहों किंवा नाहीं असें लोकांस वाटावयाजोगें आपलें वर्तन असावें, अशी जो इच्छा करतो; ९६ हा आपल्या पायांनीं चालत आहे किंवा वाऱ्यानें ढकलला जात आहे असें लोकांस वाटावें असें जो इच्छितो; ९७ माझ्या अस्तित्वाचा लोप होवो, माझें नांवरूप नाहींसें होवो, व प्राणिमात्राला माझ्यापासून भीति न वाटो, ९८ असे ज्याचे देवापाशीं नवस असतात; जो नित्य एकांतवास करतो, व एकादी जागा निर्जन आहे असें ऐकल्याबरोबर आनंद पावतो; ९९ वायूच्या अनुरोधानें जो वागतो, व आकाशाबरोबर ज्याला बोलणें आवडतें, व ज्याला झाडेंच जीव कीं प्राण आहेत; २०० किंबहुना हीं लक्षणें ज्याच्या अंगांत आहेत, असें दृष्टीस पडेल, त्याला ज्ञान हस्तगत झालें असें समज १ म्हणून [अमानित्व] जो मनुष्य अभिमानरहित आहे, तो या लक्षणांनीं ओळखावा. आतां अदांभिकत्व ओळखण्याचे अभिप्राय सांगतों. २ तर अदंभित्व असें असतें कीं, ज्याप्रमाणें कृपणाचें मन; त्याचा जीव गेला तरी तो आपला पुरून ठेवलेला पैसा कोणालाही सांगावयाचा नाहीं, ३ त्याप्रमाणे, अर्जुना, आपल्या प्राणावर येऊन बेतली तरी तो आपलें सुकृत स्वमुखानें बोलून दाखवीत नाहीं. ४ ज्याप्रमाणें पान्हा चोरणारी गाय आपला पान्हा चोरते, किंवा वेश्या आपलें प्रौढ वय लपविते; ५ एखाद्या धनवान मनुष्याला अरण्यांत चोरट्यांनीं गांठलें असतां तो ज्याप्रमाणें आपल्या श्रीमंतीचा डौल मारीत नाहीं; किंवा कुलवधू आपलें सर्वांग वस्त्रांनीं आच्छादित करिते; ६ अथवा, धान्य पेरल्यावर त्याच्यावर कुळवानें माती ओढून शेतकरी ज्याप्रमाणें तें झांकून टाकतो, त्याप्रमाणें, आपण केलेलें दान व पुण्य जो कोणालाही कळूं देत नाहीं; ७ आपल्या देहास सुशोभित करीत नाहीं, लोकांचें आर्जव करीत नाहीं, आणि आपल्या दानधर्माविषयीं आपणच टिमकी वाजवीत नाही ! ८ तसेंच, लोकांवर उपकार केलेले बोलून दाखवीत नाही; आपल्यास येत असलेल्या विद्येची प्रौढी मिरवीत नाहीं; व प्रतिष्ठेसाठीं आपल्या विद्येचा विक्रय करीत नाहीं; ९ आपल्या शरीराच्या उपभोगाकरितां कृपणाप्रमाणें कांहीं खर्च करीत नाहीं; बाकी धर्माची बाब आली म्हणजे थोडा फार न म्हणतां हवा तेवढा खर्च करतो; २१० घरांत पाहिलें असतां सर्व प्रकारें अडचण असून स्वतःचें शरीर पाहूं गेलें असतां रोड असावयाचें; परंतु दान करण्याची वेळ आली म्हणजे कल्पवृक्षालाही मागें हटवितो; ११ फार काय सांगावें! स्वधर्माचें आचरण करण्यांत जो गंभीर असून प्रसंग आला असतां अति उदार असतो. आणि त्याचप्रमाणें आत्मानात्मविचाराच्या गोष्टी निघाल्या असतां जो वादविवादांत महाचतुर असतो, बाकी इतर बाबतींत पाहूं लागलें असतां वेड्यासारखा दिसतो; १२ केळीचे सोपट जसे हलके व पोकळ दिसतात, परंतु त्यांना फळें आलीं म्हणजे रसाळ दिसतात; १३ किंवा मेघ ज्याप्रमाणें दिसण्यांत हलके असून सहज वाऱ्यानें जातील असे दिसतात, परंतु वर्षाव होऊं लागला म्हणजे सर्वच जलमय करून टाकतात, १४ त्याप्रमाणें, ज्याला पूर्ण पाहिलें असतां बुद्धीला समाधान वाटतें—बाकी वर्णन

तोचि ठावो ॥१५॥ हें असो या चिन्हांचा । नेटनाचु ठायीं जयाच्या । जाण ज्ञान तयाच्या । हाता चढे ॥१६॥ पै गा अदंभपण । म्हणितलें तें हें जाण । आता आइक खुण । अहिंसेची ॥१७॥ तरि अहिंसा बहुतीं परीं । बोलिली असे अवधारीं । आपुला लिया मतांतरीं । निरूपिली ॥१८॥ परि ते ऐसी देखा । जैशा खांडुनिया शाखा । मग तयाचिया बुडुखा । कुंप कीजे ॥१९॥ का बाहु तोडोनि पचविजे । मग भुकेची पीडा राखिजे । ना ना देऊळ मोडूनि कीजे । पौळी देवा ॥२०॥ तैसी हिंसाचि करूनि अहिंसा । निफजाविजे हा ऐसा । पै पूर्वमीमांसा । निर्णो केला ॥२१॥ जे अवृष्टीचेनि उपद्रवें । गादलें विश्व आघवें । म्हणोनि पर्जन्येष्टी करावं । नाना याग ॥२२॥ तंव तिये इष्टीचिया बुडीं । पशुहिंसा रोकडी । मग अहिंसेची थडी । कैंची दिसे ॥२३॥ पेरिजे नुसधी हिंसा । तेथ उगवेल काय अहिंसा । परि नवल बापा धिवसा । या याज्ञिकांचा ॥२४॥ आणि आयुर्वेदु आघवा । तो याच मोहोरा पाडवा । जे जीवाकारणें करावा । जीवघातु ॥२५॥ नानारोगें अहाळलीं । लोळती भूतें देखिलीं । तें हिंसा निवारावया केली । चिकित्सा का ॥२६॥ तंव ते चिकित्से पहिलें । एकाचे कंद खणविले । एका उपडविलें । समूळीं सपत्रीं ॥२७॥ एके आड मोडविली । अजंगमांची खाल काढविली । एके गाभिणी उकडविली । पुटांमाजीं ॥२८॥ अजातशत्रु तरुवरां । सर्वांगीं देवविल्या शिरा । ऐसे जीव घेऊनि धनुर्धरा । कोरडे केले ॥२९॥ आणि जंगमाही हात । लाऊनि काढिलें पित्त । मग राखिले शिणले । आणिक जीव ॥२३०॥ अहो वसतीं धवळारें । मोडूनि केलीं देव्हारें । नागवूनि वेव्हारें । गवादीं

घातलीं ॥३१॥ मस्तक पांघुरविलें । तंव तळवटीं उघडें पडलें । घर मोडोनि केले । मांडव पुढें ॥३२॥ नाना पांघुरणें । जाळूनि जैसें तापणें । का जालें आंगधुणें । कुंजराचें ॥३३॥ नातरी बैल विकूनि गोठा । पुंसा लावोनि बांधिजे गाठा । इया करणी कीं चेष्टा । काइ हंसों ॥३४॥ एकीं धर्माचिया वोहणी । गाळूं आदरिलें पाणी । तंव गाळितया आहाळणीं । जीव मेले ॥३५॥ एक नें पचवितीचि कण । इये हिंसेचे भेणें । तेथ कदर्थले प्राण । तेचि हिंसा ॥३६॥ एवं हिंसाचि अहिंसा । कर्मकांडीं हा ऐसा । सिद्धांतु सुमनसा । वोळखें तूं ॥३७॥ पहिलें अहिंसेचें नांव । आम्हीं केले जव । तंव स्फूर्ति बाधली हांव । इये मतीं ॥३८॥ तरि कैसेनि इयेतें गाळावें । म्हणोनि पडिलें बोलावें । तेवींचि तुवांही जाणावें । ऐसा भावो ॥ ३९ ॥ बहुतकरूनि किरीटी । हाचि विषय इये गोठी । येऱ्हवीं का अव्हांटीं । धांविजैल गा ॥२४०॥ आणि स्वमताचिया निर्धारा- । लागोनियां धनुर्धरा । प्राप्ता मतांतरां । निर्वेचु कीजे ॥ ४१ ॥ ऐसी हे अवधारीं । निरूपिती परी । आतां ययावरी । मुख्य जे गा ॥४२॥ ते स्वमत बोलिजेल । अहिंसे रूपें किजेल । जिया उठलिया आंतुल । ज्ञान दिसे ॥ ४३ ॥ परि तें अधिष्ठिलेनि आंगें । जाणिजे आचरतेनि बोगें । जैसी कसवटी सांगे । वानियातें ॥ ४४ ॥ तैसें ज्ञानामनाचिये भेटी । सरिसेंचि अहिंसेचें बिंब उठी । तेंचि ऐसें किरीटी । परिस आतां ॥४५॥ तरि तरंगु नोलांडितु । लहरी पायें न फोडितु । सांचलु न मोडतु । पाणियाचा ॥४६॥ वेगें आणि लेसा । दिठी घालूनि आंविसा । जळीं बकु जैसा । पाउल सुये ॥४७॥ का कमळावरी भ्रमर । पाय ठेविती हळुवार । कुचंबैल केसर । इया शंका ॥४८॥ तैसें परमाणु पैं गुतले । जाणूनि जीव सानुले ।

१ खेळ. २ शिजवावे. ३ आवार. ४ कर्मकांड ५गाजलें ६ हौस. ७ वैद्यक. ८ मार्ग. ९ ग्रस्त झालीं. १० औषधाची योजना. ११ मध्येंच. १२ झाडाची. १३ खालीवर झांकण घालून. १४ शत्रुरहित. १५सत्त्व. १६ वठविले. १७ सजीवांसही. १८ पीडित झालेले. १९ नांदतीं. २० सावकार. २१ अन्नसत्रें. २२ शेक घेणें. २३ हत्तीचें २४ पिंजरा.

२५ संप्रदायानें २६ त्रासानें २७ शिजवीत नाहींत. २८ धान्य. २९ भीतीनें. ३० व्याकूळ झाले. ३१ आड मार्गानें. ३२ विचार; निवाड. ३३ वर्णन, लक्षणें. ३४ शरीररचनेवरून ३५ मार्गानें. ३६ कस; दर; ठसा. ३७ ३८ न ओलांडतां. ३९ लाटा. ४० स्थिरपणा. ४१ हळू ४२ खाप. ४३ ठेवतो ४४ चुरडेल. ४५ सुद्धां. ४६ अति सूक्ष्म.

करण्यासही तोच पुरुष योग्य होय. १५ हें असो; हीं चिन्हें ज्याच्या अंगीं दृष्टीस पडतात, त्याच्या हातीं ज्ञान आलें असें समज. १६ अदांभिकत्व ज्याला म्हणतात, तें हें होय. आतां अहिंसेचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. १७ हें पहा—अहिंसेचें पुष्कळ प्रकारच्या मतवाद्यांनी आपआपल्या मताप्रमाणें वर्णन केलें आहे, तें ऐक. १८ ते प्रकार कोणते म्हणशील, तर ज्याप्रमाणें झाडांच्या फांद्या तोडून त्या[1] झाडाच्या बुंध्याभोंवतीं त्यांचेंच कुंपण घालणें, १९ किंवा आपले हात तोडून ते शिजवून आपली भूक शमन करणें, अथवा देऊळ मोडून त्याच सामानानें देवाभोंवतीं आवार बांधणें, २२० त्याप्रमाणें हिंसा करून अहिंसा केली असें दाखविणें, ह्याचा कर्मकांडांत निर्णय केला आहे. २१ कारण, पावसाच्या अवर्षणामुळें सर्व जग गांजून गेलें म्हणून पर्जन्येष्टी वगैरे पुष्कळ यज्ञ करितात, २२ तों त्या इष्टीच्या मुळाशीं पाहूं गेलें असतां पशूची हिंसा ही स्पष्ट घडून येते; मग अहिंसेचा जो पलीकडील कांठ, तो त्या ठिकाणीं कसा दृष्टीस पडणार ? २३ जर केवळ हिंसाच पेरली, तर त्या ठिकाणीं अहिंसा उगवेल काय ? परंतु, अर्जुना, या याज्ञिकांच्या धीटपणाची कमाल आहे ! २४ बा पाडवा, सर्व वैद्यक ग्रंथांत हाच मार्ग सांगितला आहे कीं, एका जीवाचें रक्षण करण्याकरितां दुसऱ्या जीवाचा घात करावा ! २५ नानाप्रकारच्या रोगांनीं ग्रस्त होऊन पुष्कळ जीव कोळत आहेत, असें पाहून ह्या घडत असलेल्या हिंसेच्या निवारणार्थ रोगाची परीक्षा करून औषधांची योजना करतात; २६ त्या औषधांच्या योजनेकरितां प्रथम एका झाडाचें मूळ खणून आणतात, व दुसऱ्या झुडपाला मुळासकट उपटून आणतात; २७ एक झाड मध्येंच मोडतात, एका मोठ्या झाडाची साल काढून आणतात, व गाभण असलेला जीव खालीं वर आच्छादन घालून उकडून काढतात. २८ ज्याला शत्रुभाव मुळींच नाहीं अशा झाडाच्या सर्वांगावर घाव घालून त्यांतून निघणारा चीक काढून घेतात. याप्रमाणें, धनुर्धरा, सर्व वनस्पतींचें सत्त्व नाहींसें करून तीं झाडें वठवितात; २९ आणि सजीवांच्या अंगांत हात घालून त्यांचे पोटांतील पित्त काढून घेतात, व त्यामुळें पीडित झालेले पुष्कळ जीव रक्षण करतात. २३० अहो, नांदतीं घरें मोडून त्यांचे देव्हारे केले, सावकार बुडवून अन्नसत्रें घातलीं, ३१ डोक्याला वस्त्र गुंडाळल्यामुळें खालचें अंग उघडें पडलें. पुढील आंगण उघडें होतें त्यावर घर मोडून मांडव घातले, ३२ ज्याप्रमाणें पुष्कळ प्रकारचीं पांघरुणें जाळून शेक घ्यावा; हत्तीला स्नान घालून स्वच्छ धुऊन काढल्यावर पाण्यांतून वर येतांच पुन: तो सोंडेनें चिखल घेऊन आपलें अंग भरवितो; ३३ किंवा बैल विकून टाकून त्या पैशाचा गोठा बांधणें, अथवा राघू हांकून देऊन मग त्याच्याकरितां पिंजरा तयार करणें, याचें नांव काम, कीं चेष्टा ? आणि यास काय हंसावें कीं रडावें ! ३४ कोणी धर्मसंप्रदायाप्रमाणें पाणी गाळून पिऊं लागतात, तों चिरगुटांतील पाणी पिळून घेते वेळीं जीव मरतात; ३५ कोणी हिंसा होईल या भीतीनें धान्य न शिजवितां उपाशींच राहतात, त्यामुळें त्यांचे प्राण व्याकूळ होतात हीही हिंसाच होते; ३६ याप्रमाणें, हे प्रसन्न मनाच्या अर्जुना, हिंसेलाच कर्मकांडांत अहिंसा मानून सिद्धांत केला आहे, तो नीट समजून घे. ३७ पहिल्या प्रथम अहिंसेचीं लक्षणें सांगावें असें जेव्हां आम्हीं मनांत आणलें, तेव्हां आमच्या बद्धीला असें वाटलें कीं, अगोदर खऱ्या अहिंसेचीं लक्षणें सांगावीं. ३८ तर अहिंसेचें वर्णन करण्याची आमच्या बुद्धीची इच्छा कशी न पुरवावी ? म्हणून बोलणें भाग पडलें. त्याचप्रमाणें, तुलाही हीच गोष्ट नीट समजावी असें आमचे मनांत आलें. ३९ अर्जुना, मुख्यत्वेंकरून हाच हेतु मनांत येऊन आम्हीं तुला अहिंसेचीं लक्षणें सांगितलीं. बाकी आडमार्गानें कोणी उगीच जाईल का ? २४० आणि, अर्जुना, आपलें मत स्थापन करण्याकरितां दुसऱ्यांच्या मताविषयीं विचार लागतो. ४१ ह्याप्रमाणें आपलें मत स्पष्ट सांगण्याची ही रीत आहे; तर आतां यापुढें, आमचें जें मुख्य मत आहे तें ऐक. ४२ तें आमचें मत स्पष्ट सांगून अहिंसेचीं लक्षणें सांगूं, तीं लक्षणें कोणाच्याही अंगीं स्पष्ट दिसूं लागल्यावर त्याला खरें ज्ञान प्राप्त झालें आहे असें दिसून येईल. ४३ परंतु ती अहिंसा ज्याच्या मनांत पूर्ण बाणली आहे, ती त्याच्या शरीररचनेवरून व आचरणावरून समजून येते. ज्याप्रमाणें सोनें कसास लावलें म्हणजे त्याचा दर लावतां येतो, ४४ त्याप्रमाणें, ज्ञान व मन यांची भेट झाल्याबरोबर अहिंसेचा मनावर ठसा उमटतो; अर्जुना, तो ठसा कसा उमटतो तो ऐक. ४५ पाण्याच्या लाटा न ओलांडतां व पायानें त्या न तोडतां हालूं देत नाहीं ४६ पण वेगानें हळूच आपलें खाद्य जो मासा, त्यावर नजर ठेवून बगळा ज्याप्रमाणें पाण्यावर चालतो; ४७ किंवा आंतील केसर मोडेल या भीतीनें भुंगा कमळावर हळूच पाय ठेवतो, ४८ त्याप्रमाणें, परमाणूंत सुद्धां अति सूक्ष्म जीव भरलेले आहेत असें जाणून ते व

१ पायाला वाकचवडा वगैरे झाला असतां, त्यावर गाभण बेडकुळी बांधतात, त्याला अनुलक्षून ही ओवी आहे.

कारुण्यामाजि पाउलें । लपवूनि चाले ॥ ४९ ॥ ते वाट कृपेची करितु । ते दिशाचि स्नेहभरितु । जी वातळीं आंथरितु । आपुला जीवु ॥२५०॥ ऐसिया जतनां[1] । चालणें जया अर्जुना । हें अनिर्वाच्य परिमाणा । पुरिजेना ॥५१॥ पैं मोहाचेनि सागडें[2] । कोर्सा[3] पिलीं धरी तोंडें । तेथ दांतांचे आगरडे[6] । लागती जैसे ॥५२॥ कां स्नेहालु माये । तान्हयाची वास पाहे । तिये दिठी आहे । हळुवार जें ॥५३॥ नाना कमळदळें[9] । डोळावेजंती ढाळेंढाळें । तो जेणें पाडें बुबुळें । वारा घेपे ॥५४॥ तैसेनि मार्दवें पाय । भूमीवरी [12]ठेवीतु जाय । लागती तेथ होय । जिवां सुख ॥५५॥ऐसिया लघिमा[13] चालतां । कृमि कीटक पांडुसुता । देखे तरि मागौता । हळूचि निघे ॥५६॥ म्हणे पायो धडफडील । तरि स्वामीची निद्रा मोडैल । रचलेपणा[14] पडैल । झोती[15] हन ॥५७॥ इया काकुळती । वाहणी[16] घे माघुती । कोणेही व्यक्ती । न [18]वंचे वरी ॥५८॥ जीवाचेनि नांवें । तृणातेंही नोलांडवे । मग न लेखितां[19] जावें । हे कें गोठी ॥५९॥ मुंगिये मेरु नोलांडवे । मशका सिंधु न तरवे । तैसें भेटलियां न करवे । अतिक्रमु[20] ॥२६०॥ऐसी जयाची चाली । कृपाफळीं फळा आली । देखसी जियेली । दया वाचे ॥६१॥ स्वयें श्वसणेंचि तें सुकुमार । मुख मोहोचें[22] माहेर । माधुर्या जाहले अंकुर । दशने[23] तैसे ॥६२॥ पुढां स्नेह पाझरे । मागां चालती अक्षरें । शब्द पाठीं अवतरे । कृपा आधीं ॥६३॥तंव बोलणेंचि नाहीं । बोलों म्हणे जरी कांहीं । तरि बोल कोणाही । खुपेल कां ॥६४॥ बोलतां अधिकुही निघे । तरि कोणाही वर्मीं न लगे । आणि कोण्हासि न रिघे । शंका मनीं ॥६५॥ [24]मांडिली गोठी हन मोडैल । [25]वासिपैल कोणी उडैले[26] । आइकोनि वोवांडिलें[27] । कोण्ही जरी ॥६६॥ तरि दुर्वोळी[28] कोणा नोहावी । भंवई कवणाची नुचलावी । ऐसा भावो जीवीं । म्हणोनि उगा ॥६७॥ मग प्राथिला विपौयें[29] । जरि लोभें बोलों जाये । तरि परिसतया होये । मायबापु ॥६८॥ कां नादब्रह्मचि मुसे[31] आलें । कीं गंगापय[30] असळलें[31] । पतिव्रते आलें । वार्धक्य जैसें ॥६९॥तैसे साच आणि मवाळ । मितले[32] आणि रसाळ । शब्द जैसे कल्लोळ । अमृताचे ॥२७०॥ विरोधवादबळु[33] प्राणितापढाळ[34] । उपहासु[35] छळु । वर्मस्पर्शु ॥७१॥ आटुवेगु[36] विंदाणु[37] । आशा शंका प्रतारण[38] । हे संन्यसिले[40] अवगुण । जया वाचा ॥७२॥ आणि तयाचि परी किरीटी । थीउ[41] जयाचिये दिठी । सांडिलिया भृकुटी[42] । मोकळिया ॥७३॥ कां जे भूतीं वस्तु[43] आहे । तिये रुपो[44] लाके विपायें । म्हणोनि वासु[45] न पाहे । बहुतकरूनि ॥७४॥ ऐसाही कोणे एके वेळे । भीतरले[46] कृपेचेनि बळें । उघडोनि डोळे । दृष्टी घाली ॥७५॥ तरि चंद्रबिंबौनि धारा । निघतां नव्हती गोचरा[47] । परि एकसरें चकोरां । निघती दोंदें ॥७६॥ तैसें प्राणियांसि होये । जरी तो कहीं वासु पाहे । तया अवलोकनाची सोये । कूर्मींही[48] नेणे ॥७७॥ किंबहुना ऐसी । दिठी जयाची भूतांसी । करही देखसी । तैसेचि ते ॥७८॥ तरी होऊनियां कृतार्थ । राहिले सिद्धांचे[49] मनोरथ । तैसे जयाचे हात । निर्व्यापार ७९

१ जपून. २ वागतात. ३ माप. ४ योगानें. ५ मांजरी. ६ टोंकें. ७ बाट. ८ प्रेम. ९ पानानें. १० वारा घेणें. ११ वारंवार. १२ ठेवीत. १३ हलू. १४ प्रकृतीच्या स्वस्थपणास. १५ धक्का. १६ मार्ग. १७ चाके. १८ जुमानतां. १९ उल्लंघन. २० वागणूक. २१ मूर्तिमंत. २२ प्रेमाचें. २३ दांत. २४ ठरवेली. २५ भीति वाटेल. २६ दचकून जागें होईल. २७ तिरस्कार करील २८ पीडा. २९ कदाचित्. ३० गंगोदक. ३१ उसळलें. ३२ परिमित. ३३ विरुद्ध वादाचें बळ. ३४ दुसऱ्यास त्रास देणें. ३५ निंदा. ३६ भटी. ३७ अवसान. ३८कपट. ३९ठकबाजी. ४० सोडून दिले. ४१ स्थिर. ४२ भिवया. ४३ ब्रह्म. ४४ खुपेल. ४५ दृष्टि. ४६ आंतील. ४७ दृष्टीस पडणें. ४८ कासवी. ४९ महासिद्धांचे.

मगाचे अशी मनांत करुणा उत्पन्न होऊन तो जमी नीवर बेतानें पावलें ठेवून चालतो; ४९ तो ज्या वाटेनें जातो तिकडे कृपादृष्टीनें पहात चालून, व ज्या दिशेस जातो तिकडे स्नेहभाव धरून, कोणाही प्राण्यास उपद्रव होऊं नये म्हणून आपल्या जिवापक्षां त्याच्या जिवाला जपतो; २५० अर्जुना, अशा रीतीनें जपून जे चालतात, त्यांच्या अहिंसेचें माप शब्दांनीं करतां येत नाहीं. ५१ मायेच्या योगानें मांजरी आपल्या तोंडांत पिलास धरिते, त्या वेळेस ज्याप्रमाणें तिचे दांत त्यास लागत नाहींत, ५२ किंवा ज्याप्रमाणे ममताळू आईची आपल्या मुलाच्या वाटेकडे दृष्टि लागली असतां त्या दृष्टींत प्रेम असतें; ५३ अथवा कमळाच्या पानानें वारा घेऊं लागलें असतां ज्याप्रमाणें डोळ्यांच्या बुबुळांस समाधान होतें, ५४ त्याप्रमाण तो जमीनीवर पाय हळूच टेंकून चालतो; व ते ज्या जीवांना लागतात, त्यांना त्रास न होतां, जपून टाक ल्यामुळें उलट सुख होते. ५५ अर्जुना, याप्रमाणे तो हळू चालत असतां जमीनीवर किडा किंवा मुंगी दृष्टीस पडली, तर तो हळूच माघारा फिरतो. ५६ जर आपण पाय आपटीत चाललों, तर स्वामींच्या निद्रेचा भंग होईल, व त्यांच्या प्रकृतीच्या स्वस्थपणास धक्का बसेल, ५७ अशी दया मनांत उत्पन्न होऊन, कोणच्याही प्राण्याचें उल्लंघन न करतां माघारा फिरतो; ५८ जीवाचा नाश होईल म्हणून गवतावरही पाय देऊन जात नाहीं, मग एखादा प्राणी दृष्टीस पडून त्याला न जुमानतां (त्याची प्राणहानि होईल असें मनांत न आणतां) तो वाट चालेल, ही गोष्ट त्याचे हातून कशी घडेल ? ५९ ज्याप्रमाणें मुंगीला मेरु पर्वत ओलांडून जातां येत नाहीं, अथवा चिलटाला समुद्र तरून जातां येत नाहीं, त्याप्रमाणें प्राण्याची गांठ पडली असतां ज्याच्यानें त्याचें उल्लंघन करवत नाहीं; २६० अशी ज्याची वागणूक कृपारूप फळांनी फळास येऊन वाणींतही मूर्तिमंत दया दृष्टीस पडते, ६१ स्वतः श्वासोच्छ्वास टाकावयाचा तोही शेजारच्या मनुष्यास त्रास न होईल अशा बेतानें हळू टाकतो; व त्याचें मुख पाहिलें असतां केवळ प्रेमाचें माहेरघर असें दिसतें; तसेंच त्याचे दांत माधुर्याला अंकुर फुटल्याप्रमाणें दिसतात; ६२ त्याच्या तोंडांतून अक्षरें बाहेर पडण्याचे अगोदर तोंडावर स्नेहभाव दृष्टीस पडूं लागतो, व पोटांत अगोदर दया उत्पन्न होऊन नंतर कृपेनें भरलेले असे शब्द बाहेर पडतात. ६३ तो होतां होई तोंपर्यंत कोणाशीं बोलतच नाहीं; कदाचित् त्यानें बोलण्याचें मनांत आणलें, तर आपलें बोलणें कोणास लागेल कीं काय अशी त्यास भीति वाटते; ६४ बोलतांना जर आपल्या तोंडांतून कमीजास्त शब्द निघाले, तर ते कोणाच्या वर्मी न लागावे व त्यापासून कोणाच्याही मनांत शंका उत्पन्न होऊं नये; ६५ [त्यापासून] कोणाचा ठरलेला बेत मोडेल, कोणास भीति वाटेल, व कोणी दचकून जागें होईल; आणि जरी कोणी आपल्या बोलण्याचा तिरस्कार केला, ६६ तरी कोणाला पीडा होऊं नये, व कोणी भिंवया चढवून आपल्याकडे पाहूं नये, असें मनांत आणून जो बोलत नाहीं; ६७ मग कदाचित् कोणी प्रार्थना केली, व लोभानें जर बोलूं लागला, तर ऐकणारास त्याचें बोलणें आईबापांप्रमाणें उपदेशपर वाटावें; ६८ किंवा मधुर नाद हा मूर्तिमंत पुढें उभा राहिला आहे, अथवा स्वच्छ गंगोदक उसळलें आहे, किंवा पतिव्रता स्त्रीला वृद्धपण प्राप्त झालें आहे, ६९ त्याप्रमाणें खरे आणि मऊ, परिमित व प्रेमळ असे अमृताच्या लाटांप्रमाणें त्याच्या तोंडांतून शब्द निघतात; २७० जे शब्द व्याजस्तुतीनें भरलेले आहेत, ज्यापासून वाद उत्पन्न होतो व दुसऱ्यास त्रास उत्पन्न होतो, तसेंच ज्यांपासून निंदा व छळ होतो व जे दुसऱ्याच्या वर्मी लागतात; ७१ आणि ज्यांत अटी, अवसान, कपट, आशा, शंका व ठकबाजी हीं भरलेलीं आहेत असे शब्द जो आपल्या वाचेनें बोलत नाहीं; ७२ त्याचप्रमाणें, अर्जुना, ज्याची दृष्टि स्थिर असून भिंवया मोकळ्या असतात, म्हणजे ज्याच्या कपाळावर आठ्या दृष्टीस पडत नाहींत; ७३ कारण, प्रत्येक प्राण्यांत ब्रह्म भरलेलें आहे, त्याला कदाचित् त्रास होईल म्हणून जो बहुतकरून कोणाकडेही पहात नाहीं; ७४ असें असतांही एखाद्या वेळीं आंतल्या कृपेच्या बळानें जर डोळे उघडून कोणाकडे पाहील, ७५ तर, चंद्रबिंबांतून निघणाऱ्या अमृताच्या धारा जरी कोणाच्या दृष्टीस पडत नाहींत, तरी चकोर पक्षी चंद्राकडे एकसारखी टक लावून पाहूं लागले म्हणजे त्यांचें अमृतानें पोट भरतें, ७६ त्याप्रमाणें, ज्या प्राण्याकडे तो आपल्या दृष्टीनें पाहील, त्याला समाधान होतें; व [कांसवी जरी आपल्या पिलांकडे नुसत्या दृष्टीनें पाहून त्यांना वाढविते, तरी त्या] कासवीलाही त्या दृष्टीचें प्रेम कळत नाहीं; ७७ किंबहुना जो भूतमात्राकडे अशा प्रेमळ दृष्टीनें पाहतो, त्याच्या हाताचे गुण पाहूं गेलें असतां तेही दृष्टीप्रमाणेंच अलौकिक आहेत. ७८ ज्याप्रमाणें ब्रह्मनिष्ठाचे मनोरथ पूर्ण झालेले असतात, त्याप्रमाणें, ज्याचे हातांस कांहीएक करण्याची इच्छा नसून ते निर्व्यापार असतात; ७९

अक्षमें आणि संन्यासिलें । कां निरिंधनें आणि विझालें । मुकेनि घेतलें । मौन जैसें ॥ २८० ॥ तयापरी कांहीं । जयां करां करणें नाहीं । जे अकर्तयाच्या ठायीं । बैसों येती ॥८१॥ आसुडैल वारा । नख लागेल अंबरा । इया बुद्धी करां । चळों नेदी ॥८२॥ तेथ आंगावरिलीं उडवावीं । का डोळीं रिगतें झाडावीं । पशुपक्ष्यां दावावी । त्राससुद्रा ॥८३॥ इया केउतिया गोठी । नावडे दंडु काठी । मग शस्त्राचें किरीटी । बोलणें कें ॥८४॥ लीलाकमळें खेळणें । कां पुष्पमाळा झेलणें । न करी म्हणे गोफणें । ऐसें होईल ॥८५॥ हालवतील रोमावळी । यालागी आंग न कुरवाळी । नखांची गुंडाळी । बोटांवरी ॥८६॥ आधीं तंव करणेयाचाचि अभावो । परि ऐसाही पड प्रस्तावो । तरि हातां हाचि सरावो । जे जोडिजती ॥८७॥ कां नाभिकारीं उचलिजे । हातु पडिलिया देइजे । नातरि आर्तातें स्पर्शिजे । अलुमालु ॥८८॥ हेंही उपरोधें करणें । तरी आर्तभय हरणें । नेणती चंद्रकिरणें । जिव्हाळा तो ॥८९॥ पावोनि तो स्पर्शु । मळयानिळु खरपुसु । येणें माने पशु । कुरवाळणें ॥२९०॥ जे सदा रिते मोकळे । जैसीं चंदनांगें निसलें । न फळतांही निष्फळें । होतीचि ना ॥९१॥ आतां असो हें वाग्जाळ । जाणें तें करतळ । सज्जनांचें शीळ । स्वभाव जैसे ॥९२॥ आतां मन तयाचें । सांगों म्हणों जरी साचें । तरी सांगितले कोणाचे । विलास हे ॥९३॥ काइ शाखा नव्हे तरु । जळेंवीण असे सागरु । तेज आणि तेजाकारु । आन काई ॥९४॥ अवयव आणि शरीर । हे वेगळाले काय कीर । कीं रसु आणि नीर । सिनानीं आथी ॥९५॥ म्हणोनि हे जे सर्व । सांगितले बाह्यभाव । तें मनचि गा सावयव । ऐसें जाणें ॥९६॥ जें बीज भुईं खोंविलें । तेंचि वरी रूख जाहलें । तैसें इंद्रियद्वारीं फांकलें । अंतरचि कीं ॥९७॥ पै मानसींचि जरी । अहिंसेची अवसरी । तरी कैंची बाहेरी । वोसंडेल ॥९८॥ आवडे ते वृत्ती किरीटी । आधीं मनौनीचि उठी । मग ते वाचे दिठी । करांसि ये ॥९९॥ वांचूनि मनींचि नाहीं । तें वाचेसि उमटेल काई । बींवीण भुईं । अंकुर असे ॥३००॥ म्हणोनि मनपण जैं मोडे । तैं इंद्रिय आधींचि उबडें । सूत्रधारेंवीण साईखडें । वावो जैसें ॥ १ ॥ उगमींचि वाळूनि जाये । तें वोघीं कैचें वाहे । जीवु गेलिया आहे । चेष्टा देहीं ॥२॥ तैसें मन हें पांडवा । मूळ या इंद्रियभावा । हेंचि राहटे आघवा । द्वारीं इहीं ॥ ३ ॥ परि जिये वेळीं जैसें । जें होऊनि आंतु असे । बाहेरि ये तैसें । व्यापाररूपें ॥४॥ यालागीं साचोकारें । मनीं अहिंसा थावे थोरें । जैसी पिकली मैती अंदरें । बोभाट निघे ॥५॥ म्हणोनि इंद्रियें तेचि संपदा । वेचितां हीं उदावादा । अहिंसेचा धंदा । करितें आहाती ॥६॥ समुद्रीं दाटे भरितें । तैं समुद्राचि भरी तरियांत । तैसें स्वसंपत्ति चित्तें । इंद्रियां केलें ॥ ७ ॥ हें बहु असो पंडितु । धरूनि बाळकाचा हातु । वोळी लिही सुव्यक्तु । आपणचि ॥८॥ तैसें दयाळुत्वा आपुलें । मनें हातापायां आणिलें । मग तेथ उपजविलें । अहिंसेतें ॥ ९ ॥ याकारणें किरीटी । इंद्रियांचिया गोठी । मनाचियेचि राहाटी । रूप केलें ॥३१०॥ ऐसा मनें देहें वाचा । सर्व संन्यासु दंडांचा । जाहला ठायीं जयाचा । देखशील ॥११॥ तो जाण वेल्हाळ । ज्ञानाचें वेळाउळ ।

१ अंधळा. २ सोडून दिले. ३ ऐटवणाशिवाय. ४ धक्का बसेल. ५आकाशास. ६ हालें. ७ शिरणारी. ८ भीति. ९ प्रसंग. १० अभयकर. ११पीडितास १२ संकटानें. १३ पाझर. १४मनाचेंच. १५ उणीव. १६ पडेल. १७ निर्बल. १८ कळसूत्री बाहुली. १९ व्यर्थ. २० व्यापार करीं. २१ वासना. २२ स्थिर होते. २३ वास. २४ आपोआप. २५ बोभाटा करून निघतो; पसरतो. २६ पूर्णपणें. २७खाड्यांना. २८ पंतोजी. २९ व्यापार. ३० हिंसेचा. ३१ विलासी. ३२ वसतिस्थान.

जन्मांधानें ज्याप्रमाणें पहाण्याची क्रिया सोडावी, किंवा अमीस पेटवण नसून तो जसा विझावा, अथवा मुक्या मनुष्यानें जसें मौनव्रत धारण करावें, २८० तसें ज्याच्या हातांना कांहींएक करावयाचें उरलें नसतें, व जे कांहींएक व्यापार न करतां स्वस्थ असतात; ८१ व त्याला धक्का लागेल किंवा आकाशाला नख लागेल असें वाटून जो आपले हात हालवीत नाहीं, ८२ तेथें अंगावर बसलेली माशी उडवावी, किंवा डोळ्यांत जाणारीं घुगुरटीं एकीकडे करावीं अथवा पशुपक्ष्यांना डोळ्यांनीं भीति दाखवावी, ८३ या गोष्टी कोठून घडणार? हे किरीटी, त्याला हातांत दंड किंवा काठी घेणेंही जर आवडत नाहीं, तर मग शस्त्रांची गोष्ट कशाला पाहिजे? ८४ हातांत लीलेनें कमळ घेऊन फिरविल्यास अथवा फुलांचा हार झेलल्यास ते गोफणीप्रमाणें एखाद्या जीवास लागून त्यास इजा होईल अशा समजतीनें हेही व्यापार जो हातानें करीत नाहीं; ८५ अंगावरील लवेस इजा होईल म्हणून जो अंगावरून हात फिरवीत नाहीं, व बोटांचीं नखें काढिलीं असतां हिंसा होईल म्हणून जो तीं वाढवितो; ८६ अगोदर कोणती गोष्ट हातानें करावयाचीच नाहीं, परंतु जर प्रसंग आलाच तर हात जोडण्याशिवाय दुसरा अभ्यासच ज्याला ठाऊक नाहीं; ८७ किंवा हातानें व्यापार केलाच तर दुसऱ्यास हात उचलून अभय वचन देणें, किंवा एखादा कोणी पडत असल्यास त्यास हातानें सांवरणें अथवा पीडित मनुष्याच्या अंगावरून हळूच हात फिरविणें, ८८ ह्या गोष्टी मोठ्या संकटानें जो करितो; तथापि पीडित मनुष्याची चिंता तो दूर करतो या त्याच्या करण्यानें जो कृपेचा पाझर सुटतो, तसा चंद्रकिरणांनाही सुटणें कठीण आहे; ८९ त्याच्या हातांचा स्पर्श होतांक्षणींच मलय पर्वतावरील वाराही पीडित मनुष्यास कठीण वाटतो, व अशाच मृदु हातानें तो पशूसही कुरवाळतो; २९० जे हात नेहमीं मोकळे असतात; आणि चंदनाचे झाडाचा कोणताही भाग थंडगार असतो, व त्याला फळें न येतांही तो निष्फळ आहे असें कोणास वाटत नाहीं; ९१ आतां हें वाक्पांडित्य राहूं दे; सज्जनांचें शील व स्वभाव हीं जशीं असतात, तसेंच त्याच्या हातांचें आचरण असतें. ९२ आतां त्याचें मन कसें आहे म्हणून जर सांगावयाचें म्हटलें, तर ह्या ज्या गोष्टी वर्णन केल्या, ती कृति कोणाची आहे? ९३ झाडांच्या फांद्या म्हणजे झाडें नाहींत काय? पाण्याशिवाय समुद्र आहे काय? तेज आणि सूर्य हीं निराळीं आहेत का? ९४ अवयव आणि शरीर हीं निराळीं आहेत का? किंवा पाणी व पाण्याचा गोडी हीं कांहीं निराळीं का आहेत? ९५ म्हणून, हे जे सर्व इंद्रियांचे बाह्य व्यापार सांगितले, ते मनाचेच आहेत असें समज. ९६ जें बीज जमीनींत पेरलें असतें, तेंच वर झाडाच्या रूपानें दृष्टीस पडतें; त्याचप्रमाणें, इंद्रियांकडून जे व्यापार घडतात, ते मनाच्याच प्रेरणेनें होतात. ९७ परंतु मनांत जर अहिंसेचा उदय झाला नसेल, तर इंद्रियांकडून ती बाहेर कशी पडेल? ९८ अर्जुना, कोणतीही वृत्ति अगोदर मनाच्या ठिकाणींच उत्पन्न होते; आणि मग तीच वाचेनें, दृष्टीनें व हातांनीं घडते. ९९ बाकी जी गोष्ट मनांत येत नाहीं, ती तोंडानें बोलली जाईल का? हें पहा—बीजाशिवाय जमीनींत अंकुर उत्पन्न होईल का? ३०० म्हणून, ज्याप्रमाणें सूत्रधाराशिवाय कळसूत्री बाहुली हालत नाहीं, त्याप्रमाणें, मन जेव्हां कोणचाही व्यापार करण्यास प्रवृत्त होत नाहीं, तेव्हां इंद्रियें अगोदर निर्बल होतात. १ जें पाणी उगमापाशींच आटून जातें, तें नदीच्या ओघांत कोठून वाहणार? हें पहा—प्राण गेल्याबरोबर देहाकडून कांहीं व्यापार घडतात का? २ त्याप्रमाणें, पार्था, मन हे या इंद्रियांच्या व्यापारास मूळ कारण आहे, व हेंच सर्व इंद्रियांकडून व्यापार करवितें. ३ परंतु ज्या वेळीं मनांत जशी वासना उत्पन्न होते, तसे इंद्रियांकडून बाहेर व्यापार घडतात; ४ ह्याकरितां, ज्याप्रमाणें पिकलेल्या फळाचा वास आपोआप चहूंकडे पसरतो, त्याप्रमाणें खरोखर मनांत अहिंसा बळकट कायम असली म्हणजे इंद्रियांच्या व्यापारांत अहिंसाच दृष्टीस पडते. ५ म्हणून, इंद्रियें हीं, अहिंसा हीच आपली संपत्ति असें पूर्णपणें मानून तिचीच देवघेव म्हणजे व्यापार करीत असतात. ६ ज्याप्रमाणें समुद्राला भरती आली म्हणजे समुद्राच्या पाण्यानें खाड्या भरतात, त्याप्रमाणें मनांत अहिंसेचें आलेलें भरतें इंद्रियांच्या व्यापारांतही दृष्टीस पडतें. ७ फार काय सांगावें? पंतोजी ज्याप्रमाणें लहान मुलाचा हात धरून त्याजकडून सुरेख अक्षर लिहवितो, ८ त्याप्रमाणें, आपले ठिकाणीं पूर्णत्वास आलेली दया हस्तपादादि इंद्रियांचे ठिकाणीं आणून मन हें त्या ठिकाणीं अहिंसा उत्पन्न करवितें; (त्या इंद्रियांकडून अहिंसेचें आचरण करवितें.) ९ ह्याकरितां, अर्जुना, इंद्रियांच्या चेष्टा मनाच्याच व्यापाराप्रमाणें दृष्टीस पडतात. १० अशा प्रकारें ज्यानें कायावाचामनेंकरून हिंसेचा त्याग केला आहे असें तूं पाहशील, ११ तो पुरुष ज्ञानाचा

हें असो निखिळ । ज्ञानचि तो ॥१२॥ जे अहिंसा कामें ऐकिजे । ग्रंथाधारें निरूपिजे । ते पाहावां ऐसें जें उपजे । ते तोचि पाहावा ॥१३॥ एम म्हणितले देवें । ते बोले एक सांगाव । परि फांकला हें उपसाहावे । तुम्हीं मज ॥ १४ ॥ म्हणाल हिरव चारीं गुरूं । विसरे मागील मोहरें धरू । कां वारे केगें पाखिरू । गगनीं भरे ॥१५॥ तैसिया प्रेमाचिया स्फूर्ती । फावलिया रसवृत्ती । वाहाविला मती । आकळेना ॥१६॥ तरि तैसें नोहे अवधारा । कारण असे विस्तारा । येऱ्हवीं पद तरी अक्षरां । तिहींचि ॥१७॥ अहिंसा म्हणतां थोडी । परि ते तोचि होय उघडी । जे लोटिजतां काढी । मतांचिया ॥१८॥ येऱ्हवीं प्राप्त मतांतरें । थातंबूनि आंगभरें । बोलणें तें न सरे । तुम्हांपासां ॥१९॥ रत्नपारखियांच्या गांवीं । जाईल गंडकी तरि सोडावी । काश्मीरा न करावी । मिरवणें जवीं ॥ ३२० ॥ काइसा वासु कापुरा । मंद जेथ अवधारा । पिठाचा विकरा । तियेसातें ॥ २१॥ म्हणोनि इये सभे । बोलकेपणा येनि क्षोभें[12] । कांहीं सरू न लभे । बोला प्रभु ॥२२॥ सामान्या आणि विशेषा । सकळै कीजेल देखा । तरि कानाचेया मुखा । कडे न्याल ना तुम्ही ॥२३॥ शंकेचेनि गदळें । जै शुद्ध प्रमेयें[14] मैळे । तैं मागुतिया पाउलीं पळे । अवधान येतें ॥२४॥ कां करूनि बाबुळियेची[15] बुंथी[16] । जळें जियें ठौंती[17] । तयांची वास पाहाती । हंस काई ॥२५॥ कां अभ्रापैलीकडे । जैं येत चांदिणें कोडें । तैं चकोरें चांचुवडें । उचलीतना ॥२६॥ तैसें तुम्ही वास न पाहाल । ग्रंथु नेघां[18] वरि कोपाल । जरी निर्विवाद नव्हैल । निरूपण ॥२७॥ न झुंझोवितां[19] मतें । न फिटे आक्षेपाचें लागतें । तें व्याख्यान जी तुमतें । जोडूनि[20] नेदी ॥२८॥ आणि माझें तंव आघवें । ग्रंथेंन[21] येणेंचि भावें । जे तुम्ही संतीं होआवें । सन्मुख[22] सदां ॥२९॥ येऱ्हवीं तरी साचोकारें । तुम्हा गीतार्थाचें सोइरें[23] । जाणोनि गीता एकसरें । धरिला[24] मियां ॥३३०॥ जे आपुलें सर्वस्व घाल । मग इयेतें सोडवूनि न्याल । म्हणोनि ग्रंथु नव्हे बोल । साचचि हे ॥३१॥ कां सर्वस्वाचा लोभु धरा । बोलाचा अव्हेरु करा । तरि गीत मज अवधारा । एकाचि गतीं ॥३२॥ किंबहुना मज । तुमाचिया कृपा काज । तियेलागीं व्याज । ग्रंथाचें केलें ॥३३॥ तरि तुम्हीं रसिकांजोगें । व्याख्यान शोधावें लागे । म्हणोनि जी मतांगें । बोलों गेला ॥३४॥ तंव कथेसि पसरु जाहला । श्लोकार्थु दूरि गेला । कीजो क्षमा यया बोला । अपत्या मज ॥३५॥ आणि घांसाआंतील हिरळु । फेडितां लागे वेळु । ते दूषण नव्हे खडेळु । सांडावा कीं ॥३६॥ कां सर्वचोरां चुकवितां । दिवस लागलिया मातां । कोपावें कीं जीविता । जिताणें कीजे ॥३७॥ परि यावरील हें नव्हे । तुम्हीं उपसाहिलें तेंचि बरवें । आतां अवधारिजो देवें । बोलिलें ऐसें ॥३८॥ म्हणे उन्मेषसुलोचना[31] । सावध होई अर्जुना । करूं तुज ज्ञाना । वोळखी आतां ॥३९॥ तरि ज्ञान गा तें एथें । वोळख तूं निरुतें । आक्रोशेंवीण[32] जेथें । क्षमा असे ॥३४०॥ अगाधसरोवरीं । कमळिणी जियापरी । कां सदैवाचिया घरीं । संपत्ति जैसी ॥४१॥ पार्था तेणें पाडें । क्षमा जयातें वाढे । तेही कक्षे[33] तें फुडें । लक्षण सांगों ॥४२॥ तरि पढियंतें[34] लेणें । आंगीं भोवें[35] जेणें ।

---

१ विस्तार झाला. २ मार्गे. ३ वाऱ्याच्या वेगानें. ४ पसरल्या. ५ खंडण करावें ६ ठेवून ७ जशींच्या तशीच. ८ पटणार नाहीं. ९ शालिग्राम शिला १० सरस्वती. ११ स्तुति. १२ अभिमानानें. १३ रुचि. १४ स्वरूप; तत्व. १५ शेवाळाचें. १६ पांघरूण. १७ असतात. १८ देणार नाहीं. १९ समजून सांगतांना. २० प्राप्त होऊं देणार नाहीं. २१ प्रतिपादन. २२ प्रसन्न. २३ मोक्के. २४ ध्यास घेतला. २५ तारण. २६ निमित्त. २७ निरनिराळीं मतें. २८ खडा. २९ आईनें. ३० निबळोण. ३१ ज्ञानोत्तमनयना. (ज्याला उत्तम ज्ञान स्पष्ट दिसर्के आहे अशा अर्जुना.) ३२ दंभरहित;—अवडंबरें न घालतां ३३ कक्षांत येईल. ३४ आवडतें. ३५ हौसेनें; आवडीनें.

विलासी व वसतिस्थान आहे असें समज. फार तर काय ? तो मूर्तिमंत ज्ञानच आहे ! १२ ज्या अहिंसेचें वर्णन आपण कानांनीं ऐकतों, व ग्रंथाच्या आधारानें जिचें निरूपण करितों, ती अहिंसा प्रत्यक्ष पहावीसें वाटल्यास त्या पुरुषाचें दर्शन घ्यावें. १३ [ज्ञानदेव म्हणतातः—] असें जें श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास सांगितलें, तें मी तुम्हांला एका शब्दांत सांगावयास पाहिजे होतें; परंतु त्याचा फार विस्तार झाला, ह्याबद्दल तुम्ही मला क्षमा करा. १४ तुम्ही म्हणाल कीं, जनावर हिरवें गवत खाऊं लागलें म्हणजे खात खात पुढें जातां जातां मागें फिरण्याचें विसरतें; किंवा पक्षी आकाशांत उडूं लागल्यावर वाऱ्याच्या वेगानें पुढेंच भराऱ्या मारीत जातो, १५ त्याप्रमाणें प्रेमाच्या भरांत रसवृत्ति पसरून माझी बुद्धि मलाच आवरेनाशी झाली; १६ पण तशांतला कांहीं प्रकार नसून, विस्तार करण्याला कारण आहे. बाकी अहिंसा शब्द तीनच अक्षरांचा आहे. १७ पाहूं गेलें तर अहिंसेचें वर्णन थोडक्यांत करतां येईल; परंतु [ज्या वेळेस हिंसेलाच अहिंसा म्हणणाऱ्या] बहुमतांचें खंडण करावें, तेव्हांच ती स्पष्ट करतां येईल. १८ बाकी अहिंसेसंबंधानें जीं उपलब्ध मतें आहेत, तीं जशींच्या तशींच जर सांगितलीं, तर तुम्हांला माझें बोलणें पटणार नाहीं. १९ रत्नपारख्यांच्या गांवांत शालिग्राम शिळा जर विकल्या जातील, तरच त्यांचें गाठोडें सोडावें. सरस्वतीच्या पुढें जशी कोणाचीही स्तुति करण्याची शक्ति नाहीं ३२० ज्या ठिकाणीं पिठाचीच विक्री कमी होते, त्या ठिकाणीं कापराच्या वासाला कोण विचारतो? २१ म्हणून, श्रोतेहो, तुमच्या सभेमध्यें मी मोठा वक्ता आहें असा जर अभिमान बाळगला, तर माझें बोलणें तुम्हांस रुचणार नाहीं. २२ सामान्य व विशेष गोष्टी जर सरसकट करून सांगितल्या, तर त्या तुम्ही आपल्या कानाच्या मुखाकडे सुद्धां नेणार नाहीं. (कानांवर सुद्धां पडूं देणार नाहीं.) २३ जर कोणत्याही वस्तूचें खरें स्वरूप सांगतांना शंकेस जागा राहील, तर तुम्ही जें मजकडे लक्ष देत आहां, तें मागच्या पावलांनींच नाहींसें होईल ! २४ ज्या पाण्यावर शेवाळें पसरलेलें असतें, त्या पाण्याकडे हंस पक्षी जातात काय ? २५ किंवा अभ्राच्या पलीकडे जर सुंदर चांदणें पडलें असलें, तर तें भक्षण करण्याकरितां चकोर पक्षी चोंच उघडीत नाहींत, २६ त्याप्रमाणें, जर निरूपण निर्दोष झालें नाहीं, तर तुम्ही माझ्याकडे न येतां ग्रंथ अमान्य करून उलट माझ्यावर रागवाल. २७ [अहिंसेवरील] निरनिराळीं मतें समजून घेतल्यावर जर आक्षेपांचें निरसन होणार नाहीं, तर तें व्याख्यान मला तुमचा लाभ जोडूं देणार नाहीं; (तुम्ही माझें व्याख्यान ऐकत बसणार नाहीं;) २८ आणि माझें हें सर्व प्रतिपादन तरी तुम्हीं संतजनांनीं नेहमीं प्रसन्न व्हावें ह्याकरितांच आहे. २९ बाकी खरोखर पाहूं गेलें असतां तुम्ही गीतेच्या अर्थाचे भोक्ते आहां, असें समजून गीतेबाच मीं एकसारखा ध्यास धरिला आहे. ३३० तुम्ही सर्व लक्ष इकडे द्याल, आणि ह्या भगवद्गीतेला सोडवून न्याल; (ह्याचें रहस्य तुमच्या लक्षांत पूर्णपणें येईल;) म्हणून, हा ग्रंथ नसून खरोखर तुमच्या सर्वस्वाचें तारणच आहे. ३१ किंवा आपल्या सर्वस्वाचा लोभ धरून जर तुम्हीं ह्या तारणाची आशा सोडली, तर गीतेची व माझी एकच गति होईल असें समजा. ३२ किंबहुना, तुमच्या कृपाप्रसादाची मला जरूर असल्यामुळेंच मीं गीतेचा अर्थ सांगण्याचें निमित्त केलें आहे. ३३ तेव्हां तुमच्यासारख्या रसिक श्रोत्यांना रुचेल असें व्याख्यान करावें म्हणून अहिंसेवरील वेगळीं वेगळीं मतें तुम्हांस सांगितलीं. ३४ त्यामुळें कथेचा विस्तार होऊन श्लोकाचा अर्थ बाजूला राहिला, त्याची मज लेकराला आपण क्षमा करा. ३५ जेवतांना घांसांत खडा लागला, तर तो काढण्यास लागलेला वेळ व्यर्थ गेला असें म्हणतां येत नाहीं. कारण,तो खडा काढून टाकलाच पाहिजे ३६ आपला मुलगा गांवाहून येत असतांना जर चोरांना चुकवून येण्याकरितां त्यास वेळ लागला, तर आईनें त्याच्यावर रागवावें, का तो जिवत घरीं आला म्हणून त्याच्यावरून लिंबलोण उतरून टाकावें ? ३७ परतु हे दाखले देण्याचें कांहीं कारण नाहीं. माझें वाढलेलें व्याख्यान तुम्हीं शांतपणें ऐकावें हा तुमचा मोठेपणा आहे. आतां श्रीकृष्ण हे अर्जुनास काय म्हणाले तें ऐका. ३८ भगवान म्हणालेः—हे ज्ञानोत्तमनयना अर्जुना, सावध हो. तुला ज्ञानाची आतां चांगली ओळख करून देतों. ३९ हें पहा—ज्ञान म्हणून जें आहे, तें, ज्या ठिकाणीं दंभरहित क्षमा वास करिते, त्याच ठिकाणीं खरोखर आहे असें समज. ३४० खोल तलावांत ज्याप्रमाणें कमळाचीं झाडें असतात, किंवा दैववानाच्या घरीं लक्ष्मी वास करिते, ४१ त्याप्रमाणें, पार्था, ज्यांच्या योगानें क्षमा वृद्धिंगत होते, तीं लक्षणें सांगतों, म्हणजे तीं पूर्णपणें लक्षांत येतील. ४२ आवडते अलंकार ज्या भावनेनें अंगावर धारण करावयाचे,

धरिजे तेविं साहणें । सर्वांचि जया ॥४३॥ त्रिविध[१] मुख्य आघवे । उपद्रवांचे मेळावे । वरि पडिलिया[२] नव्हे । वांकुडा जो ॥४४॥ अपेक्षित पावे । तें जेणें तोषें मानवें । अनपेक्षिताही करवे । मानु तोचि ॥ ४५ ॥ जो मानापमानातें साहे । सुखदुःख जेथ साभाये[३] । निंदास्तुती नोहे । दुखंडु जो ॥ ४६ ॥ उन्हाळेनि जो न तपे । हिमवंतीं[४] न कांपे । कायसे-निही न वासिपे[५] । पातलेया ॥ ४७ ॥ स्वशिखरांचा भारु । नेणे जैसा मेरु । कीं धरा[६] यज्ञसूकरु[७] । वोझें न म्हणे ॥ ४८ ॥ ना ना चराचरीं भूतीं । दाटणी नव्हे क्षिती । तैसा नाना द्वंद्वीं प्राप्तीं । घामेजेना[९] ॥ ४९ ॥ घेऊनि जळाचे लोट । आलिया नदीनदांचे संवांट[१०] । करी वाड[११] पोट । समुद्र जेवीं ॥ ३५० ॥ तैसें जयाचिया ठायीं । न साहणें कांहींचि नाहीं । आणि साहतु असे ऐसेंही । स्मरण नुरे ॥ ५१ ॥ शरीरा जें पातलें । ते करूनि घाली आपुलें । तेथ साहतेनि नवलें । घेपिजेना ॥ ५२ ॥ हे अनाक्रोशें[१२] क्षमा । जयापाशीं प्रियोत्तमा । जाण तेणें महिमा । ज्ञानासि गा ॥ ५३ ॥ तो पुरुषु पांडवा । ज्ञानाचा वोलावा[१३] । आतां परिस आर्जवा[१४] । रूप करूं ॥५४॥ तरि आर्जव तें ऐसें । प्राणाचें सौजन्य[१५] जैसें । आवडे तयाही दोषें । एकचि पैं गा ॥५५॥ कां तोंड पाहूनि प्रकाशु । न करी जेविं चंडांशु[१६] । जगा एकुचि अवकाशु[१७] । आकाश जैसें ॥५६॥ तैसें जयाचें मन । माणुसप्रती आन आन । नोहे आणि वर्तन । ऐसे पैं तें ॥५७॥ जें जगेंचि सनोळख[१८] । जगेंसीं जुनाट सोयरिक । आप पर हे भाख[१९] । जाणणें नाहीं ॥५८॥ भलतेणेंसीं मेळु । पाणिया ऐसा ढाळु[२०] । कवणेविखीं आडकु[२१] । नेघे चित्त ॥५९॥ वारियाची धांव । तैसे सरळ भाव । शंका आणि हांव । नाहीं जया ॥३६०॥ मायेपुढें बाळका । रिगतां न पडे शंका । तैसें मन देतां लोकां । नालोची[२२] जो ॥६१॥ फांकलियां[२३] इंदीवरां[२४] । परिवारु[२५] नाहीं धनुर्धरा । तैसा कोनकोंपरा । नेणेचि जो ॥६२॥ चोखाळपण[२६] रत्नाचें । रत्नावरी किळेचें[२७] । तैसें पुढां मन जयाचें । करणें पाठी ॥६३॥ आलोचूं[२८] जो नेणे । अनुभवचि जोगावणें[२९] । धरी मोकळी अंतःकरणें । नव्हेचि जया ॥६४॥ दिठी नोहे मिणधी[३१] । बोलणें नाहीं संदिग्धीं[३२] । कवणसीं हीनबुद्धी[३३] । राहाटोंजे[३४] ना ॥६५॥ दाहाही इंद्रियें प्रांजळें[३५] । निष्प्रपंचें[३६] निर्मळें । पांचही पालव[३७] मोकळे । आठही पाहर ॥६६॥ अमृताची धार । तैसें उजू अंतर[३८] । किंबहुना जो माहेर । या चिन्हाचें ॥६७॥ तो पुरुष सुभटा । आर्जवाचा आंगवटा[३९] । जाण तेथेंचि वरटा । ज्ञानें केला ॥६८॥ आतां ययावरी । गुरुभक्तीची परी[४०] । सांगों गा अवधारीं । चतुरनाथा ॥६९॥ आघवीयाचि दैवां[४१] । जन्मभूमि हे सेवा । जे ब्रह्म करी जीवा । शोच्यांतेंही[४२] ॥३७०॥ ते आचार्योपास्ती[४३] । प्रकटिजेल तुजप्रती । बैसों दे एकपांती[४४] । अवधानाची ॥७१॥ तरि सकळ जळसमृद्धी । घेऊनि गंगा निघाली उदधी[४५] । कीं श्रुति हे महापदीं[४६] । पैठी[४७] जाहाली ॥७२॥ ना ना वेंटाळूनि जीवितें । गुणागुण उखितें[४८] । प्राणनाथा उचितें[४९] । दिधलें प्रिया ॥७३॥ तैसें सबाह्य आपुलें । जेणें गुरुकुळीं वोपिलें । आपणपें केलें । भक्तीचें घर ॥७४॥ गुरुगृह जये देशीं । तो देशुचि वसे मानसीं । विरहिणी कां जैसी । वल्लभातें ॥७५॥ तियेकडोनि येतसे वारा । देखोनि धांवे सामोरा । आड[५०] पडे म्हणे घरा । बीजें[५१] कीजो ॥७६॥ साचा प्रेमाचिया भुली । तया दिशेसीचि आवडे बोली । जीवु थानपती[५२] करूनि घाली । गुरुगृहीं जो ॥ ७७ ॥ परि गुरुआज्ञा धरिलें । देह गावीं असे एकलें । वांसरुवा लाविलें । दावें

१ आध्यात्मिक, आधिदैविक आणि आधिभौतिक हे त्रिविध ताप. २ प्राप्त झाले असतां. ३ सामावतें. ४ हिवाळ्यानें. ५ भीत नाहीं. ६ पृथ्वी. ७ यज्ञवराह. ८ पृथ्वीला. ९ कष्टी होत नाहीं. १० समुदाय. ११ मोठें. १२ दुःखरहित शांति. १३ जिव्हाळा. १४ सरळपणा. १५ अनुकूलता. १६ सूर्य. १७ भरलेलें. १८ ओळखीचें. १९ भाव; भावण. २० वर्तणूक. २१ आडथळा. २२ विचार करीत बसत नाहीं. २३ फुललेल्या. २४ कमळाला. २५ गुप्तपणा. २६ सुरेखपणा. २७ तेज. २८ विचार करणें. २९ तृप्ति. ३० सोडणें. ३१ कपटी. ३२ संशययुक्त. ३३ वाईट. ३४ वागूं. ३५ मोकळेपणानें. ३६ निष्कपटी. ३७ प्राण. ३८ मन. ३९ मूर्तिमंत. ४० पर्याय. ४१ भाग्योदय. ४२ शोकानें ग्रस्त झालेला. ४३ गुरुसेवा. ४४ पंक्तीला. ४५ समुद्राकडे. ४६ महापदीं. ४७ प्रविष्ट झाली. ४८ सर्व; उक्तें. ४९ योग्यायोग्य. ५० नमस्कार घालतो; सामोरा येतो. ५१ राहण्यास यावें, ५२ वतनदार.

त्याच भावनेनें जे वाईट बरे प्रसंग येतात ते जो सहन करतो; ४३ ज्या त्रिविध तापांपासून बहुत उपद्रव होतात, ते ताप सहन करण्याची पाळी आली असतां जो कधीं दुःख मानीत नाहीं; ४४ अपेक्षित वस्तु प्राप्त झाली असतां तिच्यापासून जसा संतोष होतो, तसाच संतोष अनिष्टप्राप्ति झाली असतांही जो मानतो; ४५ जो मानापमान सहन करतो, सुखदुःखांनाही जागा देतो आणि निंदेनें किंवा स्तुतीनें मनाची समता भगू देत नाहीं; ४६ जो उन्हाच्या तापानें तप्त होत नाहीं, व थंडीनें कांपत नाहीं, आणि कसलाही प्रसंग आला असतां भीत नाहीं; ४७ मेरु पर्वताला जसा आपल्या शिखरांचा भार होत नाही, किंवा यज्ञवराह जसा दंताग्रीं धारण केलेली पृथ्वी जड आहे असें म्हणत नाही. ४८ अथवा स्थावरजंगम भूतांची ज्याप्रमाणें पृथ्वीवर दाटी होत नाहीं, त्याप्रमाणें, अनेक प्रकारचीं सुखदुःखे प्राप्त झालीं तरी तो कष्टी होत नाहीं; ४९ नदी व नद हे पाण्याचे लोटच्या लोट घेऊन जरी आले तरी ज्याप्रमाणें समुद्र त्यांना आपल्या पोटांत घेतो, ३५० त्याप्रमाणें, ज्याला सहन न होणारी अशी कोणतीही वस्तु नसून, आपण सर्व गोष्टी सहन करतों ही आठवणही ज्याला नसते; ५१ देहाला ज्या ज्या गोष्टी प्राप्त होतात, त्या सर्व आपणच आहों म्हणून आपण सर्व गोष्टी सहन करतों असा ज्याला अभिमान उत्पन्न होत नाहीं; ५२ अशी अभिमानरहित क्षमा ज्या पुरुषापाशीं वास करिते, त्या पुरुषाच्या योगें, अर्जुना, उलट ज्ञानासही मोठेपणा येतो. ५३ हे पांडवा, असा जो पुरुष, तो ज्ञानाचा खरोखर जिव्हाळाच होय. आतां आर्जव (सरळपणा) याविषयींचें वर्णन करतों, तें ऐक ५४ वाटेल त्या उद्देशानें जरी मनुष्यानें कांहीही आचरण केलें, तरी ज्याप्रमाणें त्याला प्राण अनुकूळ असतो, त्याप्रमाणें सर्व गोष्टीला अनुकूळ असणें याचेंच नांव आर्जव. ५५ हें पहा—सूर्य जसा मनुष्याचे तोंडाकडे पाहून प्रकाश पाडीत नाहीं, किंवा आकाश हें ज्याप्रमाणें सर्व जगभर सारखेंच पसरलेलें आहे, ५६ त्याप्रमाणें ज्याचें मन प्राण्यागणिक निरनिराळें नसून त्याचें वर्तन असें असतें: ५७ सर्व जग ज्याच्या ओळखीचें आहे, आणि ज्याला आपपरभाव नाहीं; ५८ ज्याची वाटेल त्याबरोबर मैत्री होते; पाण्याला ज्याप्रमाणें ढाळ असतो, त्याप्रमाणें ज्याचा स्वभाव आहे; व कोणतीही गोष्ट करण्याविषयीं ज्याचें मन आड येत नाहीं, ५९ वाऱ्याच्या वेगाप्रमाणें ज्याचे मनाचा सरळपणा आहे, आणि ज्याला शंका व इच्छा मुळीच नाहीं; ३६० ज्याप्रमाणें आईचे मांडीवर बसण्यास मुलाला शंका येत नाहीं, त्याप्रमाणें जो दुसऱ्यास संमति देण्याविषयीं विचार करीत बसत नाहीं; ६१ हे धनुर्धरा, फुललेल्या कमळास ज्याप्रमाणें आपला सुवास दाबून ठेवतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें, आंत एक व बाहेर एक असे विचार ज्याचे मनांत नाहींत; ६२ ज्याप्रमाणें रत्नाचा सुरेखपणा दृष्टीस पडण्याच्या पूर्वी त्याचें तेज फांकतें, त्याप्रमाणें, कोणतीही गोष्ट करण्याच्या अगोदर ज्याच्या मनाची धाव पुढे असते; ६३ ज्याला विचार करणें हें माहीत नाहीं, व सदोदीत तृप्त असणें हाच ज्याचा अनुभव आहे; अमुक गोष्ट करावयाची व अमुक गोष्ट करावयाची नाहीं असा ज्याच्या अंतःकरणांत विचार नसतो; ६४ ज्याची कपटदृष्टि नाहीं, व ज्याचें बोलणें संदिग्ध नाहीं; आणि जो कोणाबरोबरही वाईट बुद्धीनें वागत नाहीं; ६५ ज्याचीं दहा इंद्रियें व पंचप्राण सदासर्वदा निष्कपट बुद्धीनें वर्तन करीत असतात; ६६ अमृताच्या धारेप्रमाणें ज्याचें मन सरळ आहे; किंबहुना जो या चिन्हाचें माहेरघरच आहे; ६७ हे वीरा, तो पुरुष मूर्तिमंत आर्जवच होय, आणि त्याचेच ठिकाणीं ज्ञानानें आपलें बिऱ्हाड ठेविलें आहे हें ध्यानांत असूं दे. ६८ हे चतुरश्रेष्ठा, आतां यापुढें तुला गुरुभक्तीचे पर्याय सांगतों, ते ऐक. ६९ ही गुरुसेवा म्हणजे सर्व भाग्यांची जन्मभूमि बरें; कारण शोकानें ग्रस्त झालेल्या जीवास ही ब्रह्मस्वरूप करते. ३७० अशी जी ही गुरुसेवा, ती तुला समजून सांगतों, तिकडे तुझें पूर्ण लक्ष असू दे ७१ हे पहा—ज्याप्रमाणें आपलें सर्व उदक घेऊन गंगा समुद्रास मिळते, किंवा [सर्व अभिप्रायांसह] श्रुति ब्रह्मपदा प्रविष्ट होते; ७२ अथवा पतिव्रता स्त्री आपलें जीवित व गुणावगुण हें सर्व आपल्या प्रिय पतीस अर्पण करिते, ७३ त्याप्रमाणें ज्यानें आपलें अंतःकरण अंतर्बाह्य गुरुकुलाचे ठिकाणीं अर्पण केलें आहे; आणि आपलें शरीर म्हणजे गुरुभक्तीचें आगरच केलें आहे; ७४ ज्याप्रमाणें विरहिणी पतिव्रता नेहमीं पतीचेंच चिंतन करिते, त्याप्रमाणें, ज्या देशांत आपल्या गुरूचें घर असेल तोच देश ज्याचे मनांत नेहमीं घोळत असतो; ७५ त्या दिशेनें येणाऱ्या वाऱ्यासही सामोरा जाऊन त्यास जो साष्टांग नमस्कार घालतो; आणि माझ्या घरीं वस्तीला यावें अशी प्रार्थना करितो; ७६ खऱ्या प्रीतीनें वेडावून जाऊन, गुरु ज्या दिशेस राहतात त्या दिशेशींच ज्याला बोलणें आवडतें; व जो गुरूच्या घरीं आपला जीव वतनदार करून ठेवतो; ७७ परंतु ज्याप्रमाणें वांसराला दावें लावलें [असल्यामुळें, त्याचें सर्व लक्ष गाईकडे लागलेलें असलें तरी त्याचें शरीर

जैसें॥७८॥ म्हणे कैं हें विरडें फिटेल। कैं तो स्वामी भेटेल। युगाहूनि वडिल। निमिष मानी ॥७९॥ ऐसेया गुरुग्रामींचें आलें। कां स्वयें गुरूंनींचि धाडिलें। तरी गतायुष्या जोडलें। आयुष्य जैसें॥३८०॥ कां सुकतया अंकुरा-। वरि पडलिया पीयूषधारा[1]। ना ना अल्पोदकींचा सागरा। आला मासा ॥८१॥ नातरी रंकें निधान देखिलें। का आंधळिया डोळे उघडले। भणंगाचिया[2] आंगा आलें। इंद्रपद ॥८२॥ तैसा गुरुकुळाचेनि नांवें। महासुखें अति थोरावे-। जे कोडेंही[3] पोटाळवे[4]। आकाश कां ॥८३॥ पैं गुरुकुळीं ऐसी। आवडी जया देखसी। जाण ज्ञान तयापासीं। पाइकी[5] करी ॥८४॥ आणि अभ्यंतरीं[6] स्थियेकडे। प्रेमाचेनि पवाडें। श्रीगुरूचें रूपडें। उपासी ध्यानीं ॥८५॥ हृदयशुद्धीचिया आवारीं। आराध्यु तो ध्रुव[7] करी। मग सर्व भावेंसीं परिवारीं। आपण होय ॥८६॥ कां चैतन्याचिये पोवळीं। माजि आनंदाचिया राउळीं[11]। श्रीगुरुलिंगा ढाळी[12]। ध्यानामृत ॥८७॥ उदयिजतां बोधार्का[13]। बुद्धीची डाळें[14] सात्विका। भरोनियां त्र्यंबका[15]। लाखोली वाहे ॥८८॥ काळशुद्धी त्रिकाळीं। जीवदशा[16] धूप जाळी। ज्ञानदीपें वोवाळी। निरंतर ॥८९॥ सामरस्याची रससोय[18]। अखंड अर्पितु जाय। आपण भरांडा[19] होय गुरु तो लिंग ॥३९०॥ नातरी जीवाचिये सेजे। गुरु कांतु करूनि भुंजे[20]। ऐसी प्रेमाचेनि भोजें[21]। बुद्धी वाहे ॥९१॥ कोणेएके अवसरीं। अनुरागु भरे अंतरीं। कीं तया नाम करी। क्षीराब्धी ॥९२॥ तेथ ध्येयध्यान बहु सुख। तेंचि शेषतुळिका[23] निर्दोख। वरि जळशयन[24] देख। भावी गुरु ॥९३॥ मग बोळगती[25] पाय। ते लक्ष्मी आपण होय। गरुड होऊनि उभा राहे। आपणचि ॥९४॥ नाभीं आपण जन्मे। ऐसें गुरुमूर्तिप्रेमें। अनुभवी मनोधर्में। ध्यानसुख ॥९५॥ एकाधिये वेळे। गुरु माय करी भावबळें। मग स्तन्यसुखें लोळे। अंकावरी ॥९६॥ नातरी गा किरीटी। चैतन्यतरुतळवटीं[26]। गुरु धेनु आपण पाठीं। वत्स होय ॥९७॥ गुरुकृपास्नेहसलिलीं[27]। आपण होय मासोळी। कोणे एके वेळीं। हेंचि भावी ॥९८॥ गुरुकृपामृताचें वेल्हप[28]। आपण सेवावृत्तीचें होय रोप। ऐसेसे संकल्प। विये मन ॥९९॥ चक्षुपक्षेंवीण। पिलूं होय आपण। कैसें पैं अपारपण। आवडीचें ॥४००॥ गुरूतें पक्षिणी करी। चारा घे चांचूवरी। गुरु तारू[29] धरी। आपण कास ॥१॥ ऐसे प्रेमाचेनि थांवें[30]। ध्यानाचि ध्यानातें प्रसवे। पूर्णसिंधू हेलावे[31]। फुटती जैसे ॥२॥ किंबहुना यापरी। श्रीगुरुमूर्ति अंतरीं। भोगी आतां अवधारीं। बाह्यसेवा ॥३॥ तरि जीवीं ऐसें आवांके[32]। म्हणे दास्य करीन निकें। जैसेनि गुरु कौतुकें। माग म्हणती ॥४॥ तैसिया साचा उपास्ती[33]। गोसावी प्रसन्न होती। तेथ मी विनंती। ऐसी करीन ॥५॥ म्हणेन तुमचा देवा। परिवारु जो आघवा। येतुले रूपें होआवा। मीचि एकु ॥६॥ आणि उपकरती[34] आपुलीं। उपकरणें[35] आथि जेतुलीं। माझीं रूपें तेतुलीं। होआवीं स्वामी ॥७॥ ऐसा मागेन वरु। तेथ हो म्हणती श्रीगुरु। मग तो परिवारु। मीचि होईन ॥८॥ उपकरणजात सकळिक। तें मीचि होईन एकैक। तेव्हां उपास्तीचें कौतुक। देखिजेल ॥९॥ गुरु बहुतांची माये। परि एकलौती होऊनि ठाये। तैसें करूनि आण वाये। कृपे तिये ॥ ४१० ॥ तया अनुरागा[36] वेधु[37] लावीं। एकपत्नीव्रत घेववीं। क्षेत्रसं-

१ अमृत. २ भिकाऱ्याच्या. ३ आवडीनें. ४ आलिंगावें. ५ सेवा. ६ अंतःकरणांत. ७ निश्चळ. ८ पूजासाहित्य. ९ ज्ञानाच्या. १० तटांत. ११ देऊळांत. १२ अभिषेक करतो. १३ बोधरूपी सूर्य. १४ मसुराची डाळ. १५ गुरुरूपी शिवाला. १६ देहाभिमान. १७ ऐक्याची. १८ नैवेद्य. १९ भक्त. २० भोगी. २१ कौतुकानें. २२ प्रीति. २३ शेषशयन. २४ नारायण. २५ सेवा करणारी. २६ ज्ञानरूपी वृक्ष. २७ पाण्यांत २८ वृष्टि. २९ तारक. ३० बळानें. ३१ लाटा. ३२ निश्चय करतो. ३३ सेवेनें. ३४ उपयोगीं पडणारी. ३५ साधनें. ३६ प्रेमाला. ३७ छंद.

गोठ्यांतच असतें, त्याप्रमाणे] केवळ गुरूंच्या आज्ञेमुळेंच ज्याचा देह त्याच्या गांवीं असतो; ७८ त्याला असें वाटत असते कीं, आपल्या गळ्याचें हें गुर्वाज्ञारूप पेंडे केव्हां सुटेल, व गुरूची भेट केव्हां होईल; आणि त्याला एक एक क्षणही युगापेक्षां मोठा भासत असतो. ७९ तशांत जर आपले गुरूचे गांवाहून कोणी मनुष्य आला, किंवा स्वतः गुरूनींच एखादा मनुष्य पाठविला, तर, गतायुषी माणसाला आणखी आयुष्य मिळावे, ३८० किंवा वाळलेल्या अकुरावर अमृताच्या धारा पडाव्या, अथवा डबक्यांतील मासा समुद्रात यावा, ८१ नाहीं तर एखाद्या दरिद्र्याने द्रव्याचा ठेवा पहावा, किंवा जन्मांधास एकाएकीं दृष्टि यावी, अथवा भिकाऱ्याच्या वाट्यास इंद्रपद यावे, ८२ त्याप्रमाणे गुरूच्या कुळाचे नाव ऐकतांच तो महासुखाने अतिशय थोरावतो, इतका कीं, कौतुकाने आकाशच वेगेंन धरीत आहे कीं काय! ८३ हे बघ- गुरुकुलाच्या ठिकाणीं ज्याची अशी प्रीति असलेली तुझ्या नजरेस येईल, त्याच्याजवळ ज्ञान हे सेवा करीत राहिलेले असते असे समज. ८४ आणि अतःकरणांत अत्यत प्रेमयुक्त होऊन, श्रीगुरूंच्या मूर्तीची जो ध्यानोपासना करतो, ८५ शुद्ध हृदय हेंच देवळाच्या तटाच्या भोवतालचे आवार, व आपले जे आराध्यदैवत श्रीगुरु, त्याची त्या आवारात स्थापना करून मग आपल्या भावनेने आपणच पूजासाहित्य बनतो, ८६ अथवा ज्ञानरूपी तटात आनदरूप देऊळ बनवून, व त्यांत श्रीगुरुरूप शिवलिंगाची स्थापना करून त्याच्यावर ध्यानरूपी अमृताने अभिषेक करितो; ८७ बोधरूप सूर्य उगवल्यावर सात्त्विकबुद्धिरूप मसुराच्या डाळींची ओंजळ भरून जो शिवरूपी गुरूला लाखोला वाहतो, ८८ उत्तम वेळ हेच शिवाच्या पूजेचे तीन्ही काल असे मानून, त्यांत देहाभिमानरूपी धूप जाळतो, व ज्ञानरूप दिव्याने जो नेहमी गुरुरूपी श्रीशकरास ओंवाळतो, ८९ गुरूशीं ऐक्य हाच नैवेद्य गुरूला नेहमी अर्पण करून, आपण पुजारी बनून गुरूस शकराचे ठिकाणी मानून स्तवन करतो; ३९० अथवा आपल्या जीवाची शेज करून, गुरु हे आपले पति आहेत असे समजून जो त्यांचा उपभोग घेतो; आणि अशा प्रकारे प्रेमाच्या योगानें जा आपल्या बुद्धीत अशी कौतुके धारण करतो, ९१ एखादे वेळेस मनांत गुरूविषयीं प्रीतीचा उमाळा आला असतां त्यालाच क्षीराब्धि असे मानतो; ९२ त्या ठिकाणीं गुरुध्यानापासून होणाऱ्या बहुसुखरूप शेषशय्येवर गुरु हे भगवान विष्णुच निजलेले आहेत असे मानतो; ९३ मग, पाय रगडणारी जी लक्ष्मी, ती आपणच होतो; आणि गरुडही आपणच होऊन [पुढें हात जोडून] उभा राहतो; ९४ नाभीपासून उत्पन्न होणारा जो ब्रह्मदेव, तोही आपणच होऊन गुरुमूर्तीच्या प्रेमाने आपल्या मनांत ध्यानसुखाचा अनुभव घेतो; ९५ एखादे वेळेस भक्ताच्या प्रेमाने गुरूला आई असें कल्पून, स्तनपानापासून होणाऱ्या सुखाचा अनुभव घेत तिच्या अकावर लोळतो, ९६ किंवा, अर्जुना, ज्ञानरूप वृक्षाच्या खालीं गुरु हीच कोणी गाय असे मानून, आपण तिच्या पाठीस लागलेले वासरू बनता, ९७ गुरुकृपेच्या स्नेहरूप उदकात आपण मासोळी झालो आहो, अशीच एखादे वेळी भावना करतो; ९८ गुरुकृपा हीच अमृताची वृष्टि आणि आपण गुरुसेवावृत्तिरूप रोप आहों, असे निरनिराळे सकल्प त्याच्या मनात उत्पन्न होतात; ९९ त्याच्या आवडीचें अपारपण कसे आहे तें पहा की, डोळे व पख याशिवायच आपण पिल्लू होतो; ४०० मग गुरूला पक्षिणी करून त्या पक्षिणीच्या चोंचीवरील चारा आपण घेतो; व गुरु तारक आहे असे समजून आपण त्याच्या कासेस लागतो. १ अशा प्रकारें, ज्याप्रमाणे समुद्राला भरती आल्यावर लाटांपासून लाटा उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणे प्रेमाच्या बळाने गुरुध्यानापासून अनेक ध्याने उत्पन्न होतात. २ असे बहुत प्रकार किती सागावे? तर याप्रमाणे गुरूची मूर्ति अतर्यामीं धारण करून तो ध्यानसुखाचा अनुभव घेतो. आतां तो श्रीगुरूची बाह्यसेवा कशी करतो ते ऐक. ३ तो मनात असा निश्चय करतो कीं, मी गुरूची इतकी उत्तम सेवा करीन की, गुरूनी सतोष पावून मला 'कांहीं तरी माग' असे म्हणावे ४ अशा प्रकारच्या माझ्या उत्तम सेवेने गुरु प्रसन्न होतील, तेव्हा मी त्यांची प्रार्थना करून असे ५ म्हणेन कीं, "हे प्रभो, आपला जेवढा परिवार आहे, त्या सर्व परिवाराची रूपे मीच एकट्याने घ्यावी; ६ आणि आपल्या उपभोगास लागणारी जितकी साधनें आहेत, तितक्या सर्वांचा रूपे मीच एकट्यानें घ्यावी." ७ याप्रमाणे मी वर मागितल्यावर श्रीगुरु म्हणतील, "हो." मग त्याचा सर्व परिवार मीच होईन. (मीच त्यांची सर्व प्रकारे सेवा करीन.) ८ त्यांच्या उपयोगी पडणाऱ्या जेवढ्या म्हणून वस्तु आहेत, त्यांपैकी प्रत्येक वस्तु मीच होईन; त्या वेळेस माझ्या सेवेचा चमत्कार दृष्टीस पडेल. ९ गुरु हे जरी पुष्कळ भक्ताची माउली आहेत, तरी त्या गुरूच्या कृपेस मी आपली शपथ घालून माझी एकट्याची माउली करून घेईन; ४१० गुरूंच्या प्रेमास आपलें वेड लावून, त्याच्याकडून एकपत्नीव्रत आचरवीन; आणि गुरूंच्या

न्यासु करवीं । लोभाकरवीं ॥११॥ चतुर्दिशु[1] वारा । न लाहे निघों बाहिरा । तैसा गुरुकृपे पांजिरा । मीचि होईन ॥ १२ ॥ आपुलिया गुणांचीं लेणीं । करीन गुरुसेवे स्वामिणी । हें असो होईन गंवसणी । मीचि भक्तीसी ॥ १३ ॥ गुरुस्नेहाचिये वृष्टी । मी पृथ्वी होईन तळवटीं । ऐसिया मनोरथांचिया सृष्टी । अनंता रची ॥१४॥ म्हणे श्रीगुरूचें भुवन । आपण मी होईन । आणि दास होऊनि करीन । दास्य तेथिचें ॥ १५ ॥ निर्गमागमीं[2] दातारें[3] । जे वोलांडिजती उंबरे । ते मी होईन आणि द्वारें । द्वारपाळु ॥१६॥ पाउवा[4] मी होईन । तियां मीचि लेववीन । छत्र मी आणि करीन । वारीपण[5] ॥ १७ ॥ मी तळ[6] उपँरु[7] आणविता । चवरधरु[8] हातु देता । स्वामीपुढें खोलता । होईन मी ॥१८॥ मीचि होईन सगळा । करूं सुईंनें[9] गुरुळा[10] । सांडिती तो नेपाळा[11] । पडिघा[14] मीचि ॥१९॥ हडप[15] मी वोळगेन[16] । मीचि उगाळु घेईन । उळिग[17] मी करीन । आंघोळीचें ॥ ४२० ॥ होईन गुरूचें आसन । अळंकार परिधान । चंदनादि होईन । उपचार ते ॥२१॥ मीचि होईन सुआरु । वोगरीन[21] उपहारु । आर्पणपें[22] श्रीगुरु । वोवाळीन ॥ २२ ॥ जे वेळीं देवो आरोगिती[23] । तेव्हां पांतीकरें[24] मीचि पांतीं । मीचि होईन पुढती । देईन विडा ॥२३॥ ताट मी काढीन । सेज मी झाडीन । चरणसंवाहन[25] । मीचि करीन ॥२४॥ सिंहासन होईन आपण । वरि गुरु करितां आरोहण । होईन पुरेपण । वोळगेचें[26] ॥२५॥ श्रीगुरूचें मन । जया देईऊ अवधान । तो मी पुढां होईन । चमत्कारु ॥२६॥ तया श्रवणाचे आंगणीं । होईन शब्दांचिया अक्षौहिणी[27] । स्पर्श होईन घसणी । आंगाचिया ॥ २७ ॥ श्रीगुरूचे डोळे । अवलोकनें स्नेहाळें[28] । पाहाती तियें सकळें । होईन रूपें ॥२८॥ तियें रसनें जो जो रुचेल । तो तो रसु[29] म्यां होइजेल । गंधरूपें कीजेल । घ्राणसेवा ॥२९॥ एवं बाह्यमनोगत । श्रीगुरुसेवा समस्त । वेटाळीन वस्तुजात[30] । होऊनियां ॥४३०॥ जंव देह हें असेल । तंव वोळगी ऐसी कीजेल । मग देहांतीं नवल । बुद्धि आहे ॥३१॥ इये शरीरींची माती । मेळवीन तिये क्षिती[31] । जेथ श्रीचरण उभे ठाती । श्रीगुरूचे ॥३२॥ माझा स्वामी कवतिकें । स्पर्शत जियें उदकें । तेथ क्या नेईन निकें । आपीं[32] आप ॥३३॥ श्रीगुरु वोवाळिजती । कां भुवनीं जे उजाळिजती[33] । तयां दीपांचिया दीप्ती । ठेवीन तेज ॥३४॥ चवरी हन विजणा । तेथ लयो करीन प्राणा । मग आंगाचा वोळगणा[34] । होईन मी ॥३५॥ जिये जिये अवकाशीं । श्रीगुरु असती परिवारेंसीं । आकाश लया आकाशीं । नेईन तिये ॥३६॥ परि जीतु मेला न सडीं । निमेषु लोकां न घडीं । ऐसेनि गणावया कोडी । कल्पांचिया ॥३७॥ येतुलेवरी धिंवसा[35] । जयाचिया मानसा । आणि करूनियांहि तैसा । अपारु जो ॥३८॥ रात्र दिवस नेणे । थोडें बहु न म्हणे । म्हणियाचेनि दाटपणें[36] । साजा[37] होय ॥३९॥ तो व्यापारु येणें नांवें । गगनाहूनि थोरावे । एकला करी आघवें । एकेचि काळीं ॥४४०॥ हृदयवृत्ती पुढां । आंगचि घे दवडा[38] । काज करी होडा[39] । मानसेंशीं ॥४१॥ एखादिया वेळां । श्रीगुरुचिया खेळा । लोणें[40] करी सकळा । जीविताचें ॥४२॥ जो गुरुदास्यें कृशु । जो गुरुप्रेमें सपोषु[41] । जो गुरुआज्ञे[42] निवासु । आपणचि ॥४३॥ जो गुरुकुळें सुकुलीनु । जो गुरुबंधुसौजन्यें[43] सुजनु । जो गुरुसेवाव्यस-

१ चारी दिशांच्या. २ जातां येतां. ३ गुरूंनीं. ४ पादुका. ५ छत्र धरणें. ६ खळगा. ७ उंचवटा. ८ चवरा धरणारा. ९ हुजऱ्या. १० झारी धरणारा शागिर्द. ११ देईन. १२ चूळ १३ निर्मळ. १४ तस्त. १५ हसबी (लहान पडशीसारखी पिशवी. श्रीमंत लोकांच्या हुजऱ्याचे खांद्यावर असते ती.) १६ बाळगीन. १७ उटणें. १८ काम. १९ वस्त्र. २० आचारी. २१ वाढीन. २२ आत्मत्वानें. २३ भोजन करतील. २४ पंक्तीचा लाभ घेणारा. २५ पादसेवा. २६ सेवेचें. २७ असंख्य समुदाय. २८ प्रेमळपणानें. २९ जिव्हेला ३० पदार्थ. ३१ पृथ्वीला. ३२ शरीरांतील उदकाचा भाग. ३३ प्रकाश पावतील. ३४ सेवक. ३५ इच्छा. ३६ आज्ञेच्या भरांत. ३७ स्फुरण पावतो. ३८ धांव. ३९ पैज. ४० ओंवाळणी. ४१ पुष्ट. ४२ घर. ४३ स्नेह.

लोभाकडून [माझेच ठिकाणीं वास करण्याविषयीं] क्षेत्रसंन्यास घेववीन; ११ वारा [किती जरी वाहूं लागला तरी तो] चारी दिशांच्या आंतच वाहतो; त्याप्रमाणें गुरूच्या कृपेस सर्व बाजूंनी मीच पिंजरा होईन. १२ माझी स्वामिनी जी गुरुसेवा, तिला मी आपल्या गुणांचीं लेणीं करीन. फार तर काय ? पण गुरुभक्तीला मीच गवसणी होईन; (आपल्याशिवाय दुसऱ्या कोणासही गुरुसेवा करूं देणार नाहीं;) १३ आणि गुरुस्नेहरूप वृष्टीखालीं मी पृथ्वी होईन. याप्रमाणें नानाप्रकारच्या कल्पना जो मनांत करतो; १४ आणि म्हणतो कीं, मी श्रीगुरूंचे राहण्याचे घर होईन; आणि दास होऊन त्यांची त्या ठिकाणीं सेवा करीत राहीन; १५ जातां येतां जे उंबरे गुरु ओलांडतात, ते मीच होईन; आणि दारेही मीच होऊन द्वारपाळही मीच होईन; १६ मी गुरूच्या पादुका होऊन, त्या पादुका गुरूच्या पायीं मीच लेववीन; आणि छत्रही मीच होऊन मीच ते गुरूंवर धरीन. १७ या ठिकाणीं खोल खळगा आहे, या ठिकाणी उंचवटा आहे, अशी इशारत देणारा मी गुरूंचा चोपदार होईन; आणि गुरूवर चवरी धरणारा, गुरूस हात देणारा व गुरूपुढें चालणारा हुजऱ्याही मीच होईन; १८ गुरूची झारी हातांत घेणारा शागिर्द मी होईन, व गुरूंला चूळ भरण्यास पाणीही मीच देईन; व चूळ टाकण्याचें निर्मळ तस्तही मीच होईन; १९ गुरूची हमबी मी आपल्या खांद्यावर वाळगीन; व मी उटणें घेऊन गुरूला स्नान घालण्याचें काम करीन; ४२० गुरूचें आसन, अलंकार, वस्त्रचंदनादिक सर्व उपचार हे सर्व मीच होईन; २१ मीच आचारी होऊन गुरूंला फराळाचे पदार्थ वाढीन; आणि आत्मत्वानें श्रीगुरूंला ओवाळीन; गुरूवरून अलईबलई उतरीन.) २२ ज्या वेळेस गुरु महाराज भोजन करतील, त्या वेळेस त्यांचे पक्तीचाही लाभ घेईन; आणि मीच पुढें होऊन त्यांस विडा देईन; २३ गुरूंचें उष्टें मीच काढीन, गुरूचा बिछाना मीच झाडीन, व गुरूंची पादसेवाही मीच करीन; २४ आणि गुरूचें सिंहासनही मीच होईन; व मग त्यावर गुरु आरोहण करतील. याप्रमाणें सर्व प्रकारें गुरूंची सेवा करीन. २५ ज्या चमत्काराकडे श्रीगुरूंचें लक्ष लागेल, तो चमत्कारही मीच होईन; २६ गुरूंच्या श्रवणरूप अंगणांत शब्दांचे असंख्य समुदाय मीच होईन; आणि गुरूंचें ज्या ठिकाणीं अंग लागेल, ते ठिकाणही मीच होईन. २७ श्रीगुरूंचे डोळे प्रेमळपणानें अवलोकन करतील ती सर्व रूपें मीच होईन; २८ त्यांच्या जिव्हेस जो जो पदार्थ आवडेल, तो तो मीच होईन; मीच सुवासरूप होऊन त्यांच्या घ्राणेंद्रियाची सेवा करीन; २९ याप्रमाणें गुरूंची बाह्यसेवा सर्व प्रकारें करून, गुरूंना लागणाऱ्या सर्व वस्तु मीच होऊनच व्यापून टाकीन" ४३० [ज्ञानेश्वर म्हणतात:—] जोंपर्यंत हा देह आहे, तोंपर्यंत गुरूंची अशीच सेवा करीन म्हणतो; मग देह पडल्यावर त्याची बुद्धि सेवेविषयीं आस्था धरिते तें नवल ऐका. ३१ [तो म्हणतो:—] " या शरिराची माती पृथ्वीच्या त्या भागांत मिळवीन, कीं ज्या ठिकाणीं श्रीगुरूंचे श्रीचरण उभे राहतील ! ३२ मी आपल्या शरीरांतील उदकाचा भाग खरोखर त्या उदकाला नेऊन मिळवीन, कीं ज्या उदकाला माझे स्वामी कौतुकानें स्पर्श करतील ! ३३ आपल्या देहांतील तेज त्या दिव्यांत नेऊन मिळवीन, कीं ज्या दिव्यांनीं [लोक] श्रीगुरूंना ओवाळतील, अथवा जे दिवे श्रीगुरूंच्या मंदिरांत प्रकाश करीत असतील ! ३४ मी आपल्या देहांतील प्राणवायूचा लय त्या ठिकाणीं करीन, कीं ज्या ठिकाणीं श्रीगुरूंना पंख्यानें व चंवरीनें वारा घातला जात असेल ! ३५ मी आपल्या शरीरांतील आकाशाचा भाग त्या ठिकाणीं मिळवीन, कीं ज्या अवकाशांत (पोकळींत) श्रीगुरु आपल्या परिवारासह असतील ! ३६ परंतु जिवंत असतांना व मेल्यावरही श्रीगुरूंची सेवा केल्याशिवाय राहणार नाहीं; आणि एक पळभरही दुसऱ्यास गुरूंची सेवा करूं देणार नाहीं याप्रमाणें कल्पचे कल्प गुरुसेवा करीन." ३७ अशा प्रकारची पूर्ण इच्छा ज्याचे मनांत आहे; आणि त्या आपल्या इच्छेप्रमाणेंच अपार गुरुसेवा करूनही जो ३८ गुरुसेवेला रात्र-दिवस किंवा थोडी-फार म्हणत नाहीं; आणि तशांत जर गुरूंनीं काम करण्याची आज्ञा केली, तर त्याला जास्त स्फुरण येतें; ३९ गुरूची सेवा अशा प्रकारें करण्यास जो गगनाएवढा होतो, व ते काम एकटाच एकदम करतो; ४४० मनाच्या धांवेपेक्षां याच्या अंगाची धांव पुढें असते; व याची काम करण्याची इच्छा मनाशीं पैज बांधिते; ४१ एखादे वेळेस श्रीगुरूंच्या लीलांना आपल्या जीविताचें लिंबलोण करितो; (त्यांच्या लीलांवरून आपलें जीवित उतरून ठेवितो;) ४२ जो गुरूंची सेवा केल्यानें कृश झाला आहे; गुरूंच्या प्रेमानें पुष्ट होतो; व जो आपण गुरूंच्या आज्ञेचें घरच बनतो; ४३ जो गुरुकुलाच्या योगें आपणास कुलीन असें मानतो; जो गुरुबुद्धीचा स्नेह करण्याविषयीं कुशल,

में सव्यसवु । निरंतर ॥ ४४ ॥ गुरुसंप्रदायधर्म । तेचि जयाचे वर्णाश्रम । गुरुपरिचर्या नित्यकर्म । जयाचें गा ॥४५॥ गुरु क्षेत्र गुरु देवता । गुरु माता गुरु पिता । जो गुरुसेवेपरौता । मार्गु नेणे ॥४६॥ श्रीगुरूचें द्वार । तें जयाचें सर्वस्व सार । गुरुसेवकां सहोदर । प्रेमें भजे ॥४७॥ जयाचें वक्त्रें । वाहे गुरु नामाचे मंत्र । गुरुवाक्यावांचूनि शास्त्र । हातीं न शिवे ॥४८॥ शिवतलें गुरुचरणीं । भलतैसें हो पाणी । तेथ सकळ तीर्थे आणी । त्रैलोक्यींचा ॥४९॥ श्रीगुरूचें उशिटें । लाहे जैं अवचटें । तै तेणें लाभें विटे । समाधीसी ॥४५०॥ कैवल्यसुखासाठीं । परमाणु घे किरीटी । उधळतां पायांपाठीं । चालतां जे ॥५१॥ हें असो सांगावें किती । नाहीं पारु गुरुभक्ती । परी गा उत्क्रांतमती[3]। कारण हें ॥५२॥ जया इये भक्तीची चाड । जया इये विषयींचें कोड । जो हे सेवेवांचून गोड । न मनी कांहीं ॥५३॥ तो तत्त्वज्ञानाचा ठावो । ज्ञाना तेणेंचि आवो । हें असो तो देवो । ज्ञान-भक्तु ॥५४॥ हें जाण पां साचोकारें । तेथ ज्ञान उघडेनि द्वारें । नांदत असे अगा पुरे । इया रीती ॥५५॥ जिये गुरुसेवेविखीं । माझा जीव अभिलाखी । म्हणोनि सोयसुकी[5] । बोली केली ॥५६॥ येऱ्हवीं असतां हातां सुळीं[6] । भजनावधानीं आंधळा । परिचर्येलागीं पांगुळा । पासूनि मंदु ॥५७॥ गुरुवर्णनीं मुका । आळशी पोशिजे फुका । परि मनीं आथी निका । सानुरागु ॥५८॥ तेणेंचि पैं कारणें । हें स्थूळ पोसणें । पडलें मज म्हणे । ज्ञानदेवो ॥५९॥ परि तो बोलु उपसा व्हावा । आणि बोलेंगे अवसरु देयावा । आतां म्हणेन जी बरवा । ग्रंथार्थुचि ॥४६०॥ परिसा परिसा श्रीकृष्णु । जो भूतभारसहिष्णु[11] । तो बोलतसे विष्णु । पार्थु ऐके ॥६१॥ म्हणे शुचित्व गा ऐसें । जयापाशीं दिसे । आंग मन जैसें । कापुराचें ॥६२॥ कां रत्नाचें दळवाडें । जैसें सबाह्य चोखडें । आंत बाहेरि एके पाडें । सूर्यु जैसा ॥६३॥ बाहेरीं कर्में क्षाळला[15] । भीतरीं ज्ञानें उजळला । इहीं दोहीं परी आला । पाखाळीं[16] एका ॥६४॥ मृत्तिका आणि जळें । बाह्य येणें मेळें[17] । निर्मळु होय बोलें[18] । वेदाचेनी ॥६५॥ भलतेथ बुद्धी बळी । रजें[19] आरिसा उजळी । सौंदणी[20] फेडी थिगळी[21] । वस्त्रांचिया ॥६६॥ किंबहुना यियापरी । बाह्य चोख अवधारीं । आणि ज्ञानदीपु अंतरीं । म्हणौनि शुद्ध ॥६७॥ येऱ्हवीं तरी पांडुसुता । आंत शुद्ध नसतां । बाहेरि कर्म तो तत्त्वतां । विटंबु[22] गा ॥६८॥ मृत जैसा शृंगारिला । गाढव तीर्थीं न्हाणिला । कडुदुधिया माखिला । गुळें जैसा ॥६९॥ वोसगृहीं तोरण बांधिलें । कां उपवासी अन्नें लिंपिलें । कुंकुमसेंदुर केलें । कांतहीनेनें ॥४७०॥ कळस ढिमोचे[23] पोकळ । जळो वरील ते झळाळ[24] । काय करूं चित्रींव फळ । आंतु शेण ॥७१। तैसें कर्म वरिचिलेकडां । नेसरे[25] थोर मोलें कुडा[26] । नव्हे मदिरेचा घडा । पवित्र गंगे ॥७२॥ म्हणोनि अंतरीं ज्ञान व्हावें । मग बाह्य लाभे स्वभावें । वरि ज्ञान कर्में संभवे । ऐसे के जोडे ॥७३॥ यालागीं बाह्य भाग । कर्में धुतला चांग । ज्ञानें फिटला वेंगॅ[27] । अंतरींचा ॥ ७४ ॥ तेथ अंतरबाह्य गेलें । निर्मळत्व एक जाहलें । किंबहुना उरलें । शुचित्वाचि ॥ ७५ ॥ म्हणोनि सद्भाव जीवगत । बाहेरि दिसती फांकत । स्फटिकगृहींचे डोलतें[29] । दीप जैसे ॥ ७६ ॥ विकल्प[30] जेणें उपजे । नाथिली[31] विकृती निपजे । अप्रवृत्तीचीं[32] बीजें । अंकुर घेती ॥७७॥ तें आइके देखे अथवा भेटे । परि मनीं कांहींचि नुमटे । मेघरंगें न[33] कांटे ।

१ सेवा. २ तोंड. ३ उकळी ४ शोभा. ५ अमर्याद. ६ थोंटा. ७ सेवेकरतां ८ सप्रेम. ९ शरीर. १० सेवेका. ११ सहन करणारा. १२ अंतर्बाह्य शुचिर्भूतपणा. १३ खोड. १४ स्वच्छ. १५ शुद्ध झाला. १६ निर्मळपणा. १७ योगानें १८ आज्ञेनें. १९ धूळ. २० परटाच्या सतालांतील धुण्याचें पाणी. २१ डाग. २२ विटंबना २३ मुलाम्याचे. २४ चकाकी. २५ उत्पन्न होत नाहीं. २६ हिणकट. २७ कलंक, डाग. २८ अंतर्यामीं. २९ प्रकाशतात. ३० संशय ३१ नसती; गेलेली. ३२ कुकर्माचीं. ३३ बाधित होत नाहीं.

व जो गुरुसेवारूप व्यसनानें निरंतर व्यसनी असतो; ४४ गुरूचे परंपरा चालत आलेले धर्म तेच ज्याचे वर्णाश्रमधर्म होत; व गुरूची सेवा करणे हेच ज्याचे नित्यनैमित्तिक कर्म होय; ४५ ज्याचे गुरु हेंच क्षेत्र, गुरु हेच दैवत, गुरुच आई व गुरुच बाप, आणि ज्याला गुरुसेवेशिवाय दुसरें काहीएक माहीत नाही, ४६ गुरूचे जे द्वार तेच ज्याचे सर्व धर्मांचे सार होय, आणि गुरुसेवकावर आपल्या सख्या भावाप्रमाणे जो प्रेम करितो, ४७ ज्याच्या वाणीतून रात्रंदिवस गुरुनामाचा उच्चार चालत असतो, व जो गुरुवाक्यावाचून दुसरे कोणतही शास्त्र हाती धरीत नाही; ४८ ज्या पाण्यास गुरूचे चरण लागले आहेत ते पाणी कसलेही असले तरी त्यात त्रैलोक्यातील सर्व तीर्थे आहेत असे जो मानितो, ४९ अकस्मात् श्रीगुरूचा उच्छिष्ट प्रसाद मिळाला तर त्या लाभापुढे जो समाधिसुखालाही तुच्छ मानतो, ४५० गुरु चालत असता मागे जे गुरूचे पदरज कण उडतात ते जो आपले मस्तकावर धारण करितो, व त्या लाभापुढे मोक्षसुख तुच्छ मानितो, ५१ हे असा गुरुभक्तीचा महिमा किती म्हणून सांगावा? कारण त्याला पार नाही परंतु माझ्या बुद्धीला गुरुभक्तीची उकळी फुटल्यामुळे सांगणे भाग पडले! ५२ ज्याला गुरुभक्तीचा इच्छा आहे, व ज्याला गुरुभक्तीचीच आवड आहे, आणि ज्याला गुरुसेवेवाचून दुसरे काहीही गोड लागत नाही, ५३ तो ब्रह्मज्ञानाचे माहेरघर असून ज्ञानाला त्याच्याच योगाने शोभा येते, फार तर काय? तो देव, व ज्ञान त्याचे उपासक बनते. ५४ ज्याला खरोखर गुरुभक्तीची आवड आहे, त्याचे घरी जगाला पुरून उरेल इतके ज्ञान भरलेले असते. ५५ ज्ञानदेव म्हणतात –गुरुसेवेविषयी माझ्या मनात खरी उत्कंठा आहे, म्हणून मी त्या गुरुभक्तीचे अमर्याद असे वर्णन केले ५६ एरवी मी हात असून थोटा, डोळे असून भजनाविषयी अधळा, व पाय असून गुरुसेवा करण्याविषयी पांगळ्यापेक्षाही पांगळा, ५७ आणि गुरूचे वर्णन करण्याविषयी मुका व आळशी आहे; इतके अवगुण असूनही मला गुरूनी फुकट पोसला आहे. परंतु मी मनातून मात्र गुरुविषयी सप्रेम आहे. ५८ ज्ञानदेव म्हणतातः-एवढ्याच कारणाकरिता मला शरीराचे पोषण करणें भाग पडले. ५९ परंतु मी एवढे अमर्याद गुरुसेवेविषयी वर्णन केले, ते सहन करून मला तुमची सेवा करण्यास संधि द्या, म्हणजे मी यथार्थ उत्तम रीतीनें सांगेन ४६० [साधुजनहो,] ऐका, ऐका, भूतांचा भार सहन करणारा विष्णूचा अवतार जो श्रीकृष्ण भगवान, तो सांगत असून पार्थ ऐकतो आहे. ६१ कापूर अंतर्बाह्य शुद्ध असतो, तसे ज्याचें शुचित्व स्वच्छ दिसते, तेच खरे शुचित्व होय; ६२ किंवा रत्नाचें खोड जसे अंतर्बाह्य चकचकीत असतें, अथवा सूर्य जसा आत व बाहेर लकलकीत दिसतो; ६३ कर्मांच्या योगाने ज्याची बाह्यशुद्धि झाली असून ज्ञानाच्या योगें ज्याची अंतःशुद्धि झालेली आहे, आणि अशा दोन्ही प्रकारानी जो शुद्ध झाला आहे, ६४ वेदांत सांगितल्याप्रमाणे मंत्रोच्चार करून मृत्तिका व पाणी बाहेरून लाविली असता जशी बाह्यशुद्धि होते; ६५ ज्याप्रमाणें वाटेल तेव्हा बुद्धीच्या योगाने आरसा धुळीने स्वच्छ करता यतो, किंवा परटाच्या सतालात वस्त्र धुतल्यानें त्याचा डाग नाहीसा होतो, ६६ फार काय सांगावें? याप्रमाणे जो बाहेर निर्मळ झाला आहे, आणि अंतर्यामी ज्ञानाचा उजेड झाल्यामुळे खरोखर अंतर्बाह्य शुद्ध झाला आहे; ६७ बाकी, अर्जुना, अंतर्यामी शुद्ध न होता जो बाह्यात्कारी कर्मे करितो, त्याची सर्वत्र विटंबना होते, ६८ ज्याप्रमाणे प्रेतावर डागिने घालून त्याला शृंगारावे, किंवा गाढवास तीर्थात न्हाऊ घालावे, अथवा कडू दुध्या भोपळा गुळाने माखावा, ६९ किंवा ओसाड घराला तोरण बांधावे, अथवा उपाशी मनुष्याच्या पोटावर अन्न लिंपावे, किंवा गतभर्तृकेनें कुंकू व शेंदूर लावावा, ४७० मुलाम्याच्या कळसाचा पोकळ डेरा जरी किती चकचकीत दिसला, तरी तो व्यर्थ होय, तसेंच, चित्रातील फल किती जरी उत्तम दिसले, तरी त्यात शेणच भरलेले असते; ७१ त्याप्रमाणे बाह्यात्कारी कर्म करणाराची स्थिति आहे! हिणकट पदार्थाला पुष्कळ मोल येत नाही, किंवा मद्य भरलेली घागर गंगेत नेऊन ठेवली तरी पवित्र होत नाही; ७२ म्हणून, अंतर्यामी ज्ञानप्राप्ति असून बाह्यात्कारी कर्मांचे आचरण करणारा असा मनुष्य कोठे सापडणार? ७३ याकरिता, बाह्यात्कारी कर्मांचें आचरण करून जो शुद्ध झाला आहे, व ज्ञानप्राप्तीमुळे ज्याचे अंतर्याम निर्मळ झाले आहे, ७४ त्या ठिकाणी आंत व बाहेर हा भेद न राहता सर्वत्र शुद्धि होऊन त्याचे ठिकाणीं केवळ शुचित्वच वास करिते. ७५ म्हणून, अंतर्यामीं शुद्ध वासना झाली म्हणजे बाहेर इंद्रियांत ती तशीच दिसून येते. ज्याप्रमाणे स्फटिकाच्या घरांत लावलेल्या दिव्याचा प्रकाश आतल्याप्रमाणे बाहेरही लकलकीत दिसतो; ७६ ज्या योगानें संशय उत्पन्न होतात, नसत्या विकृति जडतात, व कुकर्माकडे प्रवृत्ति होते, ७७ असे विषय जरी प्रत्यक्ष भेटले, अथवा कानानें ऐकले, तरी

व्योम[1] जैसें ॥ ७८ ॥ बेन्हवीं[2] इंद्रियांचेनि मेळें । विषयांवरी तरी लोळे । परि विकाराचेनि विटाळें[3] । लिंपिजेना[4] ॥७९॥ भेटलेया वाटेवरी । चोखी आणि माहारी । तेथ नातळे तिया-परी । राहाटों जाणे ॥४८०॥ कां पतिपुत्रातें आलिंगी । एकचि ते तरुणांगी । तेथ पुत्रभावाच्या आंगीं । न रिगे कामु ॥८१॥ तैसें हृदय चोख । संकल्पविकल्पीं सनोळख[5] । कृत्याकृत्य विशेख[6] । फुडें जाणे ॥८२॥ पाणियें हिरा न भिजे । आधणीं हरळु[7] न शिजे । तैसी विकल्पजातीं न लिंपिजे । मनोवृत्ती ॥८३॥ तया नांव शुचिपण । पार्था गा संपूर्ण । हें देखसी तेथ जाण । ज्ञान असे ॥८४॥ आणि स्थिरता साचें । घर रिगाली जयाचें । तो पुरुष ज्ञानाचें । आयुष्य गा ॥८५॥ देह तरी वरिचिलीकडे । आपुलिया परि हिंडे । परि बैसका[9] न मोडे । मानसींची ॥८६॥ वत्सावरूनि धेनूचें । स्नेह राना न वचे । नव्हती भोग सातियेचे । प्रेमभोग ॥८७॥ कां लोभिया दूर जाये । परि जीव ठेविलाचि ठाये । तैसा देहो चालितां न होये । चळु[10] चित्ता ॥८८॥ जातया अभ्रासवें । जैसें आकाश न धांवे । भ्रमणचक्रीं न भवे । ध्रुव जैसा ॥८९॥ पांथिकाचिया[11] येरझारा । सवें पंथु न वचे धनुर्धरा । कां नाहीं जेवीं तरुवरां । येणें जाणें ॥४९०॥ तैसा चळणवळणा[12]र्मिकीं[13] । असोनि ये पांचभौतिकीं । भूतोर्मीं एकीं । चळिजेना[14] ॥९१॥ वाहुटोळीचेनि बळें । पृथ्वी जैसी न ढळे । तैसा उपद्रवउमाळें[15] । न लोटे जो ॥९२॥ दैन्य[16]दुःखीं न तपे[17] । भयशोकीं न[18] कंपे । देहमृत्यु न[19] वासिपे । पातलेनि ॥९३॥ आर्ति आशा पडिभरें[20] । वय व्याधीं गजरें । उजू असतां पाठिमोरें । नव्हे चित्त ॥९४॥ निंदा निस्तेजें[21] दंडी । कामक्रोधा वरपडी[22] । परी रोम नव्हे वांकुडी । मानसाची ॥९५॥ आकाश हे वोसरो[23] । पृथ्वी वरि विरो[24] । परि नेणे मोहरों[25] । चित्तवृत्ती ॥९६॥ हाती[26] हालां[27] फुलीं । पासरेणा[28] जेविं न घाली । तैसा न लोटे दुर्वाक्यशेलीं[29] । शेलिलां[30] सांता ॥ ९७ ॥ क्षीरार्णवाचिया कल्लोळीं । कंपु नाहीं मंदराचळीं । आकाश न जळे जाळीं[31] । वणवियाच्या ॥ ९८ ॥ तैसा आल्या गेल्या ऊर्मीं[32] । नव्हे गजबज मनोधर्मीं । किंबहुना धैर्य क्षमी[33] । कल्पांतींही ॥९९॥ पैं स्थैर्य ऐसी भाष । बोलिजे जे सविशेष । ते हे दशा गा देख । देखणेयां[34] ॥५००॥ हें स्थैर्य निधडें[35] । जेथ आंगें जीवें जोडे । तें ज्ञानाचें उघडें । निधान साचें ॥ १ ॥ आणि हुसाळु[36] जैसा घरा । कां द्वंदी[37] हतियेरा । न विसंबे भांडारा । लुब्धकु[38] जैसा ॥ २ ॥ कां एकलौतियां[39] बाळका । वरि[40] पंडौनि ठाके अंबिका[41] । मधुविषीं मधुमक्षिका । लोभिणी जैसी ॥ ३ ॥ अर्जुना जो यापरी । अंतःकरण जतनें[42] करी । नेदी उभें ठाकों द्वारीं । इंद्रियांच्या ॥४॥ म्हणे काम बागुल[43] ऐकेल । हे आशा सियारी[44] देखैल । तरी जीवा टेंकैल । म्हणोनि बिहे ॥ ५ ॥ बाहेरी धीट[45] जैसी । दाटुगा[46] पति कोंडाली[47] । करी टेहणी[48] तैसी । प्रवृत्तीसीं[49] ॥६॥ सचेतनीं[50] वोजेपणें[51] । देहासकट आटणें[52] । संयमावरी[53] करणें[54] । बुझूनि घाली ॥७॥ मनाचिया महाद्वारीं । प्रत्याहाराचिया[55] ठाणां[56]-तरीं । जो यमदम शरीरीं । जागवी उभे ॥ ८ ॥ आधारीं[57] नाभीं[58] कंठीं[59] । बंधत्रयाची घरटी[60] । चंद्रसूर्यें[61][62]

१ आकाश. २ पवित्र. ३ अपवित्र ४ विकार उत्पन्न होत नाहीं. ५ परिचित. ६ तारतम्य. ७वाळू ८ जीवन. ९ बैठक. १० चलन ११ प्रवास करणारा. १२ स्वरुपी. १३ विकारांच्या लहरींनीं. १४ढळत नाहीं. १५लोटानें. १६ दारिद्र्य. १७ पीडा पावत नाहीं. १८ व्याकूळ होत नाहीं. १९ भीत नाहीं. २० पीडा. २१ अपमान. २२ वरपगडा झाला असता. २३ तुटून पडो. २४ विरून जावो. २५ माघारी फिरणें. २६ हत्ती. २७ मारले असतां २८ पासंगीं. २९ बाणानें. ३० मारला असतां. ३१ ज्वाळांनीं ३२ लाटा. ३३ सहन करतो. ३४ डोळसा. ३५ अविनाशी, बळकट. ३६ सर्प. ३७ योद्धा. ३८ कृपण. ३९एकुलत्या एक. ४०जीव का प्राण करून ४१ आई. ४२ ताब्यांत ठेवतो. ४३ बागुलबोवा. ४४ डाकीण. ४५ व्यभिचारिणी. ४६ दांडगा. ४७ कोंडून ठेवितो. ४८ अटकाव, नजर ठेवणें. ४९ मनोवृत्तीला. ५० जिवंतपणीं. ५१ कमी झाला तरी. ५२ झिजवणें. ५३ इंद्रियनिग्रहीं. ५४ इंद्रिये. ५५ विषयांपासून माघारें घेणें. ५६ जागेत. ५७ मूळबंध. ५८ ओडियाणाबंध. ५९ जालंदरबंध. ६० स्थिर-करून. ६१ इडा. ६२ पिंगळा.

ज्याच्या मनावर त्यांचा कांहींच ठसा उमटत नाहीं; ज्याप्रमाणें आकाशाला मेघांच्या रंगामुळें कोणत्याही प्रकारची बाधा होऊं शकत नाहीं; ७८ एन्हवीं, ज्याचीं इंद्रियें विषयोपभोग घेत असलीं तरी विषयांच्या विकारानें ज्याच्या मनावर कोणत्याही रीतीचा पगडा बसत नाहीं; ७९ वाटेनें जात असतां एखाद्यास पवित्र अथवा अपवित्र स्त्री भेटल्यानें तिजविषयीं त्याच्या मनांत जसा विकार उत्पन्न होत नाहीं, अशा रीतीनें जो संसारांत राहत असतां इंद्रियांच्यीं विकारांचें प्राबल्य आपल्या मनावर होऊं देत नाहीं; ४८० एखादी तरुण स्त्री आपल्या पतीला व पुत्रालाही आलिंगन देते, परंतु पुत्राला आलिंगन देते वेळीं तिच्या मनांत कामवासना उत्पन्न होत नाहीं, ८१ त्याप्रमाणें ज्याचें मन निर्मळ असून चांगल्या व वाईट विकारांची ज्याला ओळख असते, व योग्यायोग्य कर्म जाणण्याचें ज्याला ज्ञान असतें; ८२ ज्याप्रमाणें पाण्यांत हिरा भिजत नाहीं, व अधणांत वाळू शिजत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्याच्या मनोवृत्तीला विकारांची बाधा होत नाहीं; ८३ पार्था, त्याच आचरणाचें नांव शुचित्व; व ज्याचें ठिकाणीं हें दृष्टीस पडतें तेथें ज्ञान खास आहे असें समज. ८४ आणि स्थिरपणा ज्याचे मनांत पूर्णपणें प्राप्त झाला आहे, तो पुरुष ज्ञानाचें जीवनच होय. ८५ जरी तो वरकांतीं देहानें वाटेल तिकडे हिंडत असतो म्हणजे सर्व व्यापार करीत असतो, तरी त्याच्या मनाची बैठक कायम असते. ८६ ज्याप्रमाणें गाय रानांत चरावयास गेली तरी तिचें लक्ष तिच्या बरोबर रानांत न जातां घरीं वांसरापाशीं असतें, अथवा पतीबरोबर सती जाण्यास निघालेल्या पतिव्रता स्त्रीस सहगमनसमयींचे भोग प्रेमदायक नसतात; ८७ किंवा कृपण घर सोडून लांब गेला तरी त्याचें चित्त पुरून ठेवलेल्या द्रव्याजवळ असतें, त्याप्रमाणें, देहाचे व्यापार जरी चालू असले, तरी ज्याचें चित्त स्थिरच असतें; ८८ धावणाऱ्या ढगांबरोबर ज्याप्रमाणें आकाश धावत नाहीं, अथवा फिरणाऱ्या नक्षत्रांबरोबर ध्रुव फिरत नाहीं; ८९ अर्जुना, प्रवास करणाऱ्या मनुष्याबरोबर ज्याप्रमाणें रस्ता वाट चालत नाहीं किंवा झाडें जात येत नाहींत, ४९० त्याप्रमाणें, पंचमहाभूतात्मक शरीराची जरी इंद्रियांच्या संबंधानें हालचाल होत असली, तरी ज्याचें मन कोणच्याही विकाराच्या लहरीनें ढळत नाहीं; ९१ वावटळीच्या योगानें ज्याप्रमाणें पृथ्वी हालत नाहीं, त्याप्रमाणें विकारांच्या योगानें ज्याचें मन ढळत नाहीं; ९२ दारिद्र व दुःख यांपासून जो पीडित होत नाहीं, व भीति व शोक यांपासून जो व्याकूळ होत नाहीं, व देहास मृत्यु आला असतांही जो भीत नाहीं; ९३ एखाद्या वस्तूची आशा अथवा एखादी पीडा यांच्या भरानें, आणि वृद्धापकाल व व्याधि हीं प्राप्त झालीं असतां ज्याचें चित्त मागें ढुंकूनही पहात नाहीं; ९४ निंदा, अपमान, दंड, काम व लाभ यांचा वरपगडा झाला असतां ज्याचे मनाची वृत्ति माघारी फिरत नाहीं; ९५ आकाश तुटून पडलें किंवा पृथ्वी विरून गेली तरी ज्याची चित्तवृत्ति माघारी फिरत नाहीं; ९६ हत्तीला फुलानें मारिलें असतां त्याचा मार जसा त्याचे पासंगालाही नसतो, तसा दुर्वाक्यरूप बाणांनीं मारलें असतां जो मागें पहात नाहीं; ९७ क्षीराब्धीच्या लाटांनी ज्याप्रमाणें मंदराचल हालत नाहीं, किंवा वणव्याच्या ज्वालांनीं आकाश जळत नाहीं, ९८ त्याप्रमाणें इंद्रियांवर विषयविकारांच्या कितीही लाटा आल्या किंवा गेल्या तरी ज्याचें मन गडबडत नाहीं, किंवा कल्पांतींही जो धैर्य सोडत नाहीं; ९९ हे डोळसा अर्जुना, स्थैर्य म्हणून ज्याला म्हणतात, व जें या नांवानें प्रसिद्ध आहे, त्याचीं हीं अशीं लक्षणें आहेत. ५०० हेंच अविनाशी स्थैर्य ज्याच्या अंगीं अंतर्बाह्य बाणलें आहे, तो ज्ञानाचा उघड उघड ठेवाच आहे; १ आणि साप जसें आपली खोडी करणाऱ्या मनुष्याचें घर, किंवा योद्धा आपलें हत्यार, अथवा कृपण आपला ठेवा विसरत नाहीं; २ किंवा ज्याप्रमाणें एकुलत्या एका मुलावर त्याची आई जीव की प्राण करून असते, अथवा मधमाशी मधाविषयीं आसक्त असते, ३ त्याप्रमाणें, अर्जुना, जो आपलें मन ताब्यांत ठेवून इंद्रियांच्या दारांतही उभें राहूं देत नाहीं; ४ तो म्हणजो, [आपण मन ताब्यांत ठेवलें] हें कामरूप बागुलबोवा ऐकेल, व आशारूप डाकीण [मनाची अशी स्थिति पाहून] त्याला आपल्या पाशांत गुंतवील, म्हणून त्याला फार भीति वाटते; ५ ज्याप्रमाणें व्यभिचारिणी स्त्रीला तिचा दांडगा नवरा बाहेर फिरकूं न देतां घरांत कोंडून ठेवतो, त्याप्रमाणें आपल्या मनोवृत्तीला जो इंद्रियाकडे जाऊं न देतां अंतर्यामीं कोंडून ठेवतो; ६ जिवंतपणीं देहाची पर्वा न करितां देह झिजवून इंद्रियांचा निग्रह करितो; ७ मनाच्या दरवाज्यांत व प्रत्याहाराच्या जागेंत जो यम व दम अनुक्रमें रात्रंदिवस पहारेकरी उभे करितो, ८ मूळबंध, ओढियाणबंध व जालंधरबंध हे तिन्ही स्थिर करून इडा व पिंगला यांच्या संगमस्थानीं जो आपलें

संपुटीं । सुये चित्त ॥ ९ ॥ समाधीचे शेजेपासीं । बांधोनि घाली ध्यानासी । चित्त चैतन्य समरसीं । अंतरें ॥ ५१० ॥ अगा अंतःकरणनिग्रहो जो । तो हा हें जाणिजो । हा आथी तेथ विजयो । ज्ञानाचा पैं ॥११॥ जयाची आज्ञा आपण । शिरीं वाहे अंतःकरण । मनुष्याकारें जाण । ज्ञानाचि तो ॥ १२ ॥

इंद्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्॥८॥

अन्वय-- इंद्रियार्थेषु वैराग्यं, अनहंकारः एव च जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्; ॥ ८ ॥

आणि विषयांविखीं । वैराग्याची निकी । पुरवणी मानसीं कीं । जिती आथी ॥ १३ ॥ वमिलिया अन्ना । लाळ न घोंटी रसना । आंग न सूये आलिंगना । प्रेताचिया ॥१४॥ विष खाणें नागवे । जळत घरीं न रिघवे । व्याघ्रविवरां[6] न वचवे । वस्ती जेवीं ॥१५॥ धडाडीत लोहरसीं । उडी न घालवे जैसी । न करवे उशी । अजगराची ॥ १६ ॥ अर्जुना तेणें पाडें । जयासी विषयवार्ता नावडे । नेदी इंद्रियांचेनि तोंडें । कांहींच जावों ॥१७॥ जयाचे मनीं आळस्य । देहीं अतिकार्श्य । शमदमीं[10] सौरस्य[11] । जयासि गा ॥ १८ ॥ तपोव्रतांचा मेळावा । जयाचे ठायीं पांडवा । युगांत[12] जया गांवा- । आंतु येतां ॥१९॥ बहु योगाभ्यासीं हांव । विजनाकडे[13] धांव । न साहे जो नांव । संघातांचें[14] ॥५२०॥ लोकांचीं[15] आंथुरणें । पूयपंकीं[16] लोळणें । तैसें लेखी भोगणें । ऐहिकांचें ॥२१॥ आणि स्वर्गातें मानसें । ऐकोनि मानी ऐसें । कुहिकें पिशितें जैसें । श्वानाचें कां ॥ २२ ॥ तें हें विषयवैराग्य । जें आत्मलाभाचें सभाग्यें[20] । येणें ब्रह्मानंदा योग्य । होती जीव ॥२३॥ ऐसा उभयभोगीं त्रासु । देखसी जेथ बहुवसु । तेथ जाण रहिवासु । ज्ञानाचा तूं ॥२४॥ आणि सखाडींचिये[21] परी । इष्टापूर्तें करी । परी केलेंपण शरीरीं । वसों नेदी ॥२५॥ वर्णाश्रमपोषकें । कर्में नित्यनैमित्तिकें । यामाजि कांहीं न ठके[22] । आचरतां ॥२६॥ परि हें मियां केलें । कीं हें माझेनि सिद्धी गेलें । ऐसें नाहीं ठेविलें । वासनेमाजी ॥२७॥ जैसें अवचितपणें । वायूसि सर्वत्र विचरणें[23] । कीं निरभिमान उदैजणें । सूर्याचें जैसें ॥२८॥ कां श्रुति स्वभावता बोले । गंगा काजेंविण चाले । तैसें अवष्टंभहीन[24] भलें । वर्तणें ज्याचें ॥२९॥ ऋतुकाळीं तरी फळती । परी फळलों हें नेणती । तयां वृक्षांचिये ऐसी वृत्ती । कर्मीं सदा ॥५३०॥ एवं मनीं कर्मीं बोलीं । जेथ अहंकारा उखी[25] जाहली । एकावेळींची[26] काढिली । दोरी जैसी ॥३१॥ संबंधेंवीण जैसीं । अभ्रें असती आकाशीं । देहीं कर्में तैसीं । जयासि गा ॥३२॥ मद्यपाआंगींचें[27] वस्त्र । कां लेपांहातींचें शस्त्र । बैलावरी शास्त्र । बांधलें आहे ॥३३॥ तया पाडें देहीं । जया मी आहें हे सेचि नाहीं । निरहंकारता पाहीं । तया नांव ॥३४॥ हें संपूर्ण जेथें दिसे । तेथेंचि ज्ञान असे । ह्येविषीं अनारिसें । बोलों नये ॥३५॥ जन्म मृत्यु जरा दुःखें । व्याधिवार्धक्यकलुषें[29] । तियें आंगा न येतां[30] देखे । दुरूनि जो ॥३६॥ साधकु[31] विवासियें[32] । कां उपसर्गु[33] योगिया । पावे उणेयापुरेया । वोथंबों[34] जेवीं ॥३७॥ वैर जन्मांतरींचें । सर्पा मनौनि न वचे । तेविं अतीतां[35] जन्माचें । उणें[36] जो वाहे ॥३८॥ डोळां हरळ[37] न विरे । घाईं कोत[38] न जिरे । तैसें कोळींचें[39] न विसरे । जन्मदुःख ॥३९॥ म्हणे पूयगर्तें[40] रिघाला[41] । अहा मूत्ररंध्रें[42] निघाला । कैटारें[43] मियां

१ संगमीं. २ ऐक्य. ३ आंत रत होतें. ४ मदत. ५ आवडत नाहीं. ६ दरींत. ७ करवत नाहीं. ८ सळसळणाऱ्या. ९ रोडका. १० मनाचा व इंद्रियांचा निग्रह. ११ ऐक्य. १२ प्रलयकाळाप्रमाणें दुःख. १३ अरण्याकडे. १४समुदाय. १५बाणांचीं. १६ पुवाच्या चिखलांत. १७कुजलेलें. १८मांस. १९खूण. २०हृदपर. २१ आस्थापूर्वक. २२ न्यून न पाडणें. २३ फिरणें. २४ अहंकाराशिवाय. २५ नाश. २६ हार. २७ दारूबाज. २८ चित्राच्या. २९ पातकें. ३० प्राप्त होण्यापूर्वी. ३१ मांत्रिक. ३२ पिशाच. ३३ उपद्रव. ३४ ओळंबा. ३५ मागील. ३६ पातक. ३७ खडा. ३८ भाला. ३९ जन्माचें. ४० पुंवाच्या खळ्यांत. ४१ गेला. ४२ मूत्रद्वारांतून. ४३ अरेरे !

चित्त लावतो; ९ समाधीच्या शेजेजवळ जो ध्यानाला बांधून टाकतो, म्हणजे ध्यानाचा परिपाक जो समाधि तो लागेपर्यंत ध्यानस्थ असून, जो आत्माचें ऐक्य होईपर्यंत चित्त स्थिर करतो, ५१० खरे अंतःकरण-निग्रह ज्याला म्हणतात, तो ह्या गुणांनीं जाणावा, व असा ज्या ठिकाणीं असेल, त्या ठिकाणीं ज्ञानाचा विजय होतो. ११ ज्या साधकाची आज्ञा त्याचें मन शिरसावंद्य मानतें, तो जरी मनुष्याच्या आकारानें जगतांत वागत असला, तरी तो मूर्तिमंत ज्ञानच आहे असें जाण. १२

विषयांविषयीं विरक्ति, अहंपणाचा अभाव, आणि जन्म, मृत्यु, वृद्धपणा व शरीरव्यथा यांचे ठिकाणीं दोषदृष्टीनें पाहणें; ॥ ८ ॥

आणि विषयाविषयीं ज्याच्या मनांत वैराग्याची जिवंत मदत आहे; १३ ओकलेलें अन्न फिरून खाण्याविषयीं जिव्हेला इच्छा होत नाहीं; अथवा प्रेताला आलिंगन देण्याविषयीं इच्छा होत नाहीं; १४ विष खाणें हें आवडत नाहीं, जळत्या घरांत शिरवत नाहीं, आणि वाघाच्या दरांत वस्तीला जाववत नाहीं; १५ जळत्या लोखंडाच्या रसांत उडी घालवत नाहीं, किंवा अजगराची उशी करवत नाहीं; १६ त्याप्रमाणें अर्जुना, ज्याला विषयाचें नांव घेतलेलें देखील खपत नाहीं, तो इंद्रियांची व विषयांची गांठ पडूं देत नाहीं. १७ ज्याच्या मनांत विषय सेवनाविषयीं आळस भरलेला आहे, व जो विषय सेवन केल्यामुळें रोड झाला आहे, परंतु ज्याच्या मनाचें इंद्रियनिग्रहाशीं ऐक्य आहे; १८ हे पांडवा, जो नेहमीं तपें व व्रतें एकसारखीं करतो; व ज्याला मनुष्याच्या वस्तींत येणें म्हणजे प्रळयकाळाप्रमाणें दुःख होतें; १९ ज्याची योगाभ्यासाविषयीं फार इच्छा असते; व अरण्यांत राहणें ज्याला फार आवडतें आणि मंडळांत मिसळण्याचें नुसतें नांवही ज्याला सहन होत नाहीं. ५२० बाणांच्या शय्येवर निजणें, अथवा पुवाच्या चिखलांत लोळणें, याप्रमाणें जो ऐहिक भोगांची योग्यता समजतो; २१ आणि स्वर्गप्राप्तीची गोष्ट काढल्यावर जो त्याला कुत्र्याच्या कुजलेल्या मांसाप्रमाणें मानतो; २२ ज्याला विषयवैराग्य म्हणतात तें हें होय; व हेंच आत्मप्राप्तीचें भाग्य असून त्याच्याच योगानें जीव ब्रह्मानंदाचें सुख भोगण्यास योग्य होतात. २३ याप्रमाणें इहपरलोकींच्या सुखोपभोगांचा ज्याला पूर्ण कंटाळा आहे, तेथेंच ज्ञानाची वस्ती आहे असें पक्कें समज; २४ आणि जो आस्थापूर्वक यज्ञ करणें व तलाव, बाग वगैरे बांधणें हीं कर्में करितो; परंतु कर्तृत्वाच्या अभिमानाचा लेश सुद्धां आपल्या अंगीं वसूं देत नाहीं; २५ वर्णाश्रमधर्माप्रमाणें नित्यनैमित्तिक कर्मांचें यथाविधि आचरण करितो व त्यांत कांहीं न्यून पडूं देत नाहीं; २६ परंतु हें कर्म मीं केलें किंवा मी केल्यामुळें सिद्धीस गेलें, असें मुळींच मनांत आणीत नाहीं; २७ ज्याप्रमाणें वायु हा सहज सर्वत्र फिरतो, किंवा सूर्य निरभिमानानें सर्वत्र प्रकाश पाडतो; २८ अथवा श्रुतिही स्वभावतः [सर्वांस इष्ट अशाच गोष्टींचें] वर्णन करिते; किंवा गंगा [अमुकच ठिकाणीं जाण्याचें मनांत न धरितां] सहज ओघानें जाते, त्याप्रमाणें, ज्याचें नेहमींचें वर्तन अभिमानशून्यतेचें आहे; २९ वृक्षास यथाकालीं फळें येतात, परंतु त्यांची त्यास आठवणही नसते; त्या वृक्षाप्रमाणेंच, कर्में करीत असतांना कर्मफलप्राप्तीविषयीं ज्याची वृत्ती असते; ५३० ज्याप्रमाणें हारांतील दोरी काढून घेतल्यावर त्याचें ऐक्य नाहीसें होतें, त्याप्रमाणें, मनांत आचरणांत व बोलण्यांत ज्यानें अहंकाराचा नाश केला आहे; ३१ अभ्राचा आकाशाशीं संबंध नसतांही ज्याप्रमाणें तीं आकाशांत आपल्या दृष्टीस पडतात, त्याप्रमाणें जो देहानें कर्मांचें आचरण करीत असतां त्यापासून अलिप्त राहतो; ३२ मद्यप्याला ज्याप्रमाणें आपल्या अंगावरील वस्त्राची आठवण नसते, किंवा चित्राच्या हातीं दिलेल्या शस्त्राचा उपयोग त्याला कांहीं नसतो, अथवा बैलावर बांधलेल्या शास्त्रांचा त्याला उपयोग नसतो ३३ त्याप्रमाणें जो आपल्या देहाविषयीं निरभिमान असतो, त्यालाच निरहंकार असें म्हणतात ३४ हीं चिन्हें ज्याचे ठिकाणीं पूर्णपणें दृष्टीस पडतात, त्याचेच ठिकाणीं ज्ञान वास करितें, त्याजबद्दल बिलकूल शंका नाहीं. ३५ जो जन्म, मृत्यु, जरा, दुःखें व्याधि, वार्धक्य व पातकें हीं प्राप्त होण्याचे अगोदरच त्याविषयीं सावध राहतो; ३६ ज्याप्रमाणें आपल्यास पिशाच्च बाधा होऊं नये म्हणून मांत्रिक अगोदर व्यवस्था करतो अथवा आपल्यास दुसऱ्याचा उपसर्ग लागूं नये म्हणून योगी अगोदर तजवीज करतो, किंवा गंवडी हा भिंत बांधते वेळीं ओळंबा लावून ती मागें पुढें जाऊं देत नाहीं; ३७ सर्पाचें मनांतून ज्याप्रमाणें जन्मांतरींचेंही वैर नाहीसें होत नाहीं, त्याप्रमाणें जो पूर्वजन्मींचें दुःख आठवून पुनः जन्म न होऊं देण्याबद्दल उद्योग करतो; ३८ ज्याप्रमाणें डोळ्यांत खडा गेला असतां तो सहन होत नाहीं, किंवा शस्त्राच्या घावांत भाला सहन होत नाहीं, त्याप्रमाणें या जन्मीं रोज होणारीं दुःखें जो विसरत नाहीं, ३९ व म्हणतो कीं, अरेरे, मी मूत्रद्वारांतून पुवाच्या खाड्यांत

चाटिका । कुचस्वेदु ॥५४०॥ ऐसऐसिया परी । जन्माचा कांटाळा धरी । म्हणे आतां तें मी न करीं । जेणें ऐसें होय ॥४१॥ हारी उमचावया । जुवारी जैसा ये डाया । कीं वैरा बापाचेया । पुत्र जँचे ॥४२॥ मारिलियाचेनि रागें । पाठीचा जेवीं सूड मागे । तेणें आक्षेपें लागे । जन्मापाठीं ॥४३॥ परि जन्मती ते लाज । न सांडी जयाचें निज । संभाविता निस्तेजें । न जिरे जेवीं ॥४४॥ आणि मृत्यु पुढां आहे । तोचि कल्पांतीं कां पाहे । परि आजीच होये । सावधु जो ॥४५॥ माजि अथावें म्हणता । थडियेचि पांडुसुता । पोहणार आदृता । कांसे जेवीं ॥४६॥ कां न पवतां रणाचा ठावो । सांभाळिजे जैसा आवो । दोडेंण सुहृजे घावो । न लागतांचि ॥ ४७ ॥ पाहेचा पेणा वाटवधा । तंव आजीचि हाइजे सावधा । जीवु न वेंचतां औषधा । धांविजे जेवीं ॥ ४८ ॥ येरवीं ऐसें घडे । जो जळत घरीं सांपडे । तो मग न पवाडे । कुहीं खणों ॥४९॥ चाढिय पार्थ गेला । तैसेनि जो बुडाला । तो बोभेहीसकट निमाला । कोण सांगे ॥५५०॥ म्हणोनि समर्थेसीं वैर । जया पडिलें हाड खाईर । तो जैसा आठही पाहर । परजूनि असे ॥५१॥ नातरी केळवली नोवरी । कां संन्यासी जयापरी । तैसा न मरतां जो करी । मृत्युसूचना ॥५२॥ पैं गा जो ययापरी । जन्मेंचि जन्म निवारी । मरणें मृत्यु मारी । आपण उरे ॥५३॥ तया घरीं ज्ञानाचे । सांकडें नाहीं साच । जया जन्ममृत्यूचें । निर्मालें शल्य ॥५४॥ आणि तयाचिपरी जरा । न टेकतां शरीरा । तारुण्याचिया भरा । माजि देखे ॥५५॥ म्हणे आजिच्या अवसरीं । पुष्टि जे शरीरीं । ते पाहे होईल काचरी । वाळली जैसी ॥५६॥ निदैवाचें व्यवसाय । तैसे ठाकती हातपाय । अमंत्री राजाची परी आहे । बळा यया ॥५७॥ फुलांचिया भोगा- । कामीं अेसटागी । तें करेयाचा गुडघा । तैसें होईल ॥ ५८ ॥ वोढाळाच्या खुरीं । आखरुभातें बुरी । ते दशा माझ्या शिरीं । पावेल गा ॥५९॥ पंद्मदळेंसीं इसाळें । भांडताति हे डोळे । ते होती पडवळें । पिकलीं जैसीं ॥५६०॥ भंवईचीं पडळें । वोर्भथती शिनसाळें । उरः कुहिजेलें जळें । आंसुवांचेनी ॥ ६१ ॥ जैसें बाभुळीचें खोड । गिरबडूनि जाती सरड । तैसें पिचडीं तोंड । मरकटिजेल ॥ २ ॥ रांधवणी चुलीपढे । पन्हे उन्मादली खातिवडे । तैसींचि यें नाकाडें । बिडाबडती ॥ ६३ ॥ तांबूलें वाठ रांकें । हांसतां दांत दाऊं । सनागर मिरऊं । बोक जेणें ॥६४॥ तयाचि पाहे या तोंडा । येईल जळंबटांचा लोंढा । इया उमळता दाढा । दांतांसहित ॥६५॥ कुळवाडी रिणें दाटलीं । कां वांकाडेयां ढोरें बैसलीं । तैसी नुठी कांहीं केली । जीभची हे ॥ ६६ ॥ कुसळें कोरडीं । वारेनें जाती बरडीं । तैसी आपदा तोंडीं । दाढियेसी ॥ ६७ ॥ आषाढींचेनि जळें । जैसीं गिरिपत्तीं शैलांचीं मौळें । तैसे खांडीहूनि लाळे । येती पुर ६८ वाचेसि अपवाडु । कानीं अनुघडु । पिंड गरुवा माकडु । होईल हा ॥६९॥ तृणाचें बुझवणें । आंदोळे वारेनगुणें । तैसें येईल कांपणें । सर्वांगासी ॥५७०॥ पायां पडती बेंगडी । हात वळती मुरकुंडी । बरवेपणा बोंगडी । नाचविजैल ॥७१॥ मक-

१ स्तनावरील घाम. २ हार ३ डाव हरणे. ३ फेडण्याकरितां. ४ जपतो; उगवतो ५ पाठिराखा. ६ काळजीनें. ७ मन. ८ अपमान ९ सहन होत नाही. १० खोल. ११ कमरेस. १२ अवसान १३ ढाल. १४ उद्यांचा. १५ मुकाम. १६ जाण्याच्या अगोदर. १७ सिडीस जाई. १८ विहीर १९ डोहांत २० दगड २१ नाहींसा झाला. २२ हाडांस भेदणारें. २३ शस्त्र धारण करून. २४ उपवर. २५ विचार २६ नाहासें झालें २७ दुःख. २८ उसरी; वाळकेली भाजी. २९ राहना. ३० स्थिति. ३१ नाक. ३२ उटाच्या. ३३ चिखल ३४ शरीराला. ३५ कमळाच्या पानाशीं. ३६ स्पर्धेनें. ३७ पडदे. ३८ कोंवतात. ३९ वाळकेल्या सालीप्रमाणें. ४० कुजेल. ४१ डोळ्यांच्या अश्रूनीं. ४२ बिकानें बुळबुळीत होतें. ४३ थुंकीनें. ४४ मरेल. ४५ स्वयंपाकाच्या ४६ चर ४७ येतात ४८ सांचलेल्या पाण्यांतील बुडबुडे. ४९ बरबडून जातात ५० रंगवू. ५१ उत्तम ५२ लाळेचा. ५३ उसळतील; पडतील ५४ शेतका. ५५ पावसाच्या झडीत. ५६ उडून जातात. ५७ दशा ५८ पर्वताचीं. ५९ शिखरें. ६० शरीरावरील खबंदांतून. ६१ पाझर. ६२ शब्दांचा उच्चार न होणें ६३ स्पष्ट ऐकू न येणें. ६४ शरीर. ६५ वृद्ध. ६६ हालतें. ६७ वेडेवांकडे. ६८ थरथर कांपणें. ६९ शरीराच्या चेष्टा. ७० सोंग.

केलेल्या रेतापासून जन्मलों आहें व मातेनें स्तनपान करतेवेळीं माझे तोंडांत स्तनावरील घामही येत आहे! ५४० याप्रमाणें जो जन्माचा कंटाळा करतो; व असें म्हणतो कीं, ज्या योगानें मला हा जन्म पुनः प्राप्त होईल तें कर्म मी करणार नाहीं; ४१ ज्याप्रमाणें जुगारी हा डाव हारल्यावर तो फेडण्याकरितां पुनः सावधगिरीनें खेळतो, किंवा मुलगा आपल्या बापाचें वैर उगवतो; ४२ अथवा एखाद्यास कोणीं मारिलें असतां त्याचा पाठिराखा असा सूड उगवतो, तसा हा जन्म पुनः न यावा म्हणून जो काळजीनें त्याचे पाठीस लागून दक्ष असतो; ४३ ज्याप्रमाणें संभाविताला अपकीर्ति सहन होत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्याच्या मनांतून अशा अमंगळ जन्माची लज्जा नाहींशी होत नाहीं; ४४ पुढें येणारा मृत्यु जरी लांब असला तरी जो त्याच्याविषयीं आजच सावध राहतो; ४५ अर्जुना, जो खरा पोहणारा आहे, तो नदीच्या मध्यभागीं जरी खोलपाणी असलें तरी जसा कांठावरच आपल्या कमरेला भोंपळ्याची सांगड बांधून नदींत उडी घालतो; ४६ किंवा रणांत जाण्याचे पूर्वींच जो आपलें अवसान सभाळून घाव लागण्याचे पूर्वींच ढाल पुढें करतो; ४७ उद्यांच्या मुक्कामाला कांहीं दगा होईल असें समजून जो आजच सावध राहतो; अथवा प्राण जाण्याचे पूर्वींच औषधाची योजना करतो. ४८ बाकी गोष्ट तर अशी घडून येते कीं, घर जळूं लागल्यावर मग विहीर खणूं लागावयाचें; पण तो प्रयत्न कांहीं सिद्धीस जात नाहीं! ४९ डोहाचे तळाशीं जाणाऱ्या दगडाप्रमाणें जो या संसारसागरांत बुडतो, त्यानें बोंब मारली असतांही ती जशी कोणास ऐकू येत नाहीं, मग तो बुडाला म्हणून कोणास सांगणार! ५५० म्हणून, बलवंताबरोबर ज्याचें हाडवैर पडलें आहे. तो जसा रात्रंदिवस शस्त्र धरजून असतो; ५१ किंवा उपवर झालेली नोवरी [लवकरच दुसऱ्याच्या घरीं जाव जाणार असल्यामुळें] ती घरांत असूनही नाहीं असे तिचा बाप समजतो, अथवा संन्यास घेतल्यावर ज्याप्रमाणें तो मरणास तयार असतो, त्याप्रमाणें जो जिवंत असूनही मृत्यूचा विचार करतो; ५२ तर जो याप्रमाणें जिवंत असतांनाच पुनर्जन्माचें निवारण करतो, व हा जन्म गेल्यावर पुनः पुनः मृत्यु टाळतो, आणि आत्मस्वरूपीं राहतो, म्हणजे जन्ममृत्यु मिथ्या समजून आत्मस्वरूपीं लीन असतो, ५३ [आणि अशाप्रकारें] ज्याला जन्ममृत्यूचें दुःख राहिलें नाहीं, त्याला ज्ञानाची कधींही उणीव नसते. ५४ आणि त्याचप्रमाणें शरीरास म्हातारपण आलें नाहीं, तोंच ऐन तारुण्याच्या भरांत जो आजविषयीं तजवीज करतो, ५५ तो म्हणतोः—आजमितीस माझ्या शरीरांत जी शक्ति आहे, तें शरीर जरा प्राप्त झाल्यावर वाळलेल्या काचरीसारखें होईल; ५६ दैवहीनाच्या खटपटी व्यर्थ होतात, किंवा एखाद्या राजास प्रधान नसला म्हणजे त्याची जशी स्थिति होते, तसे माझे हातपाय चालेनातसे झाले म्हणजे या माझ्या शरीराची स्थिति होईल; ५७ फुलांचा वास घेणारे नाक तें उंटाच्या गुडघ्याप्रमाणें बधिर होईल; ५८ आषाढ महिन्यांत पावसाच्या झडींत ज्याप्रमाणें ओढाळ गुरांचे पाय चिखलानें कुजतात, त्याप्रमाणें माझें हें शरीर होईल; ५९ जे माझे डोळे सांप्रत कमलपत्राशीं स्पर्धा करीत आहेत, तेच पुढें पिकलेल्या पडवळाप्रमाणें निस्तेज होऊन खोल जातील ५६० भुंवया वाळलेल्या सालीप्रमाण डोळ्यावर लोंबतील, व डोळ्यांतून वाहणाऱ्या पाण्यामुळें ऊर कुजून जाईल, ६१ ज्याप्रमाणें सरडा हा बाभळीच्या खोडावरून खाली वर आल्यागेल्यामुळें तें डिंकानें बुळबुळीत होतें, त्याप्रमाणें थुंकीनें तोंड भरून जाईल; ६२ स्वयंपाकाच्या चुलीपुढें खणलेल्या खळग्यांत ज्याप्रमाणें पाणी सांचून बडबुडे येतात, त्याप्रमाणें नाक शेंबडानें बरबटून जाईल; ६३ ज्या या तोंडाचे ओंठ मी तांबुलानें रंगवितो, हंसतांना दांत दाखवितो, व ज्याच्या योगानें मला उत्तम भाषण करतां येतें; ६४ त्याच या तोंडाला लाळेचा लोंढा येईल, व दातांस कटदाढा पडतील; ६५ कर्ज झाल्यावर शेतकी जशी बुडते, किंवा पावसाच्या झडींत जनावारें उठावणीस येतात, तशी जीभ कांहीं केल्यानें उचलणार नाहीं, ६६ जशीं वाळलेल्या गवताचीं कुसळें वाऱ्यानें उडून जातात, तशी दशा दाढीचे केसांस येऊन लहान मुलें तीं झपटावयास लागतील ६७ आषाढ महिन्यांतील पावसाच्या झडीनें ज्याप्रमाणें पर्वतांचीं शिखरें पाझरतात, त्याप्रमाणें शरीरावरील खवंदांतून पाझर सुटतील; ६८ तोंडांतून शब्दांचा उच्चार होणार नाहीं, व कानांनीं स्पष्ट ऐकूं येणार नाहीं, अशी या शरीराची वृद्ध माकडाप्रमाणें स्थिति होईल. ६९ शेतांतील पांखराकरितां उभें केलेलें गवताचें बुजगावणें जसें वाऱ्यानें सहज हालतें, तसें सर्वांग सहज हालू लागेल; ५७० पायांत पाय अडकतील, व हात कांपूं लागतील, याप्रमाणें सर्व शरीराच्या चेष्टांचें सोंग होईल! ७१ मलमूत्रद्वारेंही

मूत्रद्वारें । होऊनि ठाती खोंकरें[1] । मवसियें होती इतरें । माखिया निधनीं[2] ॥ ७२ ॥ देखोनि थुंकील जगु । मृत्यूचा पडैल पांगु[3] । सोइरियां उबगु[4] । येईल माझा ॥७३॥ स्त्रिया म्हणती विवसी[5] । बाळें जाती मूर्च्छी । किंबहुना चिळसी[6] । पात्र होईन ॥ ७४ ॥ उभळीचा[7] उजगरा[8] । सेजारिया सोइलिया[9] घरा । शिणवील म्हणती म्हातारा । बहुतांतें हा ॥ ७५ ॥ ऐसी वार्धक्याची सूचणी । आपणिया तरुणपणीं । देखे मग मनीं । विटे जो गा ॥७६॥ म्हणे पांहे[10] हें येईल । आणि आतांचें भोगितां जाईल । मग काय उरेल । हितालागीं ॥७७॥ म्हणोनि नाइकणें पावे । तंव आइकोनि घाली आघवें । पंगु न होतां जावें । तेथूनियां ॥७८॥ दृष्टी जंव आहे । तंव पाहावें तेतुलें पाहे । मूकत्वा आधीं वाचा वाहे । सुभाषितें ॥७९॥ हात होती खुळे । हें पढील मोटकें कळे । तंव करूनि घाली सकळें । दानादिकें ।।५८०॥ ऐसी दशा येईल पुढें । तैं मन होईल वेडें । तंव चिंतूनि ठेवी चोखडें । आत्मज्ञान ॥८१॥ जैं चोर पांहे झोंबती । तंव आजीचि हिंसिजे[11] संपत्ती । कां झांकाझाकि वाती । नें[12] वचतां कीजे ॥८२॥ तैसें वार्धक्य यावें । मग जें वायां जावें । तें आतांचि आघवें । सवतें करी ॥८३॥ आतां मोडूनि[13] ठेलीं दुर्गें । कां वळितें[14] धरिलें खगें[15] । तेथ उपेक्षूनि[16] जो निघे । तो नागवला कीं ॥८४ ॥ तैसें वृद्धाप्य होय । आलेपण वायां जाय । जे तो शतवृद्ध[17] आहे । नेणों कैंचा ॥८५॥ झाडिलींचि कोळें[18] झाडी । तया न फळे जेविं बोंडीं । जाहला अग्नि तरी राखोंडी । जाळील काई॥८६॥ म्हणोनि वार्धक्याचेनि आठवें । वार्धक्या[19] जो नागवे । तयाच्या ठायीं जाणावें । ज्ञान आहे ॥ ८७ ॥ तैसेंचि नाना रोग । पडिघाती[20] ना जंव पुढां आंग । तंव आरोग्याचे उपेग[21] । करूनि घाली ॥८८॥ सापाच्या तोंडीं । पडिली जे उंडी । ते काऊनि सांडी । प्रबुद्ध[22] जैसा ॥ ८९ ॥ तैसा वियोगें जेणें दुःखें । विपत्ति शोक पोखे[23] । तें स्नेह सांडूनि सुखें । उदासु होय ॥ ५९० ॥ आणि जेणेंजेणेंकडे । दोष सूतील तोंडें । तयां कर्मरंध्रीं गुंडे । नियमाचे दाटी ॥ ९१॥ ऐसऐसिया आइती[24] । जयाची परी असती । तोचि तो ज्ञानसंपत्ती । गोसावी गा ॥९२॥ आतां आणीकही एक । लक्षण अलौकिक । सांगेन आइक । धनंजया ॥९३॥

असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टाऽनिष्टोपपत्तिषु ९

अन्वय—असक्तिः, पुत्रदारगृहादिषु अनभिष्वंगः च इष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यं समचित्तत्वं ॥ ९ ॥

तरि जो या देहावरी । उदासु ऐसिया परी । उखितां[25] जैसा बिढारीं । बैसला आहे ॥९४॥ कां वृक्षाची साउली । वाटे जातां मीनली[26] । घरावरी तेतुली । आस्था नाहीं ॥९५॥ साउली[27] सरिसीच असे । परी असे हें नेणिजे जैसें । स्त्रियेचें तैसें । लोलुप्य[28] नाहीं ॥९६॥ आणि प्रजा जे जाली । तियें वस्ती कीर आलीं । कां गोरुवें[29] बैसलीं । रुखातळीं॥९७॥ जो संपत्तीमाजि असतां । ऐसा गमे पांडुसुता । जैसा कां वाटे जातां । साक्षी ठेविला ॥९८॥ किंबहुना पुंसा[30] । पांजरियामाजि जैसा । वेदाज्ञेसी तैसा । बिहूनि असे ॥९९॥ येऱ्हवीं दारागृहपुत्रीं । नाहीं जया मैत्री । तो जाण पां धात्री[31] । ज्ञानासि गा ६००

१ फुटकीं भांडीं. २ अंतकाल ३ उणीव. ४ कंटाळा. ५ भूत. ६ किळस.. ७ खोकल्याची उभळ ८ जागरण. ९ सोयरे. १० उद्यां. ११ दूर करतो. १२ गेला नाहीं तोंच. १३ वाटेंत पुष्कळ लागतात. १४ माघार. १५ पक्ष्यांनीं १६ सर्व बाजूस ठेवून. १७ शतायु. १८ तिळांचीं झाडें.

१९ जो वार्धक्याच्या सपाट्यांत सांपडत नाही. २० आसणें. २१ उपाय. २२ शहाणा. २३ वाढवितो. २४ वागणूक. २५ वाटसरू. २६ सांपडली. २७ पडछाया. २८ प्रेम. २९ गुरें. ३० राघू ३१ ठिकाण.

फुटक्या भांड्यासारखी होऊन आपल्या आवडानाबाहेर जातील आणि माझा अंत केव्हां होईल म्हणून जवळची मंडळी देवास नवस करतील ! ७२ माझी अशी अवस्था पाहून जग माझा धिःकार करील, मृत्यु लवकर येणार नाहीं, आणि सोयऱ्याधायऱ्यांना माझा कटाळा येईल. ७३ बायका मला पिशाच म्हणतील, आणि [तें ऐकून] मुलांना माझी फार भीति वाटेल; फार काय सांगावें ! मी सर्व प्रकारें लोकांना किळस येण्यास पात्र होईन ७४ खोकल्याची उबळ रात्रभर ऐकून शेजारीपाजारी व सोयरेधायरे म्हणूं लागतील कीं, हा म्हातारा कितीकांना त्रास देईल न कळे ! ७५ याप्रमाणें म्हातारपणीं आपली स्थिति होईल. असें मनांत आणून जो तारुण्यांतच त्या स्थितीबद्दल मनांत खंती बाळगतो, ७६ व असें म्हणतो कीं, पुढें आपल्यास म्हातारपण येईल, तर हल्लींचें तारुण्य विषयोपभोगांत गेलें असतां आपल्यास कोणती गोष्ट हितावह होईल ! ७७ म्हणून कान बधिर झाले नाहींत तोंपर्यंतच [आत्मानात्मविचाराच्या] सर्व गोष्टी ऐकून घेतो; आणि जोंपर्यंत शरीर स्वाधीन आहे तोंपर्यंतच तीर्थयात्रा करून घेतो; ७८ दृष्टि शाबूद आहे, तोंपर्यंतच जितकीं देवस्थानें वगैरे पाहवतील तितकीं पाहून घेतो; आणि जोंपर्यंत वाणी कायम आहे तोंपर्यंतच ईश्वराचे गुणानुवाद गाऊन घेतो; ७९ पुढें आपले हात खुळे होतील हें ओळखून, ते शाबूत आहेत तोंच सर्व दानधर्म करून घेतो; ५८० याप्रमाणें पुढें दशा आल्यावर मन शुद्धीवर राहणार नाहीं म्हणून शुद्ध आत्मज्ञानाचा पूर्ण विचार करून ठेवतो; ८१ उद्यां आपल्यास चोर लुटतील असें समजून जो आजच आपले जवळील संपतीची व्यवस्था लावून अक्लिष्ट राहतो, किंवा दिवा जाण्याच्यापूर्वी सर्व जिनसा व्यवस्थित ठेवतो, ८२ त्याप्रमाणें म्हातारपण आल्यावर [तारुण्यांत ज्ञान प्राप्ति न करून घेतल्यामुळें जे जन्ममत्यूंच्या फेऱ्यांत पडून] व्यर्थ जावें, त्यापेक्षां [जन्ममृत्यु देणाऱ्या] सर्व गोष्टी आपल्यापासून दूर कराव्या. ८३ ज्या वाटेंत पुष्कळ डोंगर, किल्ले वगैरे आहेत असें समजून, किंवा पक्षी आपापल्या घरट्यांकडे परत जात आहेत तेव्हां संध्याकाळ झाली असें समजून, जो आपल्याजवळ कांहींएक ऐवज न घेतां सडा जातो, त्यास चोर कसे लुटतील ! ८४ त्याप्रमाणें, अशा ज्ञान्यांला, तो इतर अज्ञान्याप्रमाणें ' शंभर वर्षें आयुष्य आहे ' असें समजत नाहीं म्हणून म्हातारपण आलें असतां म्हातारपणच उलट परत जातें; ८५ तिळाच्या झाडाचीं झाडलेलीं ओंडें पुनः झाडलीं तरी जसे तीळ सांपडावयाचे नाहींत; अथवा राख झाल्यावर मग पुनः अग्नि कसा जाळील ! ८६ म्हणून आपल्याला पुढें वृद्धापकाल येईल असें जाणून जो त्याच्या सपाट्यांत सांपडत नाहीं, त्याच्याच ठिकाणीं ज्ञान आहे असें समजावें. ८७ त्याचप्रमाणें, नाना प्रकारचे रोग जोंपर्यंत या शरीरास जडले नाहींत, तोंपर्यंतच शरीराचें आरोग्य राहण्याकरितां उपाय करितो; ८८ ज्याप्रमाणें सापाच्या तोंडांतून पडलेली पिठाची उंडी शहाणा मनुष्य टाकून देतो, ८९ त्याप्रमाणें, ज्या सुखाच्या वियोगापासून दुःख, विपत्ति व शोक प्राप्त होतात, त्या देहाचा स्नेह टाकून जो उदास वृत्तींत राहतो, ५९० आणि ज्या ज्या योगानें आपल्याला दोष लागतील, तीं कर्मं करीत नाहीं; व कर्मेंद्रियाच्या मार्गांनीं दोष आंत जाऊं नयेत म्हणून नियमरूपी धोंडे आड बसवून त्या वाटा बंद करतो. ९१ याप्रमाणें जो वागतो, तोच ज्ञानसंपन्न पुरुष असें समज. ९२ आतां अर्जुना, तुला [या ज्ञानवंताचें] आणखी एक अलौकिक लक्षण सांगतों, तें ऐक. ९३

· सर्वत्र उदासीनता, पुत्र, स्त्री, गृह इत्यादिकांच्या ठिकाणीं पूर्ण अनासक्ति आणि इष्ट अथवा अनिष्ट कांहीं प्राप्त झालें तरी आपल्या चित्ताचें समाधान नेहमीं कायम ठेवणें; ॥९॥

हे पहा–जो आपल्या शरीराविषयीं उदास असतो, जसा एक वाटसरू दुसऱ्या वाटसरानें आपले स्वाधीन कांहीं वेळ केलेलें गाठोडें अभिलाष न धरितां तो वाटसरू परत येईपर्यंत जतन करितो; ९४ किंवा वाटेनें जातांना ऊन टाळण्याकरितां ज्याप्रमाणें एखादा मनुष्य झाडाचे सावलींत बसतो, तितकीसुद्धां आस्था ज्याची घराविषयीं नसते; ९५ ज्याप्रमाणें मनुष्याची पडछाया त्याचबरोबर असूनही ती आहे हें त्याच्या गांवींही नसतें, त्याप्रमाणें [नेहमीं सन्निध असणाऱ्या] स्त्रीविषयीं ज्याला प्रेम वाटत नाहीं; ९६ बरें, [संततीविषयीं म्हटलें तर ती] संतति ती म्हणजे ज्याप्रमाणें वाटसरू धर्मशाळेत वस्तीस राहतात, किंवा गुरें दोनप्रहरीं झाडाखालीं सावलींत बसतात, त्याप्रमाणें मानतो; ९७ अर्जुना, जो श्रीमंत असतांनाही, ज्याप्रमाणें कोणी मनुष्य वाटेनें जातांना रस्त्यांतील एखाद्या गोष्टीविषयीं केवळ साक्षिभूत असतो त्याप्रमाणें संपत्तिविषयीं उदास असतो; ९८ किंवा पिंजऱ्यांतील राघू जसा बाळगणाराच्या आज्ञेंत वागतो, त्याप्रमाणें जो वेदांचें उल्लंघन करीत नाहीं; ९९ बाकी स्त्री, पुत्र, घर यांजविषयीं जो प्रीति बाळगीत नाहीं, तो ज्ञानाचें अधिष्ठान आहे असें जाण. ६०० समुद्र जसा ग्रीष्मकाळीं

महासिंधू जैसें । ग्रीष्म[1]वर्षं सरिसें । इष्टानिष्ट[2] तैसें । जयाच्या ठायीं ॥१॥ कां तीन्ही काळ होतां । त्रिधा नव्हे सविता । तैसा सुखदुःखीं चित्ता । भेदु नाहीं ॥२॥ जेथ नभाचेनि[3] पाडें । समत्वा न्यून न पडे । तेथ ज्ञान रोकडें । वोळख तूं ॥ ३ ॥

मयि चाऽनन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥१०॥

अन्वय—मयि च अनन्ययोगेन अव्यभिचारिणी भक्तिः, विविक्तदेशसेवित्व, जनसंसदि अरतिः; ॥१०॥

आणि मीवांचूनि कांहीं । आणीक गोमटें नाहीं । ऐसा निश्चयोचि तिहीं[4] । जयाचा केला ॥४॥ शरीर वाचा मानस । पियालीं कृतनिश्चयाचा कोश । एक मीवांचूनि धांस[5] । न पाहती आन ॥५॥ किंबहुना निकट निजँ[6] । जयाचें जाहलें मज । तेणें आपणयां आम्हां सेज । एकी केली ॥६॥ रिगतां वल्लभापुढें । नाहीं आंगीं जीवीं सांकडें । तिये कांतेचेनि पाडें । एकसरला जो ॥७॥ मिळोनि मिळतचि असे । समुद्रीं गंगाजळ जैसें । मी होऊनि मज तैसें । सर्वस्वें भजती ॥८॥ सूर्याच्या होण्या होइजे । कां सूर्यासवेंचि जाइजे । हें विकलेपणं साजे । प्रभेसि जेवीं ॥ ९ ॥ पैं पाणि याचिये भूमिके । पाणी तळपे[10] कौतुकें । ते लहरी म्हणती लौकिकें । येऱ्हवीं तें पाणी ॥ ६१० ॥ जो अनन्यु यापरी । मी जाहलाही मातें वरी । तोचि तो मूर्तधारी । ज्ञान पैं गा ॥ ११ ॥ आणि तीर्थें धौतें[11] तटें । तपोवनें चोखटें । आवडती कैपाटें[12] । वसवूं जया ॥१२॥ शैलकक्षांचीं[13] कुहरें । जळाशय[14] परिसरें । अधिष्ठी[15] जो आदरें । नगरा नये ॥ १३ ॥ बहु एकांतावरी प्रीति । जया जनपदाची[16] खंती । जाण मनुष्याकारें मूर्ती । ज्ञानाची तो ॥१४॥ आणिकही पुढती । चिन्हें गा सुमती । ज्ञानाचिये निरुती- । लागीं सांगों ॥ १५ ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ११

अन्वय—अध्यात्मज्ञाननित्यत्व, तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं, एतत् ज्ञान इति प्रोक्त, यत् अतः अन्यथा [तत्] अज्ञानं [प्रोक्त] ॥११॥

तरी परमात्मा ऐसें । जें एक वस्तु असे । तें जया दिसे । ज्ञानास्तव ॥१६॥ तें एकवांचूनि आनें । जियें भव[17]स्वर्गादि ज्ञानें । तें अज्ञान ऐसा मनें । निश्चयो केला ॥१७॥ स्वर्गा जाणें हें सांडी । भवविषयीं कान झाडी । दे अध्यात्मज्ञानीं बुडी । सद्भावाची ॥१८॥ भगलिये[18] वाटे । शोधूनियां अव्हांटे[19] । निघिजे[20] जेवि निटें । राजपंथें ॥१९॥ तैसें ज्ञानजातां करी । आघवेंचि एकीकडे सारी । मग मन बुद्धि मोहरी[21] । अध्यात्मज्ञानीं ॥ ६२० ॥ म्हणे एक हेंचि आथी । येर आणणें ते भ्रांती । ऐसी निकुरेसीं[22] मती । मेरु होय ॥२१॥ एवं निश्चयो जयाचा । द्वारीं अध्यात्मज्ञानाचा । ध्रुव देवो गगनींचा । तैसा राहिला ॥२२॥ तयाचिया ठायीं ज्ञान । या बोला नाहीं आन । जे ज्ञानीं बैसलें मन । तेव्हांचि तो मी ॥२३॥ तरि बैसलेपणें जें होये । तें बैसणेंचि बोलें न होये । तरि ज्ञाना तया आहे । सरिसा पाडु ॥२४॥ आणि तत्त्वज्ञान निर्मळ । फळे जें एक फळ । ते ज्ञेयही वरी सरळ । दिठी जया ॥२५॥ येऱ्हवीं बोधा आलेंनि ज्ञानें । जरी ज्ञेय न दिसेचि मनें । तरि ज्ञानलाभुही न मने । जाहला सांता ॥२६॥ आंधळेनि हातीं दिवा । घेऊनि काय करावा । तैसा ज्ञाननिश्चयो आघवा । वायांचि जाय ॥२७॥ जरि ज्ञानाचेनि प्रकाशें । परतत्त्वीं[23] दिठी न पैसे[24] । ते स्फूर्ती[25]चि असे । अंध होउनी ॥ २८ ॥ म्हणोनि ज्ञान जेतुलें दावी । तेतुली वस्तुचि आघवी । ते देखे ऐसी व्हावी । बुद्धि चोख ॥२९॥ यालागीं ज्ञानें निर्दोषें । दाविलें

---

१ ग्रीष्मऋतु व वर्षाऋतु. २ लाभ व हानि. ३ आकाशाप्रमाणें. ४ काया, वाचा व मन या तिहींनीं. ५ तीथ, शपथ. ६ बाट. ७ मन. ८ अनुसरका. ९ ऐक्य. १० हालतें. ११ पवित्र. १२ गुहा. १३ पर्वतांच्या. १४ सरोवराच्या काठचो ठिकाणें. १५ आश्रय करतो. १६ वस्तीची. १७ संसार. १८ वाटा फुटलेल्या. १९ आडवाट. २० जातो. २१ वळवी. २२ निश्चयानें. २३ परमात्म्याकडे. २४ पोहोंचत नाहीं. २५ बुद्धि.

कमी होत नाही, व वर्षाकाळीं वाढतही नाहीं, तशी ज्याला लाभ व हानि यांपासून बाधा होत नाहीं; १ किंवा तिन्ही कालांत सूर्याचे ज्याप्रमाणें तीन प्रकार होत नाहींत, त्याप्रमाणें ज्याच्या मनाला सुखदुःखांपासून भेद होत नाहीं; २ आणि ज्याच्या ठिकाणीं आकाशाप्रमाणें समतेंत कमीपणा पडत नाहीं, त्याचे ठिकाणीं ज्ञान प्रत्यक्ष वास करीत आहे असें समज. ३

आणि माझ्या ठिकाणीं अनन्यभावेंकरून निर्दोष भक्तिअसणें, एकांतांत राहण्याची आवड असणें, व लोकसमुदायांत राहण्याची आवड नसणें; ॥ १० ॥

ज्यानें कायावाचामनेंकरून असा निश्चय केला आहे कीं, मज ईश्वरावांचून या जगतांत दुसरी चांगली वस्तु नाही. ४ ज्याच्या शरीरानें, वाचेनें व मनानें अशा कृतनिश्चयाची शपथ वाहिली आहे कीं, या जगतांत माझ्यावांचून दुसरें कांहीं नाहीं; ५ फार काय सांगावे? ज्यानें आपलें मन माझ्या स्वरूपीं लीन केले, त्यानेंच आपलें व माझें ऐक्य केलें. ६ ज्याप्रमाणें आपले पतीशीं समागम करण्यास जातेवेळीं स्त्रीचे मनांत मुळींच शंका येत नाहीं, त्याप्रमाणे माझ्याबरोबर ऐक्य करण्यास ज्याला शंका येत नाहीं; ७ ज्याप्रमाणें गंगा समुद्रास एकदा मिळाल्यावरही त्यांतच मिळून असते, त्याप्रमाणेंच माझें ऐक्य पावल्यावरही जे सर्वभावेंकरून मलाच भजतात; ८ सूर्याचे प्रभेचा सूर्याबरोबर उदय होतो, व अस्ताबरोबर लय होतो, हें ऐक्य जसें प्रभेसच शोभतें; ९ तसेंच वाऱ्यानें पाण्यावर जें पाणी उचलून वर येतें, त्यास लोक लाटा असें म्हणतात; परंतु पाहूं गेलें असतां तें खरोखर पाणीच असतें; ६१० याप्रमाणें एकनिष्ठ होऊन जो माझी सेवा करतो, तोच मूर्तिमंत ज्ञान होय. ११ अशा मनुष्यास पवित्र तीर्थें, उत्तम तपोवनें व गुहा या ठिकाणीं राहण्याची आवड असते. १२ पर्वताच्या गुहा व सरोवरांचीं तीरें या ठिकाणीं रहावयाची ज्याला विशेष आवड असते, व ज्यास शहरांत राहण्याचें आवडत नाहीं; १३ ज्याला एकांतवासाची फार आवड असते, व मनुष्यवस्तींत राहण्याचा कंटाळा असतो, तो ज्ञानाची मनुष्यरूपी मूर्तिच होय १४ हे सुबुद्धिमंता, तुला ज्ञानाच्या स्पष्टीकरणार्थ आणखी कांहीं लक्षणें पुढें सांगतों. १५

अध्यात्मज्ञानांत निमग्न असणें, व पारमार्थिक ज्ञानाचा साक्षात्कार होणें, हीं लक्षणें ज्ञानप्राप्ति करून देणारीं आहेत, म्हणून यांना ज्ञान असें म्हटलें आहे; आणि यांहून जें उलट, तें अज्ञान होय. ॥ ११ ॥

हें पहा—परमात्मा म्हणून जी एक वस्तु आहे ती ज्या ज्ञानानें दिसते, १६ त्या एका ज्ञानाशिवाय, संसार व स्वर्ग ज्या ज्ञानापासून प्राप्त होतात तें अज्ञान आहे असें ज्याच्या मनानें पक्कें घेतलें आहे; १७ तो स्वर्गास जाण्याची इच्छा सोडून देतो, संसाराविषयीं कंटाळा करतो, व अध्यात्म ज्ञानाचे ठिकाणीं भाव धरून मन लावतो; १८ ज्याप्रमाणें एखादा वाटसरू ज्या ठिकाणीं अनेक वाटा फुटतात त्या ठिकाणीं नीट शोध करून आडमार्ग सोडून सरळ राजमार्गानें जातो, १९ त्याप्रमाणें, ज्ञानमात्राविषयीं विचार करून इतर ज्ञानें टाकून देऊन आपलें ज्ञान व बुद्धि अध्यात्मज्ञानाकडेसच लावतो; ६२० त्याचप्रमाणें, इतर ज्ञान भ्रांतिमूलक आहे म्हणून जो आपलें मन मेरुपर्वताप्रमाणे स्थिर करून अध्यात्मज्ञानाकडेसच लावतो; २१ असा निश्चय करून, ज्याप्रमाणें आकाशांत ध्रुव नक्षत्र कायम असतें, त्याप्रमाणें अध्यात्मज्ञानाचे ठिकाणीं जो आपली बुद्धि कायम ठेवतो, २२ त्याच्याच ठिकाणीं ज्ञान वास करतें यांत शंका नाहीं; आणि अशा प्रकारें त्याचे मनांत ज्ञान पूर्णपणें बिंबल्याबरोबर तो तद्रूप होतो. २३ ज्याप्रमाणें कोणी मनुष्य जेवणाकरितां पानावर बसला असतां जेवण्यास सुरवात केल्याशिवाय तो जेवावयास बसला असें म्हणतां येत नाहीं, त्याप्रमाणे, ज्ञानाचे प्राप्तीची इच्छा झाल्यावर ज्ञान मिळल्याशिवाय त्याला ज्ञानी असें नांव प्राप्त होत नाहीं; २४ आणि तत्त्वज्ञानापासून जें एक फळ प्राप्त होतें, तें ज्ञेय होय. त्यावर जो आपली पूर्ण दृष्टि ठेवितो; २५ येऱ्हवीं ज्ञानाचा लाभ झाल्यावर जर ज्ञेय हातीं लागलें नाहीं, तर ज्ञानाचा लाभ होऊनही न झाल्याप्रमाणेंच आहे! २६ अंधळ्यानें हातीं दिवा घेतला असतां त्याचा त्याला काय उपयोग आहे? त्याप्रमाणें, ज्ञानाचा नुसता निश्चय करून जर आत्मदर्शन झालें नाही, तर तें व्यर्थ होय. २७ जर ज्ञानाचे प्रकाशानें परमात्म्याची प्राप्ति होत नाहीं, तर ती बुद्धि अंधळ्याप्रमाणें निरर्थक होय. २८ म्हणून, ज्या ज्ञानानें जिकडे पहावें तिकडे परमात्माच दृष्टीस पडतो, तें ज्ञान प्राप्त व्हावें अशी ज्याला चांगली बुद्धि झाली आहे २९ म्हणून त्या निर्दोष ज्ञानानें आपणाजवळची वस्तु

ज्ञेय देखे । तैसेनि उन्मेषें[1] । आथिलों[2] जो ॥६३०॥ जेवढी ज्ञानाची वृद्धी । तेवढीच जयाची बुद्धी । तो ज्ञान हें शब्दीं । करणें न लगे ॥३१॥ पैं ज्ञानाचिये प्रमेसवें । जयाची मती ज्ञेयीं पावे । तो हातधंरणिया[3] शिवे । परतत्त्वातें ॥३२॥ तोचि ज्ञान हें बोलतां । विस्मयो कवण पांडुसुता । काय सवितयातें सविता । म्हणावें असे ॥३३॥ तव श्रोते म्हणती असो । न संग तयाचा अतिसो । ग्रंथोक्ती तेथ ओंडसो[4] । घालिसी कां ॥३४॥ तुझा हाचि आम्हां थोरु । वक्तृत्वाचा पाहुणेरु । जे ज्ञानविषो फारु । निरोपिला ॥३५॥ रसु होआवा अतिमानु । हा घेतासि कविमंत्रु । तरी अवंतूनि[5] शेत्रु[6] करितोसि कां गा ॥३६॥ ठाँयीं[7] बैसतिये वेळे । जे रसंसोय[8] वेऊनि पळे । तियेचा येरु वोडवं[9] मिळे । कोणा अर्था ॥३७॥ आघवाचि विषयीं भांदी[10] । परि सांजवणीं[11] टेकों नेदी । ते खुंरखोडी[12] जुसधी । पोषी कवण ॥३८॥ तैसी ज्ञानीं मती न फांके । येर जल्पती[13] नेणों कौतुकें । परि तें असो निकें । केलें तुवां ॥३९॥ जया ज्ञानलेशोद्देशें । किजती योगादि सायासें । तें धंणीचें[14] आणि तुझिया ऐसें । निरूपण ॥६४०॥ अमृताची सातवांकुडी[15] । लागो कां अनुवंडी[16] । सुखाच्या दिव सकोडी । गणिजेतुं कां ॥४१॥ पूर्णचंद्रेंसीं राती । युग एक असोनि पाहाती । तरि काय न पाहत आहाती । चकोर ते ॥४२॥ तैसें ज्ञानाचें बोलणें । आणि येणें रसाळपणें । आतां पुरे कोण म्हणे । आकर्णितां ॥४३॥ आणि सभाग्युं[19] पाहुणा ये । सुभगाचि[20] वाढती होये । तैं सरों नेणें रससोये । ऐसें आथी ॥४४॥ तैसा जाहला प्रसंगु । जे ज्ञानीं आम्हांसि लागु[21] । आणि तुजही अनुरागु[22] आथि तेथ ॥४५॥ म्हणोनि यया व्याख्याना- । पासीं[23] से आली चौगुणा । न म्हणों नयेसी देखणा । होसी ज्ञानी ॥४६॥ तरी आतां ययावरी । प्रज्ञेच्या[24] माजघरीं । पदें[25] साच करीं । निरूपणीं ॥४७॥ या संतवाक्यासरिसें । म्हणितलें निवृत्तिदासें । माझेंही जी ऐसें । मनोगत ॥४८॥ यावरी आतां तुम्हीं । आज्ञापिला स्वामी । तरि वायां वाग्जाळ[26] मी । वाढों नेदीं ॥४९॥ एवं इयें अवधारा । ज्ञानलक्षणें अठरा । श्रीकृष्णें धनुर्धरा । निरूपिलीं ॥६५०॥ मग म्हणे या नांवें । ज्ञान एथ जाणावें । हें स्वमत आणि आघवें । ज्ञानियेही म्हणती ॥५१॥ करतळावरी वाटोळा । डोलतु देखिजे आंवळा । तैसें ज्ञान आम्हीं डोळां । दाविलें तुज ॥५२॥ आतां धनंजया महामती । अज्ञान ऐसी वदंती । तेही सांगों व्यक्ती[27] । लक्षणेंसीं ॥५३॥ येऱ्हवीं ज्ञान फुडें जालिया । अज्ञान जाणवे धनंजया । जें ज्ञान नव्हे तें अपैसया । अज्ञानचि ॥५४॥ पाहें पां दिवसु आघवा सरे । मग रात्रीची वोरी उरे । वांचूनि कांहीं तिसरें । नाहीं जेवीं ॥५५॥ तैसें ज्ञान जेथ नाहीं । तें अज्ञानचि पाहीं । तरि सांगों कांहीं कांहीं । चिन्हें तियें ॥५६॥ तरि संभोवने जियें । जो मानाची वाट पाहे । सत्कारें होये । तोषु जया ॥५७॥ गर्वें पर्वताचीं शिखरें । तैसा महत्त्वावरूनि नुतरे । तयाचिया ठायीं पुरें । अज्ञान आहे ॥५८॥ आणि स्वधर्माची मांगळी[30] । बांधे वाचेच्या पिंपळीं । उभिली[31] जैसा देउळीं । जाणोनि कुंचा ॥५९॥ घाली विद्येचा पसारा । सुये सुकृताचा डांगोरा । करी तेतुलें मोहरा । कैफीतीचिया ॥६६०॥ आंग वरिवरी चर्ची । जनातें अभ्यर्चितां

१ ज्ञानानें. २ संपन्न झाला. ३ हातोहात. ४ अडथळा. ५ आमंत्रण करून. ६ अवगुण. ७ पानावर. ८ स्वयंपाक. ९ आदर. १० चांगली. ११ धार काढते वेळीं. १२ लाथाळ गाय. १३ वल्गना करतात. १४ तृप्ती देणारे. १५ सात दिवसांची झड. १६ उघाडीशिवाय. १७ मोजीक काय ? १८ पेकतांना. १९ श्रीमंत. २० सुग्रण. २१ आवड. २२ उत्सुकता. २३ बळ. २४ बुद्धीच्या. २५ ज्ञानाचीं अठरा लक्षणें. २६ बडबड., २७ स्पष्ट करून. २८ पाळी. २९ प्रतिष्ठेसाठीं. ३० मुंज केल्यावर जो दोर बांधतात किंवा पार बांधतात तो. ३१ उभा केलेला.

दृष्टीस पडते, त्याच ज्ञानानें जो संपन्न झाला आहे, ६३० अशा प्रकारें ज्याच्या ज्ञानाला दोहोंकडे ज्ञेयाशिवाय दुसरें कांहींच दिसत नाहीं, तो ज्ञानी आहे असें शब्दांनीं वर्णन करण्याचें कारण नाहीं. ३१ ज्याची बुद्धि ज्ञानाचे प्रकाशाबरोबर ज्ञेयात शोषते, तो हातोहात परतत्त्वाची प्राप्ति करून घेतो; ३२ अर्जुना, तोच ज्ञानरूप आहे असें म्हटलें असतां त्यांत आश्चर्य तें कोणतें? हे पहा, सूर्याला सूर्य असें म्हणावें लागतें काय? ३३ तेव्हां श्रोते म्हणूं लागले, "आतां ज्ञानाविषयीं अधिक स्पष्टीकरण करण्याचें कारण नाहीं, मग गीतेचा अर्थ सांगण्याच्या आड कां येतोस? ३४ तूं आम्हांस ज्ञानाविषयीं पूर्णपणें माहिती करून दिलीस, हा तुझे वक्तृत्वाचा आम्हांस मोठा लाभ झाला! ३५ इतर कवि कोणत्याही वस्तूचें वर्णन करू लागले असतां त्या वस्तूविषयीं वर्णन न करतां तिच्या उपांगाविषयीं मोठ्या कौतुकानें फाजील वर्णन करितात, हा कवीचा मंत्र तू आपले वर्तनांत आगंतुकाप्रमाणें कां घुसडतोस? ३६ एखाद्यानें जेवावयास बोलावून व पाटरांगोळ्यांचा थाट करून, मंडळी पानावर बसल्यावर जर तयार असलेलें अन्न त्या ठिकाणावरून लांबविलें, तर त्यानें बोलाविलेल्या मंडळीचें आणखा कितीही आदरातिथ्य केलें तरी त्यांना त्याचा काय उपयोग? ३७ सर्व गुणांनीं युक्त असून जी गाय धार काढतेवेळीं कासेंत हात घालूं न देतां लाथा मारते, तिला फुकट कोण बाळगील? ३८ त्याप्रमाणें, ज्ञानाविषयीं न बोलतां इतर कवि हवें तेवढें वर्णन करितात, तसें तूं न करतां आम्हांस खऱ्या ज्ञानाची पूर्णपणें ओळख करून दिलीस. ३९ ज्या ज्ञानाच्या थोड्या प्राप्तीकरितां लोक योगादि साधनें मोठ्या कष्टानें करतात, तें ज्ञान तूं उत्तम प्रकारें समजून सांगितल्यामुळें आमचे मनाची तृप्ति झाली ६४० अमृताच्या वृष्टीचें जरी सारखें सातरें लागलें, तरी त्याला कोणी कंटाळेल काय? व सुखाचे कोट्यवधि जरी दिवस गेले, तरी ते मोजीत बसून त्यांचा कोणी कंटाळा करतील काय? ४१ पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणें चांदण्याच्या एक युगभर जरी रात्री गेल्या, तरी चकोर पक्षी चंद्राकडे पहाण्यास कंटाळतील काय? ४२ त्याप्रमाणें, ज्ञानाविषयीं तुझ्यासारखा रसाळ वर्णन करणारा भेटल्यावर तें ऐकण्याचा कोण कंटाळा करील? ४३ आणि श्रीमान पाहुण्याला चतुर वाढणारीण असल्यावर त्याला जेवण पुरेसें होणार नाहीं, व तिलाही आपण केलेले पदार्थ संपूं नयेत असें वाटेल, ४४ त्याप्रमाणें आजचा हा प्रसंग आहे. कारण, आम्हांला ज्ञानप्राप्तीची आवड असून तुलाही तें सांगण्याविषयीं उत्सुकता आहे. ४५ या कारणामुळें तुझ्या व्याख्यानास चौपट बळ आलें आहे, तर तुला आम्ही 'ज्ञानाविषयीं तूं परिपूर्ण आहेस' असें म्हटल्यावांचून कसे राहूं? ४६ तर आतां यापुढें, बुद्धीचे माजघरांत, ज्ञानाच्या [अठरा लक्षणां] विरुद्ध जें अज्ञान त्याचें वर्णन कर." ४७ हे श्रोत्यांचें भाषण ऐकल्यावर, निवृत्ति महाराजांचे दास ज्ञानदेव म्हणाले कीं, माझेही मनांत अज्ञानाविषयींच वर्णन करावयाचें होतें. ४८ तशांत, गुरो, तुम्हीं मला आज्ञा केली; तेव्हां आतां मी व्यर्थ बडबड करीत नाहीं. ४९ हें पहा—याप्रमाणें श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास ज्ञानाचीं अठरा लक्षणें सांगितलीं. ६५० मग म्हणाले:—हीं लक्षणें ज्याचे ठिकाणीं दृष्टीस पडतील, त्याचे ठिकाणीं ज्ञान वास करतें असें माझें मत असून इतर ज्ञानीही असेंच म्हणतात. ५१ आम्ही तुला तळहातावरील आंवळ्याप्रमाणें ज्ञान स्पष्ट दाखविलें. ५२ हे महाबुद्धिमंता अर्जुना, आतां, अज्ञान ज्याला म्हणतात तेंही त्याच्या लक्षणांसह स्पष्ट करून सांगतों. ५३ धनजया, ज्ञान समजल्यावर अज्ञान सहज ओळखतां येतें कारण, जें ज्ञान नव्हे तेंच अज्ञान होय. ५४ हें पहा—दिवस संपल्यावर मग रात्रीचीच पाळी उरते. कारण रात्र व दिवस या दोहोंवांचून तिसरा प्रकारच नाहीं; ५५ त्याप्रमाणें, ज्या ठिकाणीं ज्ञान नाहीं, तेंच अज्ञान आहे असें समज. तथापि अज्ञानाचीं कांहीं लक्षणें तुला सांगतों. ५६ आपली प्रतिष्ठा व्हावी म्हणून लोक आपल्यास मान केव्हां देतील याची जो वाट पहात असतो, व लोकांनीं आपला सत्कार केला म्हणजे संतोष पावतो; ५७ आणि गर्वानें पर्वताचे शिखराइतका चढून जाऊन कधींही खालीं उतरत नाहीं, अशा पुरुषाचे ठिकाणीं पूर्ण अज्ञान वास करतें असें समज. ५८ आणि स्वधर्माचरणाविषयीं, पिंपळाची मुंज केल्यावर त्यास जो दोर बांधतात त्याप्रमाणें किंवा पार बांधतात त्याप्रमाणें अथवा देवळांतील कुंचा वाटेल त्याच्या उपयोगास येतो त्याप्रमाणें लोकांत आपले कृतकर्मांची प्रसिद्धि करतो; ५९ आपल्यास येत असलेल्या विद्येची आपल्या मुखानें प्रसिद्धि करतो, व आपले हातून घडलेल्या सत्कृत्याबद्दल लोकांत डांगोरा पिटतो; याप्रमाणें, ज्या कृत्यांपासून आपली प्रतिष्ठा वाढेल तीं कृत्यें नेहमीं करीत असतो; ६६० आणि दिवसांतून तीनदा स्नान करून अंगास अत्तर वगैरे लावून शरीर

वेंची । तो आण पां अज्ञानाची । खाणी एथ ॥६१॥ आणि वन्ही वनीं विचरे । तेथ जळती जैसीं जंगम स्थावरें । तैसें जयाचेनि आचारें । जगा दुःख ॥६२॥ कौतुकें जें जें जल्पे । तें सोवळाहूनि तीख रुपे । विषाहूनि संकल्पें । मारकु जें ॥ ६३ ॥ तयातें बहु अज्ञान । तो अज्ञानाचें निधान । हिंसेसि आयतन । जयाचें जिणें ॥६४॥ आणि फुके भाता फुगे । रेचिलिया सवेंचि उफगे । तैसा संयोगवियोगें । चढे वो हुटे ॥६५॥ पडली वारयाचिया वळसां । धुळी चढे आकाशा । हरिखें वळघे तैसा । स्तुतिवेळे ॥६६॥ निंदा मोटकी आइके । आणि कपाळ धरूनि ठाके । थेंबें विरे वारेनि शोखे । चिखल जैसा ॥६७॥ तैसा मानापमानीं होये । जो कोणीचि ऊर्मी न साहे । तयाच्या ठायीं आहे । अज्ञान पुरें ॥ ६८ ॥ आणि जयाचिया मनीं गांठी । वारवरी मोकळी वाचा दिठी । आंगें मिळे जीवें पाठी । भलतया दे ॥ ६९ ॥ व्याधाचें चारा घालणें । तैसें प्राजळ जो गौवणें । चांगाचीं अतःकरणें । विरु करी ॥६७०॥ गार शेवाळें गुडाळली । कां निंबोळी जैसी पिकली । तैसी जयाची भली । बाह्यक्रिया ॥७१॥ अज्ञान तयाचिया ठायीं । ठेविलें असे पाहीं । या बोला आन नाहीं । सत्य मानीं ॥७२॥ आणि गुरुकुळीं लाजे । जो गुरुभक्ती उभजे । विद्या घेऊनि माजे । गुरूसींचि जो ॥७३॥ तयाचें नाम घेणें । ते वाचे शूद्रान्न होणें । परि घडलें लक्षणें । बोलतां ह्यें ॥७४॥ आतां गुरुभक्ताचें नांव घेवों । तेणें वाचे प्रायश्चित्त देवों । गुरुसेवका नांव पावों । सूर्य जैसा ॥७५॥ येतुलेनि पांगु पापाचा । निस्तरेल हे वाचा । जो गुरुतल्पगांचा । नामीं आला ॥७६॥ हा ठाय वरी । तया नामाचें भय हरी । मग म्हणे अवधारीं । आणिकें चिन्हें ॥७७॥ तरी आंगें कर्में ढिला । जो मनें विकल्पें भरला । अडवींचा अवगळला । कुहां जैसा ॥७८॥ तया तोंडीं काटिवडें[25] । आंतु नुसधीं हाडें । अशुचि तेणें पाडें । सबाह्य जो ॥७९॥ जैसें पोटालागीं सुणें । उघडें झांकलें न म्हणे । तैसें आपलें परावें नेणे । द्रव्यालागीं ॥६८०॥ इया ग्रामसिंहांचिया ठायीं । जैसा मिळणीं ठावो अठावो नाहीं । तैसा स्त्रीविषयीं कांहीं । विचारीना ॥८१॥ कर्मांचा वेळु चुके । का नित्य नैमित्तिक ठाके । तें जया न दुखे । जीवामाजीं ॥८२॥ पापीं जो निसुगु । पुण्याविषयीं अति निलागु । जयाचिया मनीं वेगु विकल्पाचा ॥८३॥ तो जाण निखिळा । अज्ञानाचा पुतळा । जो बांधोनि असे डोळा । वित्ताशेतें ॥८४॥ आणि स्वार्थें अळमाळें । जो धैर्यापासोनि चळे । जैसें तृणबीज ढळे । मुंगियेचेनि ॥८५॥ पावो सूदलिया सवें । जैसें थिल्लर कालवे । तैसा भयाचेनि नावें । गजबजे जो ॥८६॥ मनोरथांचिया धारसा । वाहणें जयाचिया मानसा । पूरीं पडिला जैसा । दुधिया पाहीं ॥८७॥ वायूचेनि सांवाये । धूं दिगंतरा जाये । दुःखवार्ता होये । तैसें जया ॥८८॥ वाउधणाचिया परी । जो आश्रो कहींचि न धरी । क्षेत्रीं तीर्थीं पुरीं । थारों नेणे ॥८९॥ का मातलिया सरडा । पुढती बुडुख पुढती शेंडा । हिंडण वांरा कोरडा । तैसा जया ॥६९०॥ जैसा रोविल्याविणें । रांजणु थारों नेणे । तैसा पडे तैं राहणें । येऱ्हवीं हिंडे ॥९१॥ तयाच्या ठायीं उदंड । अज्ञान असे वितंड । जो चांचल्यें भावड । मर्कटाचें ॥९२॥ आणि पैं गा धनुर्धरा । जयाचिया अंतरा । नाहीं वोढावारा । संयमाचा ॥९३॥ लोंढियें आला लोंढा । न मनीं

१ कटाळा करतो. २ पहारीहून. ३ बेत. ४ घातक. ५ आश्रयस्थान. ६ निघून गेला असतां. ७ रिकामा होतो. ८ लाभ-हानीनें. ९ वावटळींत. १० हर्षानें. ११ फुगतो. १२ थोडी. १३ ओला होतो. १४ वाळतो. १५ तरंग. १६ पालन करणें. १७ शिळा १८ तिरस्कार करतो. १९ कमीपणा. २० गुरूची निंदा करणाऱ्याच्या. २१ सहायानें. २२ रानांतील. २३ अमंगळ. २४ विहीर. २५ कांटेरी झाडें. २६ कुत्र्याच्या. २७ स्त्रीसंगास. २८ निःसग. २९ निर्लज्ज. ३० गवताची काडी. ३१ ठेवल्याबरोबर. ३२ डबकें ३३ घाबरतो ३४ पुरांत. ३५ भोंपळा. ३६ साह्यानें. ३७ धूर ३८ वावधणाच्या; वावटळीच्या. ३९ उंदर. ४० मोठें. ४१ धरबंध. ४२ ओहोळास.

बाळगितो, परंतु प्राण्यांचें पूजन करण्याविषयीं कंटाळा करतो, तो अज्ञानाची खाण आहे असें समज. ६१ ज्याप्रमाणें रानांत वणवा पेटल्यावर तो स्थावर जंगम याचा विचार न करतां सर्व पदार्थ जाळतो, त्याप्रमाणें, ज्याच्या आचरणापासून सर्व जगास दुःख होतें, ६२ तो सहजगत्या जें भाषण करतो तें मनुष्याचें हृदयास तीक्ष्ण पहारीचे टोंकाप्रमाणें भेदतें; व ज्याचे सर्व बेत इतर जनांस विषाहूनही घातक असतात, ६३ त्याचे ठिकाणीं अज्ञान आहे. फार काय सांगावें ? तो अज्ञानाचें माहेरघरच होय; आणि त्याचें जिणें म्हणजे हिंसेचें आश्रयस्थानच होय. ६४ आणि भाता फुंकला म्हणजे जसा तो वाऱ्यानें फुगतो, व तोच वारा नाहींसा झाला म्हणजे लागलाच दबतो, तसा लाभ झाला असतां जो चढून जातो व हानि झाली असतां लगेच दुःखमग्न होतो; ६५ वावटळींत सांपडलेली धूळ ज्याप्रमाणें आकाशापर्यंत उंच उडते, त्याप्रमाणें लोकांनीं स्तुति केली असतां जो हर्षानें फुगतो; ६६ थेंबभर पाण्यानें ज्याप्रमाणें चिखल ओला होतो आणि वारा सुटल्यावर दडकतो, त्याप्रमाणें कोणीं थोडी निंदा केली असतांही जो वाईट वाटून कपाळ धरून बसतो; ६७ तसेंच ज्याला मान व अपमान हे दोन्ही सहन होत नाहींत, त्याचे ठिकाणीं पूर्ण अज्ञान वास करतें असें समज. ६८ जो मनांत एक असून तोंडानें दुसरेंच बोलून दाखवितो, व एकास वचन देऊन त्याचे उलट दुसऱ्यास मदत करतो; ६९ पारधी मृगास चारा घालतो, [तो केवळ उपकारबुद्धीनें घालीत नसून त्याचा घात करण्याचा त्याचा विचार असतो,] त्याप्रमाणें जो एखाद्याचें पालन करितो, परंतु अंतर्यामीं त्याचा घात करण्याविषयीं हेतु धरतो; ६७० शेवाळानें लिप्त झालेली शिळा वरकांतीं हिरवीगार दिसते, किंवा निंबोळ्या पिवळ्या धमक दिसतात, त्याप्रमाणें ज्याचीं कृत्यें बाह्यात्कारीं मात्र उत्तम दिसतात, ७१ त्या मनुष्याचे ठिकाणीं अज्ञान निःसंशय आहे हें तूं पक्कें समजून ठेव. ७२ आणि गुरुकुलाचें नांव घ्यावयास ज्याला लाज वाटते, गुरुसेवेचा जो तिटकारा करतो, आणि ज्या गुरूपासून आपल्यास विद्या प्राप्त झाली आहे त्यालाही जो मानीत नाहीं, ७३ अशा मनुष्याचें नांव घेणें म्हणजे शूद्राच्या घरीं अन्न सेवन केल्याप्रमाणें होय ! पण काय करावें ? अज्ञानाचीं लक्षणें सांगतांना त्याचा उच्चार करावा लागला ! ७४ तेव्हां आतां, ज्या गुरुभक्ताचें नांव सूर्याचे तेजाप्रमाणें सर्व अज्ञानांधकार नाहींसा करणारें आहे, त्याचें नांव घेऊन, वाचेनें घडलेले पापास प्रायश्चित्त देतों ! ७५ गुरूची निंदा करणाराचें नांव घेण्यांत जें पातक घडलें, तें आपासून दूर होईल ! ७६ एवढा वेळ नामोच्चारापासून जें भय होतें तें दूर झालें. तर आतां अज्ञानाचीं दुसरीं चिन्हें ऐक. ७७ जो स्वतः कर्में करीत नाहीं, व मनांत संशय धारण करतो, तो रानांतल्या अमंगळ विहिरीप्रमाणें होय. ७८ ती विहीर कशी असते ? तर तिचे तोंडावर कांटेरी झाडें उगवलेलीं असतात, व आंत पुष्कळ प्राणी पडून मेल्यामुळें हाडें सांचलेलीं असतात; त्याप्रमाणें जो मनुष्य अंतर्बाह्य अशुद्ध असतो; ७९ ज्याप्रमाणें अन्न उघडें आहे किंवा झांकलेलें आहे हें न पाहतां कुत्रें तें खातें, त्याप्रमाणें आपलें किंवा दुसऱ्याचें याचा विचार न करितां जो द्रव्याचा अभिलाष करतो; ६८० या ग्रामसिंहाच्या ठिकाणीं जसा स्त्रीसंग करण्याविषयीं एकांत किंवा चव्हाट्याची जागा यांचा विधिनिषेध नाहीं, तसा जो स्त्रीसंगाविषयीं निर्लज्ज असतो; ८१ स्वधर्माप्रमाणें कर्म करण्याची वेळ चुकली किंवा नित्यनैमित्तिक करावयाचें राहिलें तर त्याबद्दल ज्याचे मनांत शंका ही येत नाहीं; ८२ पापाचरणाबद्दल जो निःशंक व पुण्यकर्मांच्या आचरणाबद्दल जो निर्लज्ज असतो; व ज्याचे मनांत संशय भरलेला असतो; ८३ आणि जो द्रव्यप्राप्तीविषयीं पापपुण्याचा चाड बाळगीत नाहीं, तो केवळ अज्ञानाचा पुतळाच आहे असें समज. ८४ ज्याप्रमाणें गवताच्या काडीवर मुंगी चढली तरी ती गवताची काडी लवते, त्याप्रमाणें जो अल्प लाभाकरितांही बुद्धीच्या स्थिरपणापासून ढळतो; ८५ डबक्यांत पाय पडल्याबरोबर जसें त्यांतील पाणी गढूळ होतें, तसा जो भयाचें नांव ऐकल्याबरोबर घाबरा होतो; ८६ पुरांत पडलेला भोंपळा जसा हवा तिकडे वहात जातो, तसा जो मनोरथाच्या पुरांत वहात जातो; ८७ वाऱ्याचे साह्यानें धूर जसा गगनापर्यंत उंच जातो, तसा जो दुःखाची गोष्ट ऐकल्याबरोबर गडबडतो; ८८ वावटळ ज्याप्रमाणें कोठेंही स्थिर होत नाहीं, त्याप्रमाणें जो क्षेत्राचे, तीर्थाचे किंवा शहराचे ठिकाणीं कोठेंही कायम रहात नाहीं ८९ किंवा माजलेल्या सरडास ज्याप्रमाणें वरून खालीं व खालून वर जाण्याचा व्यर्थ नाद लागतो, ६९० ज्याप्रमाणें पाण्याचा रांजण पुरल्याशिवाय जाग्यावर ठरत नाहीं, त्याप्रमाणें जो निद्रेशिवाय एके ठिकाणीं न राहतां चोहोंकडे हिंडतो; ९१ व ज्याची माकडाप्रमाणें नेहमीं चळवळ असते, त्याचे ठिकाणीं अज्ञान पूर्णपणें वास करतें. ९२ आणि, अर्जुना, ज्याचे अंतर्यामीं आत्मसंयमनाचा वाराही नसतो; ९३ ज्याप्रमाणें एखादे ओहोळास कोंडा घालून

वालुवेचा वरवंडो[1]। तैसा निषेधाचिया तोंडा। विहेना जो ॥९४॥ व्रतातें आड मोडी। स्वधर्मु पायें वोलांडी। नियमाची आवा[2] तोडी। जयाची क्रिया ॥९५॥ नाहीं पापाचा कंटाळा। नेणे पुण्याचा जिव्हाळा। लाजेचा पेंडवळा। खाणोनि घाली ॥९६॥ कुळेंसीं[3] जो पाठमोरा। वेदाज्ञेसीं दुर्‍हा। कृत्याकृत्यव्यापारा। निवाडु[4] नेणे ॥९७॥ वसू जैसा मोकाटु[5]। वारा जैसा अफाटु। फुटला जैसा पाटु। निरंजनीं[6] ॥९८॥ आंधळें हातिरूं[7] मातलें। कां डोंगरीं जैसें पेटलें। तैसें विषयीं सुटलें। चित्त जयाचें ॥९९॥ पैं उवधडां काय न पडे। मोकाटु कोणा नातुडे[8]। ग्रामद्वारींचें आडें। नोलांडी[9] कोण ॥७००॥ जैसें सत्रीं[10] अन्न जालें। कां सामान्या बीकें[11] आलें। वा ओंसियेचें[12] उभविलें। कोण न रिगे ॥१॥ तैसें जयाचें अंतःकरण। तयाच्या ठायीं संपूर्ण। अज्ञानाची जाण। ऋद्धि आहे ॥२॥ आणि विषयांची गोडी। जो जीतु मेला न संडी। स्वर्गींही खावया जोडी। एथूनीचि ॥३॥ जो अखंड भोगा जंचे[13]। जया व्यसन काम्यक्रियेचें। मुख देखोनि विरक्ताचें। सचैल[14] करी ॥४॥ विषो शिणोनि जाये। परि न शिणे साधु नोहे। कुहिलें[15] हातीं खाये। कोढी[16] जैसा ॥५॥ खैरी[17] टेंको नेदी उडे। लोतौनि[18] फोडी नाकाडें। तर्‍ही जेविं न काढे। माघौता खरु ॥६॥ तैसा जो विषयांलागीं। उडी घाली जळते आगीं। व्यसनाचीं आंगीं। लेणीं मिरवी ॥७॥ फुंटोनि[20] पडे तंव। मृग वाढवी हांव। परि न म्हणे ते माव। रोहिणीची[21] ॥८॥ तैसा जन्मोनि मृत्यूवरी। विषयीं त्रासितां बहुतीं परी। तर्‍ही त्रासु नेघे धरी। आर्के प्रेम ॥९॥ पहिलिये बाळदशे। आई बा हेंचि पिसें। तें सरे मग स्त्रीमांसें[22]। भुलोनि ठाके ॥७१०॥ मग स्त्री भोगितां थाको। वृद्धाप्य लागे येवों। तेव्हां तोचि प्रेमभावो। बाळकांसि आणी ॥११॥ आंधळें व्यालें जैसें। तैसा बाळें परिवसे[23]। परी जीवें मरे तों न त्रासे। विषयांसि जो ॥१२॥ जाण तयाच्या ठायीं। अज्ञानासि पारु नाहीं। आतां आणीक कांहीं। चिन्हें सांगों ॥१३॥ तरि देह हाचि आत्मा। ऐसेया जो मनोधर्मा। वेंळघोनियां[24] कर्मा। आरंभु करी ॥१४॥ आणि उणें कां पुरे। जें जें कांहीं आचरे। तयाचेनि आविष्करें[25]। कुंथों लागे ॥१५॥ डोइये ठेविलेनि भोजें[26]। देवलविसें[27] जेवीं फुंजे[28]। तैसा विद्यावयसा माजे। उताणा चाले ॥१६॥ म्हणे मीचि एकु अर्थी। माझ्याचि घरीं संपत्ती। माझी आचरती रिती। कोणा आहे ॥१७॥ नाहीं माझेनि पाडें वाडु[29]। मी सर्वज्ञु एकुचि रूढु। ऐसा गर्वतुष्टीगंडु। घेऊनि ठाके ॥ १८ ॥ व्याधि लागलिया माणुसा। नयेचि भोग दाऊं जैसा। निकें[30] न साहे जो तैसा। पुढिलांचें[31] ॥१९॥ पैं गुणु[32] तेतुला खाय। स्नेह[33] कीं जाळितु जाय। जेथ ठेविजे तेथ होय। मसीऐसें[34] ॥७२०॥ जीवनें[35] शिंपिला तिडपिडी[36]। वाजिलां[37] प्राण सांडी। लागला तरी काडी। उरों नेदी ॥ २१ ॥ अळुमाळ प्रकाशु करी। तेतुलेनीच उबारा धरी। तैसिया दीपाचिया परी। सुविद्यु[38] जो ॥२२॥ औषधाचेनि नांवें अमृतें[39]। जैसा नवज्वरु आंबुथे[40]। कां विषचि होऊनि परते। सर्पा दूध ॥२३॥ तैसा सद्गुणी मत्सरु। व्युत्पत्ती अहंकारु। तपोज्ञानें अपारु। ताठा चढे ॥२४॥ अंत्यु राणिवे[41] बैसविला। अजगरें[42] धारणु[43] गिळिला। तैसा गर्वें फुगला। देखसी जो ॥२५॥ जो लाटणें ऐसा न लवे। पाथरु तेविं न द्रवे। गुणियांसि[44] नागवे[45]। फोडसें[46] जैसें ॥२६॥ किंबहुना तयापासीं। अज्ञान आहे वाढीसीं। हें

१ बांध. २ मर्यादा. ३ कुळधर्माला. ४ निर्णय. ५ रानांत. ६ हत्ती. ७ मोकळा; पोळ ८ आवरत नाहीं. ९ उंबरा. १० अधिकार. ११ वाण्याच्या. १२ दुकानांत. १३ श्रम करतो. १४ सचैल स्नान. १५ कुजक्या. १६ कोड असलेला मनुष्य. १७ गाढवी. १८ काथांनीं. १९ उरीं फुटून. २० मिथ्या भास. २१ मृगजळाचा. २२ शरीरास. २३ राहतो. २४ चढून. २५अभिमानानें. २६ देवाचा प्रसाद. २७ पुजारी; भगत. २८ घुमूं लागतो. २९ बरोबरीचा. ३० बरें. ३१ दुसऱ्याचें. ३२ वात. ३३ तेल. ३४ काजळी. ३५ पाण्यानें. ३६ तडतडतो. ३७ वारा घालता तर. ३८ गुणी! ३९ दुधानें. ४० विकोपास जातो. ४१ राज्यावर. ४२ अजगरानें. ४३ खांब; कांकूड. ४४ गारोड्यास; मांत्रिकास. ४५ उतरत नाहीं. ४६ फुरसें.

म्हणजे तो वाळूच्या बांधास जुमानीत नाहीं, त्याप्रमाणें जो शास्त्रनिषिद्ध गोष्टींस भीत नाहीं; ९४ जो व्रतें पाळीत नाहीं, स्वधर्मास लाथेनें झुगारतो, व शास्त्रानें घालून दिलेल्या नियमांविरुद्ध ज्याची क्रिया असते; ९५ ज्याला पापाचरणाचा कंटाळा नसतो, पुण्याचरणाचा लेशही माहीत नसतो, आणि जो लज्जेची मर्यादा खणून टाकतो; ९६ जो कुळधर्म ओळखीत नाहीं, वेदांतील आज्ञा मानीत नाहीं, व ज्याला बऱ्या वाईट गोष्टीची चाड नसते; ९७ ज्याप्रमाणें पोळ मोकळा सुटलेला असतो, किंवा वारा अफाट वाहतो, अथवा रानांतील फुटलेल्या पाटाचें पाणी वाटेल तिकडे जातें; ९८ आंधळा हत्ती माजावा, किंवा डोंगरास वणवा लागावा, त्याप्रमाणें ज्याचें मन विषयांविषयीं बहकलेलें असतें, ९९ हें पहा—उकिरड्यावर काय टाकीत नाहींत ? पोळाला कोण आवरतो ? आणि वेशीच्या दरवाज्यावरून कोण जात नाही ? ७०० ज्याप्रमाणें अन्नसत्रांत वाटेल त्यानें जेवावें, किंवा साधारण मनुष्यास अधिकार प्राप्त झाल्यावर त्यानें तो वाटेल तसा गाजवावा, अथवा वाण्याचे दुकानांत कोणीही जावे, १ त्याप्रमाणें, ज्याचें अंतःकरण चचल आहे, त्याचे ठिकाणीं सपूर्ण अज्ञानाची वृद्धि होते असें समज. २ आणि जो जिवंत असतांना व मेल्यावरही विषयाची इच्छा सोडीत नाहीं, व ज्या योगानें स्वर्गांतही विषयोपभोग प्राप्त होतील त्या मार्गाचें आचरण ह्या लोकीं करतो; ३ ज्याचे सर्व श्रम विषयोपभोगांचे प्राप्तीकरतां असतात, व ज्याला सकाम कर्मांशिवाय इतर कर्में आवडत नाहींत; आणि विरक्ताचें दर्शन झालें असतां जो सचैल स्नान करतो; ४ ज्याप्रमाणें कोड असलेल्या मनुष्यास आपल्या कुचक्या हातानें अन्न खाण्यास खंती वाटत नाहीं, त्याप्रमाणें, ज्याचा विषयास जरी कंटाळा आला तरी तो त्यांस कंटाळत नाहीं, व कर्मफलांविषयीं निरिच्छ होत नाहीं; ५ गाढवीच्या पाठीस गाढव लागल्यावर तिनें लाथा झाडून त्याचें नाक फोडलें तरी तो मागें न वळतां तिच्याच पाठीस लागतो, ६ त्याप्रमाणें, जो विषयांकरतां जळत्या आगींतही उडी घालण्यास मागेंपुढें पहात नाहीं, आणि आपलें व्यसन हें [दूषण नसून] भूषणच आहे असें मानतो; ७ मृगजलाच्या लालसेनें धावतां धावतां जरी मृगाचा ऊर फुटला, तरी त्याची हाव कमी न होतां अधिकच वाढते, पण हें मिथ्या आहे असें तो मानीत नाहीं, ८ त्याप्रमाणें, जन्मापासून मरेपर्यंत विषयप्राप्तीकरतां सारखे श्रम करतो, तथापि त्याबद्दल त्यास तिटकारा न येतां उलट अधिकच प्रेम सुटतें; ९ बालपणीं मातापितरांचें वेड असतें; तें संपल्यावर [तारुण्यदशेंत] स्त्रीचें वेड लागतें; ७१० नतर स्त्रीचा उपभोग पूर्ण झाल्यावर म्हातारपण येतें, तेव्हां तेंच प्रेम तो मुलांबाळांवर करूं लागतो; ११ जन्मांध जसा घर सोडून जात नाहीं, तसा जो मुलांबाळांतच कालक्रमण करतो, परतु ज्यास मरेपर्यंत विषयाचा तिटकारा येत नाहीं, १२ त्यांचे ठिकाणीं अज्ञानास पार नाहीं असें समज. आतां अज्ञानाचीं आणखीं कांहीं लक्षणें सांगतों. १३ हें पहा—जो आपले देहालाच आत्मा असें समजून कर्में करूं लागतो; १४ आणि जर एखादे कर्माचें आचरण कमी किंवा जास्त झालें तर अभिमानाने फुगून जाऊन कुथूंही लागतो; १५ देवाचा प्रसाद डोक्यावर ठेवतांच जसा देवाचा भगत घुमूं लागतो, तसा जो विद्येच्या जोरावर व वयाचे मानावर अभिमानाचा ताठा धरून उताणा चालतो; १६ आणि सर्व जगांत काय तो मीच शहाणा, मीच श्रीमंत, माझेप्रमाणें चालरीत कोणाची आहे? १७ माझे बरोबरीचा दुसरा कोणी नाहीं, मी सर्वज्ञ असून मी एकटाच या जगांत ज्ञाता आहें, याप्रमाणें सर्व गोष्टीबद्दल गर्व बाळगतो; १८ व्याधिग्रस्त माणसाला ज्याप्रमाणें कोणताही भोग सहन होत नाहीं, त्याप्रमाणें दुसऱ्याचें चागलें झालेलें ज्याला सहन होत नाहीं; १९ हें पहा—दिवा हा गुण (वात) तेवढाच खाऊन टाकून स्नेह (तेल) जाळून टाकतो; आणि ज्या जागीं ठेवावा ती जागा काळीकुट्ट करून टाकतो; ७२० पाण्याचा थेंब पडला तर तडतडतो, वाऱ्यानें विझतो, घरास लागला तर काडी देखील उरूं देत नाहीं, २१ आणि कोठें उगीच थोडासा प्रकाश करतो तर तेवढ्यानेंही उष्मा करावयास लागतो, ह्या त्याच्या गुणांप्रमाणें ज्याचे अगांत गुण भरलेले आहेत ! २२ नवज्वर झालेल्या रोग्यास दूध हें औषध म्हणून जरी दिलें, तरी तें त्याचा ताप विकोपास नेतें, किंवा सापास दूध पाजलें असतां तें विष होऊन तो ओकतो, २३ त्याप्रमाणें, गुणवान मनुष्याचा जो मत्सर करतो, व्युत्पत्तीबद्दल अहपणा बाळगतो, व तपाचरणानें ज्याचे अगीं ताठा भरतो; २४ अंत्यजाला राज्यावर बसविलें असतां तो जसा अभिमानानें फुगतो, अथवा अजगरानें खांब गिळल्यावर तो जसा ताठतो, तसा ज्याचे अंगीं गर्वाचा ताठा भरलेला असतो; २५ जो लाटण्याप्रमाणें ताठ असून लवत नाहीं, तसा आणि फुरसें जसें गारोड्याचे मंत्रानें उतरत नाहीं, दगडाप्रमाणें कठीण असून ज्याला द्रव येत नाहीं, २६ त्याचे जवळ अज्ञान बाढीस लागलें आहे हें तुला निश्चया-

निकरें[1] गा तुजसीं । बोलत असों ॥२७॥ आणीकही धनंजया । जो गृहदेह साम्भिया[2] । न देखे कॉल-चेया । जन्मातें गा ॥ २८ ॥ कृतघ्ना उपकारु केला । कां चोरा व्यवहारु[3] दिधला । निलुंगु[4] स्तवि का । विसरे जैसा ॥२९॥ वोढाळतां कॉविलें । ते तैसेंचि कान पुंसे[5] वोळें[6] । कीं पुढती वोढाळूं आलें । सुणें[7] जैसें ॥७३०॥ बेडूक सापाचिया तोंडीं । जातसे सलुर्कुर्डीं[8] । तो मक्षिकांचिया कोंडी । स्मरेना कांहीं ॥३१॥ तैसीं नवही द्वारें स्रवती । आंगीं देहाची लुंठी[9] जिती । जेणें जाली तें चित्तीं । सलेना जया ॥३२॥ मातेच्या उदरकुहरीं[11] । पचूनि विष्ठेच्या दा-थेरीं । जठरीं नवमासवरी । उकडला जैं ॥३३॥ ते गर्भींची जे व्यथा । कां जें जालें उपजतां । तें कांहीं-चि सर्वथा । नाठवी जो ॥३४॥ मळमूत्रपंकीं । जें कोळलें बाळ अंकीं । देखोनि जो न थुंकी । त्रासु नेघे ॥३५॥ कालचि ना जन्म गेलें । पाहेच पुढती आलें । ऐसें हें कांहीं वाटलें । नाहीं जया ॥३६॥ आणि पैं तयाचि परी । जीविताची फेरारी[12] । देखोनि जो न करी । मृत्युचिंता ॥३७॥ जिणेयाचेनि विश्वासें । मृत्यु एक पृथ असे । हें जयाचेनि मानसें । मानिजेना ॥३८॥ अल्पोदकींचा[14] मासा । हें नोटे[15] ऐसिया आशा । न वंचेचि[16] कां जैसा । अगाध डोहां ॥३९॥ कां गोरीचियाँ[17] भुली । मृग व्याधा दृष्टि न घाली । गळु न पाहतां गिळिली । उंडी मीन ॥७४०॥ दीपाचिया झगमगा[18] । जाळील हें पतंगा । नेणवोचि पैं गा । जयापरी ॥४१॥ गंवार[19] निद्रासुखें । घर जळत असे तें न देखे । नेणतां जेवी[20] विखें । रांधिलें अन्न ॥४२॥ तैसा जीविताचेनि मिषें । हा मृत्युचि आला असे । हें नेणेचि रौंजसें[21] । सुखें जो गा ॥४३॥ शरीरींचि वाढी । अहोरात्रांची जोडी । विषयसुखगोडी । साचचि मानी ॥४४॥ परि बापुडा ऐसें नेणे । जें वेश्येचें सर्वस्व देणें । तेंचि तें नागवणें । रूप पृथ ॥४५॥ संवचोराचें सौजणें[23] । तेंचि तें प्राण घेणें । लेपों खेंपन[24] करणें । तोचि नाशु ॥४६॥ पांडुरोगें आंग सुटलें । तें तयाचि नांवें खुं-टलें । तैसें नेणें भुललें । आहारनिद्रा ॥४७॥ सन्मुख शूळा[25] । धांवतया पायें चपळा । प्रतिपदीं जवळा । मृत्यु जेवीं ॥४८॥ तेविं देहा जंव जंव वाढु । जंव जव दिवसांचा पैवाडु[26] । जंव जंव सुरवाडु[27] । भोगाचा यया ॥४९॥ तंव तंव अधिकाधिकें । मरण आयुष्यातें जिंके । मीठ जेविं उदकें । घांसिजत[28] असे ॥७५०॥ तैसें जीवित्व जाये । तयास्तव काळु पाहे । हें हातोहातींचें न होये । ठाउकें जया ॥५१॥ किंबहुना पांडवा । हा आंगींचा मृत्यु नित्य नवा । न देखे जो मांवा[29] । विषयांचिया ॥५२॥ तो अज्ञानदेशींचा रावो । या बोला महा-बाहो । न पडे गा ठावो । आणिकांचा ॥५३॥ पैं जीविताचेनि तोषें । जैसा कां मृत्यु न देखे । तैसाचि तारुण्यें पांखे । जैंरा[30] न गणी ॥५४॥ कडाडीं[31] लो-टला गाडा । कां शिखरौनि सुटला धोंडा । तैसा न देखे जो पुढां । वार्धक्य आहे ॥५५॥ कां आडवोहळा पाणी आलें । कां जैसें म्हसयाचें झुंझ मातलें । तैसें तारुण्याचें चढलें । भुररें[32] जया ॥५६॥ पुष्टि लागे विर्घरों[33] । कांति पाहे निसरों[34] । मस्तक आदरी शिरो-[35] । भागीं कंप ॥५७॥ दाढी सौडळ[36] धरी । मान हालौनि वारी । तरी जो करी । माथेचौं[37] पैसु[38] ॥ ५८ ॥ पुढील उरीं आदळे । तंव न देखे जेविं आंधळें । कां डोळयावरले निगेळें[39] । आळसी

१ निश्चयानें. २ विद्यमान. ३ व्यापारास भांडवल. ४ निर्लज्ज. ५ घरांतून हांकून. ६ शेंपूट. ७ कुत्रें. ८ जीवासह. ९ कौतुकानें. १० लूत. ११ गर्भाशयांत. १२ घरांत. १३ भरांत. १४ डबक्यांतला. १५ आटणार नाहीं. १६ जात नाहीं. १७ पारध्याच्या गाण्यानें. १८ प्रकाशानें. १९ मूर्ख. २० खातो. २१ विषय. २२ मैत्री. २३ मातीच्या चित्राला. २४ स्नान. २५ सूळ. २६ वृद्धि. २७ सुख. २८ विरघळतें. २९ मुळीनें. ३० म्हातारपण. ३१ डोंगराच्या कड्यावरून. ३२ धुंदी. ३३ कमी होऊं. ३४ निःशेष लोप होऊं. ३५ मान. ३६ सावकी. ३७ तारुण्याचा मद. ३८ विस्तार. ३९ अंगावर पडणारें घर.

मार्गे लागतो. २७ हे धनंजया, जो आपलें घरदार, संपत्ति, देह व आपला विद्यमान जन्म यांविषयीं कांहीं सुद्धां विचार करीत नाहीं; २८ कृतघ्नावर उपकार केला असतां, अथवा चोरास व्यापाराकरितां भांडवल दिलें असतां, किंवा निर्लज्ज मनुष्याची स्तुति केली असतां, ते ज्याप्रमाणें केलेले उपकार विसरतात; २९ द्वाड कुत्र्याचे कान आणि शेंपूट कापून त्यास घरांतून हांकून लाविलें, तरी तें रक्त गळत असतांच जसें पुनः त्याच घरांत शिरतें; ७३० सापाचे तोंडांत सांपडून गिळला जात असतांही बेडूक कौतुकानें देखील माशा गिळण्याचें विसरत नाहीं; ३१ त्याप्रमाणें, अंगांत लून भरून नवद्वारें वहात असतांही ज्याचे मनांत आपली अशी स्थिति होण्याचें कारण काय याचा विचार सुद्धां येत नाहीं; ३२ आईच्या गर्भाशयामध्यें विष्ठेच्या थरांत नऊ महिनेपर्यंत जरी उकडून जातो, ३३ तरी तें गर्भातील दुःख किंवा उदरांतून बाहेर निघते समयींचें दुःख यांविषयीं जो कांहींच स्मरण बाळगीत नाहीं; ३४ मांडीवर घेतलेलें मूल मलमूत्रांच्या चिखलांत लोळत असतांना पाहूनही ज्याला किळस न येऊन त्रासही उत्पन्न होत नाहीं; ३५ हल्लीं ज्या जन्मांत आपण आहों तो, व पुढें येणारा जन्म, यांविषयीं ज्याचे मनांत कांहींही विचार उत्पन्न होत नाहीं; ३६ आणि त्याचप्रमाणें, आपले तारुण्याचे भरांत पुढें येणारे मृत्यूबद्दल जो कांहींही काळजी बाळगीत नाहीं; ३७ आपले जीवितावर पूर्ण विश्वास ठेवून आपल्यास पुढें मृत्यु येणार आहे याजबद्दल ज्याचे मनांत बिलकूल विचार नसतो; ३८ डबकें आटणार नाहीं अशा समजुतीनें जसा त्यांतील मासा मोठ्या डोहांत जात नाहीं; ३९ किंवा पारध्याच्या गाण्यास भुलून मृग जसा पारध्याकडे पहात नाहीं; अथवा मासा हा गळास लावलेल्या आमिषाचे आंत गळ आहे असें न समजतां ते खाऊन मरतो; ७४० किंवा दिव्याच्या ज्योतीनें आपण जळून जाऊं असें न समजतां पतंग त्यावर झडप घालतो; ४१ घर जळत असतांही एखादा मूर्ख निद्रेच्या भरांत तिकडे लक्ष न देऊन घर सोडून जात नाहीं; किंवा ज्या अन्नांत विष घातलें आहे तें अन्न न समजतां कोणी खातो, ४२ त्याप्रमाणें, जीविताचे रूपानें हा मृत्युच आला असें जो विषयसुखाचे भरांत जाणत नाहीं; ४३ आपल्या शरीराचा पुष्टपणा, रात्र व दिवस यांचा उपयोग, आणि विषयांपासून होणारे सुखाची प्रौढी, यांशिवाय या जगतांत इतर सर्व गोष्टी मिथ्या आहेत असें जो मानतो; ४४ परंतु बिचारा असें समजत नाहीं, कीं वेश्या आपल्यास तनमन अर्पण करिते, तें तिचें करणें वरकांतीं असून, उलट आपल्यास बुचाडण्याचाच तो मार्ग आहे! ४५ वाटेनें जातांना सवचोरांची गांठ पडल्यावर त्यांनीं आपल्यास वरकांतीं मैत्री दाखविणें म्हणजे ती खरोखर मैत्री नसून रानांत गेल्यावर आपला प्राण घेणेंच होय; व मातीचे चित्रास स्नान वगैरे घालून पूजन करणें म्हणजे त्याचा नाश करणेंच होय; ४६ पंडुरोगानें मनुष्य लठ्ठ झाला, म्हणजे तो सशक्त झाला नसून त्याचें आयुष्य सपलें असें समजावें, त्याप्रमाणें, जो आहार व निद्रा यांत गर्क होऊन, त्यांपासून आपला नाश आहे असें समजत नाहीं; ४७ सुळीं देण्याकरितां नेत असलेला मनुष्य समोर सूळ पाहिल्यावर त्याकडे धावत जाऊं लागला म्हणजे तो आपल्या प्रत्येक पावलास मृत्यु जवळ करतो; ४८ त्याप्रमाणें, देह जों जों वाढेल, आयुष्य जों जों वृद्धिंगत होईल, व जों जों विषयसुखांत निमग्न होईल, ४९ तों तों मरण आयुष्यास जिंकील; आणि मीठ ज्याप्रमाणें पाण्यांत टाकल्यावर विरघळतें, ७५० त्याप्रमाणें जों जों आयुष्य वाढेल तों तों तें काळ जवळ आणील, व तो आपल्यास हातोहात घेऊन जाईल, हें ज्याला समजत नाहीं; ५१ अर्जुना, आयुष्याच्या वृद्धीपासून आपला मृत्यु रोज जवळ जवळ येत आहे हें ज्याला विषयांच्या भुलीनें समजत नाहीं, ५२ तो, हे महाबाहो अर्जुना, अज्ञानरूप देशचा राजा या म्हणण्यांत कांहीं शंका नाहीं. ५३ ज्याप्रमाणें तो आयुष्याच्या भरांत पुढें येणाऱ्या मृत्यूबद्दल विचार करीत नाहीं, त्याचप्रमाणें तारुण्याच्या भरांत पुढें येणाऱ्या म्हातारपणाबद्दलही काळजी करीत नाहीं. ५४ डोंगराच्या कड्यावरून गाडी लोटल्यावर किंवा पर्वताच्या शिखरावरून धोंडा सुटल्यावर त्याला ज्याप्रमाणें आपलें पुढें काय होईल हें माहीत नसतें, त्याप्रमाणें जो आपल्यास वार्धक्य येऊन आपली काय स्थिति होईल याकडे लक्ष देत नाहीं; ५५ किंवा आडरानांतील ओढ्यास लोंढा आल्यावर त्यांतून पलीकडे जातां येत नाहीं, इतक्या जोरानें तो वाहतो; अथवा रेड्याची टक्कर लागल्यावर ते उन्मत्त होऊन दुसऱ्यास जवळ येऊं देत नाहींत, त्याप्रमाणें ज्याच्या अंगावर तारुण्याची धुंदी चढलेली असते; ५६ शरीरसंपत्ति कमी होते, अंगावरील तेज लोपतें, व डोकें मानेबरोबर हालूं लागतें; ५७ दाढीवर नाकाची सावली पडूं लागते व मानेचा कांटा ढिला होतो, अशी जरी शरीराची स्थिति झाली, तरी त्याच्या तारुण्याचा मद कमी होत नाहीं, ५८ आंधळ्याला ज्याप्रमाणें पुढें असलेला खांब उरावर आदळेपर्यंत समजत नाहीं, किंवा जळत असलेलें घर अंगावर

तोषे ॥५९॥ तैसें तारुण्य आजिचें । भोगितां वृद्धाप्य पांहेंचें । न देखे तोचि साचें अज्ञानु गा ॥ ७६० ॥ देखे अक्षमें[1] कुळें[2] । कीं विटाळू[3] लागे फुंजें[4][5]। परि न म्हणे पाहें माझें । ऐसेंचि भवे ॥६१॥ आणि आंगीं वृद्धाप्यतेची। संज्ञा[6] ये मरणाची । परि जया तारुण्याची । भुली न फिटे ॥६२॥ तो अज्ञानाचें घर । हें साचाचि घे उत्तर । तेवींचि परियेसीं थोर । चिन्हें आणिक ॥६३॥ तरिं वाघाचिये अडवे[7] । एक वेळ आला चरोनि दैवें । तेणें विश्वासें पुढती धांवे । वसू जैसा ॥६४॥ कां सर्पघराआंतु । अवचटें[8] ठेवा आणिला स्वस्थु । येतुलियासाठीं निश्चितु । नास्तिकु होय ॥६५॥ तैसेंचि अवचटें हें । एकदोनी-वेळां लाहे । एथ रोग एक आहे । हें मानीना जो ॥६६॥ वैरिया नीद आली । आतां द्वंद्वें[9] माझीं सरलीं । हें मानी तो संपिलीं[10] । मुकला जेवीं ॥६७॥ तैसी आहारनिद्रेची उजेरी[11] । रोग निवांतु ओंवरी । तंव जो न करी । व्याधीं चिंता ॥६८॥ आणि स्त्री-पुत्रादिमेळें । संपत्ति जंव जंव फळे । तेणें रजें[12] डोळे । जाती जयाचे ॥६९॥ [13]सवेंचि वियोगु पडेल । वि-ळैनि[14] विपत्ति येईल । हें दुःख पुढील । देखेना जो ॥७७०॥ तो अज्ञान गा पांडवा । आणि तोही तोचि जाणावा । जो इंद्रियें अव्हासवा । चारी एथ ॥७१॥ वयसेचेनि[15] उंवायें[16] । संपत्तीचेनि सावायें । सेव्यासेव्य जाये । सैरकटितु[17] ॥७२॥ न करावें तें करी । असंभाव्य मनीं धरी । चिंतू नये तें विचारी । जयाची मती ॥७३॥ रिघे जेथ न रिघावें । मागे जें न घ्यावें । स्पर्शे जेथ न लगावें । आंग मन ॥७४॥ न जावे तेथ जाये । न पाहावें तें जो पाहे । न खावें तें खाये । तेवींचि तोषे ॥७५॥ न धरावा तो संगु । न लगावें तेथ लागु । नाचरावा तो मार्गु । आचरे जो ॥७६॥ नायकावें तें आइके । न बोलावें तें बके । परि दोष होतील हें न देखे । प्रवर्ततां ॥७७॥ आंगा मनासि रुचावें । येतुलेनि कृत्याकृत्य नाठवे । जो करणेयाचेनि नांवें । भलतेंचि करी ॥७८॥ परी पाप मज होईल । कां नरकयातना येईल । हें कांहींचि पुढील । देखेना जो ॥७९॥ तयाचेनि आंगलगें । जगीं अज्ञान दांटुगें[20] । जें सज्ञानाहीसंगें । झोंबों सके ॥७८०॥ परी असो हें आइक । अज्ञानचिन्हें आणिक । जेणें तुज सम्यक[20] । जाणवे तें ॥८१॥ तरी जयाची प्रीति पुरी । गुंतली देखसी घरीं । नवगंधकेसरीं । भ्रमरी जैसी ॥८२॥ साकरेचिया राशीं । बैसली नुठे माशी । तैसेनि स्त्रीचित्त आंवेशी[21] । जयाचें मन ॥८३॥ ठेला बेडूक कुंडीं । मशक गुंतला श्लें-ष्मीं । जैसा ढोरु सबुडबुडीं[22] । रुतला पंकीं ॥८४॥ तैसें घरींहूनि निघणें । नाहीं जीवें मनें प्राणें । जया साप होऊनि असणें । भोंटीं[23] तिये ॥८५॥ प्रियोत्तमाचिया कंठीं । प्रमदा[24] घे भोंटी[25] । तैसी जीवेंसीं कोंपटी[26] । धरूनि ठाके ॥८६॥ मधुरसोद्देशें[27] । मधुकर जैंचे[28] जैसें । गृहसंगोपन तैसें । करी जो गा ॥८७॥ म्हातारपणीं जोलें[29] । मा आणिक विपाइलें[30] । तयाचें कां जेतुलें । मातापितरां ॥८८॥ तेतुलेनि पाडें पार्था । घरीं जया प्रेमआस्था । आणि स्त्रीवांचूनि सर्वथा । जाणेना जो ॥८९॥ तैसा स्त्रीदेहीं जो जीवें । पडोनिया सर्वभावें । कोण मी काय करावें । कांहीं नेणें ॥७९०॥ महापुरुषाचें[31] चित्त । जालिया वस्तुगतें[32] । ठाके व्यवहारजात । जयापरी ॥९१॥ हानि लज्जा न देखे । परापवाद[33] नाइके । जयाचीं इंद्रियें एकमुखें[34] ।

१ ज्याचें. २ आंधळा. ३ कुबड आलेला. ४ वेडावतो. ५ ताठ्यानें. ६ खुण. ७ रानांत. ८ धोका. ९ भांडणें, वैर. १० मुलांबाळांसह. ११ चांगली कागणें. १२ रजोगुणात्मक विषयानें. १३ सहज. १४ वेळानें. १५ तारुण्याच्या. १६ मरानें. १७ सरसकट भक्षण करीत. १८ संगतीनें १९ पसरतें. २० स्पष्ट.

२१ आसक्त. २२ समूळ. २३ बखळींत. २४ स्त्री. २५ मिठी. २६ खोपटें. २७ मधाच्या संरक्षणार्थ. २८ जाच सोसतो. २९ [मूल] झालें. ३० एकुलतें एक. ३१ सिद्धाचें. ३२ ब्रह्मरूपीं लीन. ३३ निंदा. ३४ सर्वस्व देणें.

पडेपर्यंत आळशी मनुष्य उठत नाहीं, ५९ त्याप्रमाणें तारुण्याचा उपभोग घेत असतां पुढें येणाऱ्या म्हातारपणाबद्दल जो विचार करीत नाहीं, तो केवळ अज्ञानरूपच होय. ७६० तारुण्याचे भरांत, कोणी अंधळा अगर कुबड वांकलेला मनुष्य दिसला तर तो त्यास वेडावून दाखवितो; परंतु पुढें आपलीही अशीच स्थिति होईल असें मनांत आणीत नाहीं; ६१ आणि मरणाची खूण जें म्हातारपण, तें जरी प्राप्त झालें, तरी जो तारुण्याची घमेंडी सोडीत नाहीं, ६२ तो पुरुष अज्ञानाचें घर आहे असें पक्कें समज. त्याचप्रमाणें, अज्ञानाचीं आणखी कांहीं ठोकळ लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. ६३ वाघाचे रानांतून एक वेळ चरून बैल नशिबानें सुखरूप घरीं परत आला असतां, वाघ आपल्यास कांहीं करीत नाहीं, या विश्वासानें तो ज्याप्रमाणें त्या रानांत फिरून चरावयास जातो; ६४ अथवा ज्या घरांतील संपत्तीवर सर्प बसला आहे, त्यांतील ठेवा सर्पदंश न होतां एखाद्यानें आणिला म्हणजे तो 'संपत्तीवर सर्प बसतो' या गोष्टीवर विश्वास ठेवीत नाहीं, ६५ त्याप्रमाणें, ह्या गोष्टी वरचेवर घडून येत नसतात, परंतु तसें करण्यांत जिवास धोका आहे, असें जो मानीत नाहीं; ६६ आपला वैरी निजला आहे, तेव्हां आतां त्याचें व आपलें वैर संपलें, असें जर कोणी मानील, [आणि त्या भरवशावर स्वस्थ बसेल] तर तो वैरी जागृत झाल्यावर तो ज्याप्रमाणें आपल्या मुलांबाळांसह जीवास मुकेल, ६७ त्याप्रमाणें, जोपर्यंत भूक व झोंप चांगली लागत आहे, व जोंपर्यंत रोगराई वगैरे कांहीं झालें नाहीं, तोंपर्यंत, आपल्यास वृद्धापकाळीं रोग वगैरे जडतील याची जो काळजी बाळगीत नाहीं; ६८ आणि स्त्रीपुत्रादि व संपत्ति हीं जों जों जास्त मिळूं लागतात, तों तों ज्याच्या डोळ्यांवर अधिकाधिक धूर चढून डोळे धुंद होतात, ६९ आणि स्त्रीपुत्रादिकांचा वियोग एका क्षणांत होईल व एका क्षणांत संपत्ति जाऊन विपत्ति येईल, हें पुढील दुःख जो पहात नाहीं, ७७० तो अज्ञानी होय; आणि, अर्जुना, जो या मृत्युलोकीं इंद्रियांना स्वस्थ चरूं देतो, [स्वैर वर्तन करूं देतो,] तोही केवळ अज्ञानरूपच समजावा. ७१ जो तारुण्याचे भरांत संपत्तीच्या मदानें सेव्यासेव्य वस्तूंचा विचार न करितां सरसकट त्यांचा उपभोग घेतो; ७२ जी गोष्ट करूं नये ती करतो, असंभाव्य गोष्टींची हांव धरितो, आणि ज्या गोष्टींबद्दल विचार करूं नये अशा गोष्टी नेहमीं मनांत आणितो; ७३ जेथें प्रवेश करूं नये तेथें शिरकाव करतो, जी वस्तु घेऊं नये ती मागतो, आणि ज्या गोष्टी मनांत सुद्धां आणूं नयेत किंवा ज्यांस स्पर्शही करूं नये, त्या करतो, ७४ जेथें जाऊं नये तेथें जातो, पाहूं नये तें पाहतो, खाऊं नये तें खातो, आणि याप्रमाणें वर्ज केलेल्या गोष्टी केल्यानेंच ज्याचा संतोष होतो; ७५ ज्याची संगत धरूं नये त्याची संगत धरतो, ज्या ठिकाणीं संबंध असूं नये त्या ठिकाणीं संबंध ठेवतो, आणि ज्या मार्गानें आचरण करूं नये तो मार्ग आचरतो; ७६ जें ऐकूं नये तें ऐकतो, बोलूं नये तें बडबडतो, परंतु या गोष्टी केल्यानें आपल्या हातून दोष घडतील असें मनांतही आणीत नाहीं; ७७ आपल्या मनांत येईल व आपल्यास सुखावह होईल तीच गोष्ट करण्याकडे लक्ष असल्यामुळें, जो बरी वाईट गोष्ट करण्याबद्दल मुळींच विचार करीत नाहीं; आणि यामुळें भलत्याच गोष्टींचें आचरण करितो; ७८ परंतु आपले हातून पाप घडेल, किंवा आपल्याला नरकयातना सोसाव्या लागतील, या पुढील गोष्टींबद्दल जो विचार करीत नाहीं, ७९ त्या धर्मभ्रष्टाच्या संगतीनें सर्व जगांत अतिशय अज्ञान पसरतें; आणि तें इतकें वाढतें कीं, ज्ञानालाही तें आपल्या बळानें मागें हटवूं शकतें. ७८० पण हें असो; ज्या योगानें तुला अज्ञानाचें स्वरूप स्पष्ट समजेल अशीं त्याचीं आणखी कांहीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. ८१ ज्याप्रमाणें भ्रमराचें चित्त नवीन उमललेल्या कमळाच्या केसरावर आसक्त असतें, त्याप्रमाणें ज्याची प्रीति घरावर जडलेली असते; ८२ ज्याप्रमाणें साखरेच्या राशीवरून माशी उठत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्याचें मन स्त्रीवर आसक्त झालेलें असतें; ८३ ज्याप्रमाणें बेडूक पाण्याच्या कुंडांतून बाहेर पडत नाहीं, माशी शेंबडांत गुंतल्यावर बाहेर पडूं शकत नाहीं, किंवा जनावर चिखलांत रुतल्यावर बाहेर निघूं शकत नाहीं, ८४ त्याप्रमाणें ज्याचें मन घरावरून दूर होत नाहीं, व जो मरणानंतर आपल्या बखळींत साप होऊन बसतो; ८५ एखादी स्त्री आपल्या जिवलगाच्या गळ्यांत मिठी मारून बसते, त्याप्रमाणें जो आपलें झोंपट जिवाशीं धरून बसतो; ८६ मधाचे संरक्षणार्थ मधमाशा जाच सोसतात, त्याप्रमाणें जो हवीं तीं संकटें सोसून आपल्या घराचें संरक्षण करतो; ८७ म्हातारपणीं झालेलें, आणि त्यांतही एकुलतें एक असें मूल असलें म्हणजे त्याच्या आईबापांचें जितकें त्याच्यावर प्रेम असतें, ८८ तितकें ज्याचें प्रेम घरावर असतें; आणि, अर्जुना, ज्याला स्त्रीवांचून जगतांत दुसरी प्रिय वस्तु नाहीं; ८९ त्याचप्रमाणें, जो जिवाभावानें स्त्रीवर प्रेम करितो, आणि आपण कोण आहों, व आपलें सार्थक कशानें होईल हें कांहीं जाणत नाहीं; ७९० ज्याप्रमाणें सिद्ध पुरुषाचें चित्त ब्रह्मस्वरूपीं लीन झाल्यावर त्याचे सर्व व्यवहार थांबतात, ९१ त्याप्रमाणें ज्यानें आपलें सर्वस्व स्त्रीला विकलें आहे, तो आपली हानि,

क्रिया केली ॥९२॥ चित्त आराधी क्रियेचें । आणि तियेचेंचि छंदें नाचे । माकड गारुडियाचें । जैसें होय ॥९३॥ आपणपेंही शिणवी । इष्टमित्र दुखवी । मग कवडाचि वाढवी । कोभी जैसा ॥९४॥ तैसा दानपुण्यें खांची[2] । गोत्रकुटुंबा वंची[3] । परी गोर[4]-भरी क्रियेची । उणी हों नेदी ॥९५॥ पूजितीं दैवतें जोगवी[5] । गुरूतें बोलें झकवी । मायबापा दावी । नि-दारपण[6] ॥९६॥ क्रियेच्या तरी विखीं । भोगुसंपत्ति अनेकीं । आणि वस्तु निकी । जे जे देखे ॥९७॥ प्रे-माथिलेनि[7] भक्तें । जैसेनि भजिजे कुळदैवतें । तैसा एकाग्रचित्तें । स्त्री जो उपासी ॥९८॥ साच आणि चोख । तें स्त्रियेसीचि अचोख । येरांविषयीं जोगा-वणूक[9] । तेही नाहीं ॥९९॥ इयेतें हन कोणी देखेल । इयेसी बेखांसें जाईल । तरि युगचि बुडेल । ऐसें जया ॥८००॥ नायटयाभेण[11] । न मोडिजे नागांची आण । तैसी पाळी उणखुणें[12] । स्त्रियेची जो ॥१॥ किं-बहुना धनंजया । स्त्रीचि सर्वस्व जया । आणि तिये चिया[13] जालियां- । लागीं प्रेम ॥२॥ आणिकही जें समस्त । तियेचें संपत्तिजात[14] । तें जीवाहूनि आप्त । मानी जो कां ॥३॥ तो अज्ञानासी मूळ । अज्ञाना त्याचेनि बळ । हें असो केवळ । तो तेंचि रूप ॥४॥ आणि मातलिया[15] सागरीं । मोकळिलिया[16] तरी । का टांच्या थेरझारीं । आंदोळे जेवीं ॥५॥ तेविं प्रिय वस्तु पावे । आणि सुखें जो उंचावे । तैसाचि अप्रिया-सवें । तळवटुं[17] घे ॥६॥ ऐसेनि जयाचे चित्तीं । वैषम्य साम्याची वोखती[18] । वाहे तो महामती । अज्ञान गा ॥७॥ आणि माझ्या ठायीं भक्ती । फळालागीं जया आर्ती[19] । धनोद्देशें विरक्ती । नटणें जेवीं ॥८॥ नातरी कांताच्या मावसीं[20] । रिगोनि स्वैरिणी[21] जैसी । राहाटे जारेंसीं । आवयालागीं ॥९॥ तैसी मातें किरीटी । भजती गा पाखंटी[22] । करूनि जो दिठी । विषो सूये ॥८१०॥ आणि भजिजकियाखवें । तो विषो जरी न पावे । तरी सांडी म्हणे आघवें । टवाळ हें ॥११॥ कुणबट कुळवाडी । तैसा आन आन देव मांडी । आदि-कांची परवडी[23] । करी तया ॥१२॥ तया गुरुमार्गा[24] टेंके । जयाचा सुगरवो[23] देखे । तरी तयाचा मंत्रु शिके । येरु नेघे ॥१३॥ प्राणिजातेंसी निष्ठुरु । स्थावरीं[24] बहु भरु । तेवींची नाहीं एकसरु[25] । नि-र्वाहो जया ॥१४॥ माझी मूर्ति निफजवी । ते घ-राचे कोनीं बैसवी । आपण देवो देवी । यात्रे जाय ॥१५॥ नित्य आराधन माझें । कार्जीं[26] कुळदेवता भजे । पर्वविशेषें कीजे । पूजा आना ॥१६॥ माझें अधिष्ठान[27] घरीं । आणि वौसे[28] आनाचे करी । पितृ-कार्यावसरीं[29] । पितरांचा होय ॥१७॥ एकादशीच्या दिवसीं । जेतुला पैंडु आम्हांसी । तेतुलाचि नागां-सी । पंचमीच्या दिवशीं ॥१८॥ चौथें[31] मोटकी पाहे । आणि गणेशाचाचि होये । चवदसी[32] म्हणे माये । तुझाचि वो दुर्गे ॥१९॥ नित्य नैमित्तिकें कर्में सांडी । मग बैसे नवचंडी[33] । आदित्यवारीं वोढी[34] । बहिरवा पात्रीं ॥८२०॥ पाठीं सोमवार पावे । आणि बेलेंसीं लिंगा धांवे । ऐसा एकलाचि आघवे । जोगावी[35] जो ॥२१॥ ऐसा अखंड भजन करी । उगा नोहे क्षण-भरी । अवघेन गांवद्वारीं । अहेवें[36] जैसी ॥२२॥ ऐ-सेनि जो भक्तु । देखसी सैरा धांवतु । जाण अज्ञा-नाचा मूर्तु । अवतार तो ॥२३॥ आणि एकांतें चो-खटें । तपोवनें तीर्थें तटें । देखोनि जो गा विटे । तोही तोचि ॥२४॥ जया जनपदीं सुख । गजबजेचें कवतिक । वानूं आवडे लौकिक । तोही तोचि ॥२५॥ आणि आत्मा गोचरु होये । ऐसी जे विद्या आहे । ते आइकोनि डौरें[37] वाहे । विद्वांसु जो ॥२६॥ उपनिष-दांकडे न वचे । योगशास्त्र न रुचे । अध्यात्मज्ञानीं जयाचें । मनचि नाहीं ॥२७॥ आत्मचर्चा[38] एकी

१ कवडीचाहा; द्रव्याचा. २ कमी करतो. ३ कपट करतो. ४ थैली. ५ साधारण सेवा करतो. ६ दरिद्र. ७ चांगली. ८ प्रेमळ. ९ निर्वाहापुरतें १० विरुद्ध. ११नायटे होतील या भीतीनें. १२ मनोगत. १३ पुत्रादिकांवर. १४ घरासंबंधी. १५खवळलेल्या. १६ नौका १७तळीं जातो;— खेद पावतो. १८ काळाकाळाची. १९ चिंता. २० इच्छा. २१ व्यभिचारिणी. २२ रीत; देखावा. २३ थाटमाट. २४ प्रतिमांवर. २५ एकनिष्ठपणा. २६ कार्यप्राप्तीकरितां. २७ स्थापना. २८ वाणें वाटण २९श्राद्धकाळीं. ३० भक्ति. ३१ चतुर्थी. ३२ चतुर्दशीस. ३३ नवरात्रांत नवचंडीच्या पाठास. ३४ खिचडा वाटतो. ३५ सेवा करतो. ३६ वेश्या. ३७डौर वाजवितो; उपहास करतो. ३८आत्मानात्मनिरूपण.

लोकांच्या किंवा लोकांनीं केलेली निंदा इकडे कान देत नाहीं. ९२ ज्याप्रमाणें माकड गारोड्याचे ताब्यांत राहतें, त्याप्रमाणें जो मनांत स्त्रीचा ध्यास धरून तिचेच छंदानें वागतो; ९३ स्त्रीकरितां आपण हवे ते श्रम करतो, इष्टमित्रांचा वाईटपणा घेतो, व तिच्याकरितां जितका जमवितां येईल तितका पैसा लोभ्याप्रमाणें जतन करतो; ९४ तसेंच दानें व पुण्यकर्मेंही करितो, गोत्रज व कुटुंबांतील माणसें यांचे जवळ पैशाविषयीं कपट करितो; परंतु स्त्रीची थैली भरण्यांत कमी पडूं देत नाहीं; ९५ आपल्या आराध्य-देवतेची साधारण सेवा करतो, गुरूला थापा देतो, व आईबापांनीं पैसे मागितले तर त्यांस 'शिलक नाहींत' म्हणून सांगतो; ९६ पण स्त्रीविषयीं म्हटलें तर, जी जी उत्तम वस्तु पाहील, ती ती तिच्या उपभोगा-करितां घेऊन येतो; ९७ ज्याप्रमाणें प्रेमळ भक्त आपल्या इष्ट देवतेस भजतो, त्याप्रमाणें जो स्त्रीची एकाग्र चित्तानें सेवा करतो; ९८ जेवढ्या उत्तम व मूल्यवान वस्तु, तेवढ्या स्त्रीला देतो, आणि कुटुंबां-तील माणसांना निर्वाहापुरत्या सुद्धां जिनसा देत नाहीं; ९९ स्त्रीकडे जर कोणी वाकड्या नजरेनें पाहील किंवा तिच्या विरुद्ध जाईल, तर ज्याला युगाचा अंत झाल्याप्रमाणें वाईट वाटतें; ८०० नायटे होतील या भीतीनें ज्याप्रमाणें नागांचे नवस फेडितात, त्याप्रमाणें जो स्त्रीची थुंकी झेलतो, १ अर्जुना, फार काय सांगावें? ज्याला स्त्री हेंच दैवत वाटतें, व जो तिजपासून झा-लेल्या पुत्रादिकांवर विशेष प्रेम करितो; २ आणखी तिचे जेवढे आप्तसंबंधी असतील त्यांना आपल्या जिवापली-कडील समजतो, ३ तो अज्ञानाचें मूळ आहे; व त्या-च्याचमुळें अज्ञानाची वृद्धि होते. फार काय सांगावें? तो केवळ अज्ञानरूपच होय! ४ ज्याप्रमाणें खवळलेल्या समुद्रांत सांपडलेली नौका लाटांमुळें हेलकावे खाते, ५ त्याप्रमाणें जो आवडती वस्तु प्राप्त झाली असतां सुखाच्या शिखरावर चढतो, व ती न मिळाली असतां खालीं आपटतो; ६ याप्रमाणें, हे महाबुद्धि-मंता अर्जुना, ज्याचे चित्तांत वस्तूंच्या लाभालाभा-पासून चिंता उत्पन्न होते, तो अज्ञानी होय. ७ आणि जो माझी भक्ति करतो, परंतु मनांत फलाची इच्छा धरतो; आणि बाहेरून विरक्तपणा दाखविणारा मनुष्य ज्या-प्रमाणें अंतर्यामीं धनाची इच्छा करतो, ८ किंवा व्य-भिचारिणी स्त्री आपलें जारकर्म चालविण्याकरितां पती-च्या पुढें पुढें करून त्याची मर्जी संपादिते, ९ त्याप्रमाणें, हे किरीटी, मजवर भक्ति आहे असें दाखवून जो वि-षयांकडे दृष्टि ठेवितो, ८१० आणि विषयप्राप्तीक-रितां माझी भक्ति करून विषयप्राप्ति झाली नाहीं तर माझी भक्ति सोडून देऊन 'ईश्वर खोटा आहे.' अशी माझी टवाळी करितो; ११ कुणबी जशी आपली शेतकी वाढवितो, तसा हा पुष्कळ देवांची सेवा करितो; व पहिल्या देवाप्रमाणेंच दुसऱ्या देवांचीही परवड करितो; १२ ज्याचे ठिकाणीं विशेष थाटमाट आहे अशा गुरुवर भक्ति ठेवून त्याच-पासून गुरुमंत्र घेतो, व इतराला विचारीत नाहीं; १३ प्राणिमात्राबरोबर कठीण शब्द बोलून त्यांचा तिरस्कार करतो, व पाषाणाच्या मूर्तीवर विशेष प्रेम करितो; तसेंच ज्याला एकनिष्ठपणानें भक्ति करून राहवत नाहीं; १४ माझी मूर्ति तयार करून तिची घराचे कोपऱ्यांत स्थापना करतो, आणि आपण इतर देवांच्या यात्रा करीत हिंडतो; १५ रोज माझी पूजा करितो; कार्यप्राप्ती-करितां कुलदेवतेची पूजा करितो, आणि एखादी पर्वणी आली असतां तिसऱ्याच देवाची पूजा करितो; १६ माझी स्थापना घरांत करून दुसऱ्या देवाप्रीत्यर्थ वाणें वाटतो, व श्राद्धकालीं पितरांची पूजा करितो; १७ ए-कादशीच्या दिवशीं जशी माझी भक्ति करितो, तशीच नागपंचमीच्या दिवशीं नागांस भजतो; १८ चतुर्थीचे दिवशीं गणपतीची पूर्ण भक्ति करितो, व चतुर्दशीचे दिव-शीं देवीचें पूजन करून, 'हे अंबे, मी तुझा आहें,' अशी तिची प्रार्थना करितो; १९ नित्यनैमित्तिक कर्में टाकून देऊ-न नवरात्रांत नवचंडीचा पाठ एके जागीं बसून करितो, आदित्यवार आला म्हणजे बहिरोबाच्या नांवानें खिचडा वाटतो; ८२० पुढें सोमवार आला म्हणजे बेल घेऊन शंकरास वाहण्याकरितां जातो; व याप्रमाणें जो एकटाच सर्व देवांची सेवा करितो; २१ ज्याप्रमाणें गांवांतील वेश्या आपली प्रीति दाखवून सर्वांचें मन आकर्षण क-रून घेते, त्याप्रमाणें जो क्षणभरही स्वस्थ न बसतां विषयप्राप्तीकरितां सर्व देवांचें पूजन करितो; २२ या-प्रमाणें जो देवांची भक्ति करीत चोहोंकडे धावत अ-सतो, तो अज्ञानाचा अवतारच होय; २३ आणि उत्तम एकांतस्थानें, तपोवनें, तीर्थें व तटें हीं पाहून ज्याचें मन विटतें, तोही केवळ अज्ञानरूपच होय. २४ ज्याला शह-रांत राहण्यानें सुख होतें, पुष्कळ मंडळांत बसणें आ-वडतें, व लौकिकांतील गोष्टी सांगण्याची हौस वाटते, तोही केवळ अज्ञानरूपीच होय. २५ आणि जो असा प्रकारचा विद्वान असतो कीं, ज्या विद्येपासून आत्म्याची प्राप्ति होते ती ऐकूं आली असतां कोर वाजवून ती कानां पडूं देत नाहीं! (तिचा उपहास करतो!) २६ उपनिषदांकडे जो पहात नाहीं, योगशास्त्र ज्याला आवडत नाहीं, व अध्यात्मज्ञानाकडे ज्याचें मन जात नाहीं; २७ ज्या बुद्धीपासून आत्मज्ञान-

आथी । ऐसिये बुद्धीची मिती । पाहूनि जयाची मती । बोठाळ जाहली ॥२८॥ कर्मकांड तरी जाणे । मुखोद्गत पुराणें । ज्योतिषीं तो म्हणे । तैसेंचि होय ॥२९॥ शिल्पीं अति निपुण । सूपकर्मीं[1]ही प्रवीण । विधि[2] आथर्वण । हातीं आथी ॥८३०॥ कोकीं[3] नाहीं ठेलें । भारत[4] करी म्हणितलें । आगमें[5] आर्पाविले[6] । मूर्त होती ॥३१॥ नीतिजात सुझे[7] । वैद्यकही बुझे[8] । काव्यनाटकीं दुजें । चतुर नाहीं ॥३२॥ स्मृतींची चर्चा । दंशु जाणे गारुडियाचा । निघंटु[10] प्रज्ञेषा[11] । पाईकी करी ॥३३॥ पैं व्याकरणीं चोखडा । तर्कीं[12] अतिगाढा । परि एक आत्मज्ञानीं फुडा । जात्यंधु जो ॥३४॥ तें एकवांचूनि आघवां शास्त्रीं । सिद्धांत निर्माण[13]धात्री । परि जळो तें मूळनक्षत्रीं । न पाहें गा ॥३५॥ मोराआंगीं अशेषें । पिसें असती डोळसें । परि एकली दृष्टि नसे । तैसें तें गा ॥३६॥ जरी परमाणूएवढें । संजीवनीमूळ जोडे । तरी बहु काय गाडे । भरणें येरें ॥३७॥ आयुष्यावीण लक्षणें । सिसें[14]वीण अळंकरणें । वोहरें[15]वीण वांधावणें[16] । तो विटंबु गा ॥३८॥ तैसें शास्त्रजात जाण । आघवेंचि अप्रमाण । पार्था आध्यात्मज्ञानेंविण । एकलेनी ॥३९ याकारणीं अर्जुना पाहीं । अध्यात्मज्ञानाच्या ठायीं । जया नित्यबोधु नाहीं । शास्त्रमूढा ॥८४०॥ तया शरीर जें जालें । तें अज्ञानाचें बी विरूढलें । तयाचें व्युत्पन्नत्व गेलें । अज्ञानवेलीं ॥४१॥ तो जं जें बोले । तें अज्ञानचि फुललें । तयाचें पुण्य जें फळलें । तें अज्ञान गा ॥४२॥ आणि अध्यात्मज्ञान कहीं । जेणें मानिलेंचि नाहीं । तो ज्ञानार्थु न देखे काई । हें बोलावें असे ॥४३॥ ऐलीचि थडी न पवतां । पळे जो माघौता । तया पैलद्वीपींची वार्ता । काय होय ॥४४॥ कां दारवंठाचि जयाचें । शीर रांविलें[17] खांचे[18] । तो केविं परिवरींचें[19] । ठेविलें देखे ॥४५॥ तेविं अध्यात्मज्ञानीं जया । अनोळख धनंजया । तया ज्ञानार्थु देखावया । विषो काई ॥४६॥ म्हणोनि आतां विशेषें । तो ज्ञानाचें तत्त्व न देखे । हें सांगावें आंखें[20]लेखें । न लगे तुज ॥४७॥ जेव्हां सगर्भे वाढिलें । तेव्हांचि पोटींचें धालें[21] । तैसें मागिले पदें बोलिलें । तेंचि होय ॥४८॥ वांचूनियां वेगळें । रूप करणें हें न मिळे । जेविं अवंतिलें आंधळें । तें दुजेनसीं ये ॥४९॥ एवं इये उपरतीं । अज्ञानचिन्हें मागुती । अमानित्वादि प्रभृती । वाखाणिलीं ॥८५०॥ जे ज्ञानपदें अठरा । केलियां येरी मोहरां अज्ञान या आकारा । सहजें येती ॥ ५१ ॥ मागां श्लोकाचेनि अर्धार्धें । ऐसें सांगितलें श्रीमुकुंदें । ना उफराटीं इयें ज्ञानपदें । तेंचि अज्ञान ॥५२॥ म्हणोनि इयां[22] वाहणी । केलां म्यां उपलवणी[23] । वांचूनि दुधा मेळऊनि पाणी । फार कीजे काई ॥५३॥ तैसे जी न बडबडा । पदाचा कोर[24] न सांडीं । मूळध्वनीचिये वाढी । निमित्त जाहलों ॥५४॥ तंव श्रोते म्हणती राहें । कें परिहारा[25] ठावो आहे । बिहिसी कां वायें । कविपोषका ॥ ५५ ॥ तूतें श्रीमुरारी । म्हणितलें प्रगट करीं । जे अभिप्राय गव्हरीं[26] । झांकिले आम्हीं ॥५६॥ तें देवाचें मनोगत । दावित आहासी तूं मूर्त । हेंही म्हणतां चित्त । दाटेलें[27] तुझें ॥५७॥ म्हणोनि असो हें न बोलों । परि सोविया[28] गा तोषलों । जे ज्ञानतरिये[29] मेळविलों । श्रवणसुखाचिये ॥५८॥ आतां इयावरी । जे तो श्रीहरी । बोलिला तें करीं । कथन वेगां ॥५९॥ इया संतवाक्यासरिसें । म्हणितलें निवृत्तिदासें । जी अवधारा तरी ऐसें । बोलिलें देवें ॥८६०॥ म्हणती तुवां पांडवा । हा चिन्हसमुच्चयो[30] आघवा । आयीकला तो जाणावा । अज्ञानभागु ॥६१॥ इया अज्ञानविभागा । पाठी देऊनि पैं गा । ज्ञानविखीं चांगा । दृढा होईजे ॥६२॥ मग निर्वाळिलेनि[31] ज्ञानें । ज्ञेय भेटेल मनें । तें जाणावया

१ पाकशास्त्री. २ जारण, मारण, उच्चाटन, व वशीकरण. ३ कामशास्त्रीं. ४ व्याख्यान करतो ५ शास्त्र. ६ स्वाधीन केलें ७ जाणतो. ८ रहस्य. ९ वेदांतील शब्दाचा कोश. १० बुद्धीचा ११ चाकरी. १२ न्यायशास्त्रीं. १३ आधारभूत. १४ मस्तक. १५ वधूवराशिवाय. १६ वरधवा किंवा वरात काढणें. १७ उंबऱ्यांतच. १८ खांचेंत दडपलें. १९ घरांतील. २० आंकडे मांडून. २१ तृप्त झालें. २२ या प्रकारानें. २३ विस्तार. २४ कांठ—अक्षर. २५ निराशेस २६ गुप्त स्थळीं. २७ तुला सहन होणार नाहीं. २८ सद्यां. २९ नौका. ३० लक्षणसमुदाय. ३१ शुद्ध.

निरूपण होतें, ती बुद्धि टाकून ज्याचें मन इतर सर्व शास्त्रांकडे ओढ घेतें; २८जो कर्मकांड पूर्णपणें जाणतो, ज्याला पुराणें मुखोद्गत आहेत, आणि ज्योतिषांत तर इतका निपुण आहे कीं, तो म्हणेल तसेंच व्हावयाचें ! २९ जो शिल्पशास्त्रांत अति निष्णात आहे, पाकशास्त्रांत प्रवीण आहे, आणि जारण, मारण, उच्चाटन व वशीकरण हीं म्हणजे केवळ ज्याचा हातचा मळ आहेत; ८३० कामशास्त्रांत जो पक्का दर्दी आहे; एखादी गोष्ट ऐकली असतां तिजविषयीं भारताप्रमाणें व्याख्यान करतो; व शास्त्रें ज्याचे पुढें मूर्तिमंत उभीं राहतात; ३१ जो नीतिशास्त्रांत उत्तम जाणतो, वैद्यशास्त्रांत जो निपुण आहे, आणि काव्यनाटकांत ज्याचा हात कोणी धरूं शकत नाहीं; ३२स्मृतींची जो चर्चा करितो, गारोड्यांची मंत्रविद्या जाणतो, वेदांतील शब्दांचा कोश ज्याला मुखोद्गत आहे; ३३आणखी, जो व्याकरणांत निपुण आहे, व न्यायशास्त्रांत ज्याची मति गहन आहे, परंतु एक आत्मज्ञानाविषयीं जो जन्मांध आहे; ३४ तो त्या एका आत्मज्ञानाशिवाय इतर सर्व शास्त्रांतील सिद्धांतांना आधारभूत असेल, पण जळो तें त्याचें ज्ञान ! तें [म्हणजे सर्व लक्षणांनीं संपन्न असलेल्या पण] मूळ नक्षत्रावर जन्मलेल्या मुलाप्रमाणें होय. तूं तिकडे मुळींच लक्ष देऊं नको. ३५ ज्याप्रमाणें मोराच्या सर्वांगावरील पिसाऱ्यावर डोळे असतात, परंतु त्यांस एक दृष्टि नाहीं, त्याप्रमाणें त्याची ती सर्वविद्यासंपन्नता होय. ३६ मेलेल्या मनुष्यास जिवंत करणारी मुळी जर परमाणू एवढीही सांपडली, तर मग इतर गाडाभर मुळ्या करावयाच्या आहेत काय ? ३७ उत्तम लक्षणें असून अल्पायुष्य असणें, किंवा मस्तकाशिवाय अलंकार घालणें, अथवा वधूवरावांचून वरात काढणें ही विटंबना होय; ३८ त्याप्रमाणें, पार्था, एक अध्यात्मज्ञानावांचून इतर सर्व शास्त्रें अप्रमाण होत. ३९ यास्तव, अर्जुना, तूं हें ध्यानांत धर कीं, ज्या पढतमूर्खाला आत्मज्ञानाचा नित्यावबोध नाहीं, ८४० त्या मनुष्याचें शरीर म्हणजे अज्ञानाचें वाढलेलें बीजच होय; आणि त्याची व्युत्पन्नता म्हणजे अज्ञानाच्या वेली होत. ४१ तो जें बोलतो, तें अज्ञानाचें फूलच होय; व तो जें पुण्यमार्गाचें आचरण करितो, तें अज्ञानाचें फळ होय; ४२ आणि ज्याची अध्यात्मज्ञानावर श्रद्धा नाहीं, त्याला ज्ञानार्थ (तत्त्वार्थ) प्राप्त होत नाहीं हें बोलूनच का दाखविलें पाहिजे ? ४३ नदीच्या अलीकडील कांठापर्यंतही न येतां जो माघारी जातो, त्याला पलीकडच्या कांठची बातमी कशी बरें कळेल ? ४४ किंवा घरांत शिरतांना उंबऱ्यांतच ज्याचें मस्तक कापून खांचेंत दडपलें, तो घरांत काय ठेवलें आहे हें कसें पाहील ? ४५ याप्रमाणें, अर्जुना, अध्यात्मज्ञानाची व ज्याची ओळखही नाहीं, त्याला ज्ञानार्थ (तत्त्वार्थ) पहावयास कसा विषय होईल ? ४६ म्हणून, अशा मनुष्यास ज्ञानाचें तत्त्व कळत नाहीं, हें तुला विशेषेंकरून--आंकडे मांडून सांगण्याचें कारण नाहीं. ४७ गरोदर स्त्रीला वाढलें तेव्हांच तिच्या उदरांतील गर्भाची तृप्ति झाली; त्याप्रमाणें, पूर्वी जीं ज्ञानाचीं लक्षणें सांगितलीं, तद्विरुद्ध ज्या गोष्टी तेंच अज्ञान होय. ४८ आंधळ्यास जेवणाचें आमंत्रण दिल्यावर ज्याप्रमाणें त्याबरोबर दुसरा [डोळस] मनुष्य येतो, त्याप्रमाणें, ज्ञानाचीं लक्षणें सांगितल्यावर अज्ञानाचें जास्त स्पष्टीकरण करण्याचें कारण नाहीं. ४९ याप्रमाणें उलट रीतीनें ज्ञानाचीं अमानित्वादि चिन्हें पुन: सांगितलीं. ८५० तीं ज्ञानाचीं अठरा लक्षणें उलटपक्षीं लाविलीं असतां सहज अज्ञानाचीं लक्षणें सिद्ध होतात. ५१ मागें [अकराव्या] श्लोकाच्या उत्तरार्धाच्या दुसऱ्या अर्धामध्यें श्रीमुकुंदांनीं सांगितलें कीं, "हीं ज्ञानाचीं लक्षणें; आणि यांचे उलट जीं लक्षणें, तें अज्ञान होय." ५२ म्हणून या प्रकारानें मीं अज्ञान लक्षणांचा विस्तार केला. एऱ्हवीं दुधांत पाणी मिळवून दूध वाढवून काय करावयाचें ? ५३ त्याचप्रमाणें, एक अक्षरही न बोलतां आणि व्यर्थ बडबड न करितां, मुळांत जो अर्थ होता, तोच मीं विस्तारानें सांगितला. ५४ तेव्हां श्रोते म्हणतात, " हे कविपोषका, तुला निराश होण्यास कोठें जागा आहे ? आणि तूं उगीच कां भितोस ? ५५ तुला श्रीमुरारींनींच सांगितलें आहे कीं, 'आम्हीं जे अभिप्राय गुप्तस्थळीं झांकून ठेविले आहेत, ५६ ते तूं प्रकट कर.' तें देवांचें मनोगत आम्हांला तूं स्पष्ट करून सांगितलेंस असें जरी आम्हीं म्हटलें, तरी तुला तें सहन होणार नाहीं. ५७ म्हणून आम्ही आतां या सर्व गोष्टी सोडून देतों. पण सध्यां तूं श्रवणसुखाची ज्ञाननौका आम्हांस प्राप्त करून दिलीस, त्या योगानें आम्हांस फार संतोष झाला आहे. ५८ आतां यापुढें, "श्रीहरि काय बोलले तें आम्हांस लवकर कथन कर." ५९ हें संतांचें वाक्य ऐकल्याबरोबर निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणाले, तर ऐका. देव असें बोलले. ८६० [काय बोलले ? तर] ते म्हणाले, " अर्जुना, हीं जीं तूं सर्व लक्षणें ऐकलींस, तीं अज्ञानाचीं होत. ६१ त्या अज्ञानभागाकडे दुर्लक्ष करून तूं ज्ञानप्राप्तीविषयीं आपला निश्चय दृढ कर. ६२ मग त्या शुद्ध ज्ञानाच्या योगें तुला ज्ञेयाची प्राप्ति होईल." हें ऐकतांच अर्जुना-

अर्जुनें । आस केली ॥६३॥ तंव[1] सर्वज्ञांचा रावो । म्हणे जाणोनि तयाचा भावो । परिसें ज्ञेयाचा अभिप्रावो । सांगों आतां ॥६४॥

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥१२॥

अन्वय—यत् ज्ञेयं तत् प्रवक्ष्यामि यद् ज्ञात्वा [जीवः] अमृतं अश्नुते. तद् अनादिमत् परं ब्रह्म सद् न च असद् न इति उच्यते. ॥१२॥

तरि ज्ञेय ऐसें म्हणणें । वस्तु तें येणेंचि कारणें । जें ज्ञानेंवांचूनि कवणें । उपायें नये ॥६५॥ आणि जाणितलेयावरौतें । कांहींच करणें नाहीं जेथें । जाणणेंचि तन्मयातें । आणी जयाचें ॥६६॥ जें जाणितलेयासाठीं । संसार काढूनि[2] कांठीं । जिरोनि[3] जाइजे पोटीं । नित्यानंदाच्या ॥६७॥ तें ज्ञेय गा ऐसें । आदि जया नसे । परब्रह्म आपैसें । नाम जया ॥६८॥ जें नाहीं म्हणों जाइजे । तंव विश्वाकारें देखिजे । आणि विश्वचि ऐसें म्हणिजे । तरि हे माया ॥६९॥ रूप वर्ण व्यक्ती । नाहीं दृश्य द्रष्टा स्थिती । तरि कोणें कैसें आथी । म्हणावें पां ॥८७०॥ आणि साचचि जरी नाहीं । तरि महदादि कोणे ठाईं । स्फुरत कैचें काई । तेणेंवीण असे ॥ ७१ ॥ म्हणोनि आथी नाथी हे बोली । जे देखोनि मुकी जाहली । विचारेंसीं मोडली । वाट जेथें ॥७२॥ जैसी भांडघटशरावीं । तदाकारें असे पृथ्वी । तैसें सर्व होऊनियां सर्वीं । असे जे वस्तु ॥७३॥

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१३॥

अन्वय—लोके तत् सर्वतः पाणिपादं, सर्वतः अक्षिशिरोमुखं, सर्वतः श्रुतिमत् [अस्ति], च सर्वं आवृत्य तिष्ठति. ॥१३॥

आघवांचि देशीं काळीं । न[4] होतां देशकाळवेगळी । जे क्रिया स्थूळास्थूळीं । तेचि हात जयाचे ॥७४॥ तयातें याकारणें । विश्वबाहु ऐसें म्हणणें । जे सर्वचि सर्वपणें । सर्वदा करी ॥७५॥ आणि समस्तांही ठायां । एके काळीं धनंजया । आलें असे म्हणोनि जया । विश्वांघ्रि[5] नाम ॥७६॥ पैं सवितया आंग डोळे । नाहींत वेगळे वेगळे । तैसें सर्वद्रष्टें सकळें । स्वरूपें जें ॥७७॥ म्हणोनि विश्वतश्चक्षु । हा अचक्षूच्या ठायीं पक्षु । बोलावया दक्षु[6] । जाहला वेदु ॥७८॥ जें सर्वांचे शिरावरी । नित्य नांदे सर्वांपरी । ऐसिये स्थितीवरी । विश्वमूर्धा म्हणिपे ॥७९॥ पैं गा मूर्ति तेंचि मुख । हुताशनां जैसें देख । तैसें सर्वपणें अशेख । भोक्तें जें ॥८८०॥ याकागीं तया पार्था । विश्वतोमुख हे व्यवस्था । आली वाक्पथा । श्रुतीचिया ॥८१॥ आणि वस्तुमात्रीं गगन । जैसें असे संलग्न[7] । तैसे शब्दजातीं कान । सर्वत्र जया ॥८२॥ म्हणोनि आम्ही तयातें । म्हणों सर्वत्र आइकतें । एवं जें सर्वांतें । आवरूनि असे ॥८३॥ येऱ्हवीं तरी महामती । विश्वतश्चक्षु इया श्रुती । तयाचिये व्याप्ती । रूप केलें ॥८४॥ वांचूनि हस्त नेत्र पायें । हे भाष तेथ कें आहे । सर्वशून्यत्वाचा साहे । निष्कर्षु[8][9] जें ॥८५॥ पैं कल्लोळातें कल्लोळें । ग्रसिजत असे ऐसें कळे । परि ग्रसितें ग्रासावेगळें । असें काई ॥८६॥ तैसें साचचि जें एक । तेथ कें व्याप्यव्यापक । परि बोलावया नावेक । करावें लागे ॥८७॥ पैं शून्य जैं दावावें जाहलें । तैं बिंदुलें एक केलें । तैसें अद्वैत सांगावें बोलें । तें द्वैत कीजे ॥८८॥ येऱ्हवीं तरी पार्था । गुरुशिष्यसंपंथा[12] । आडळे[13] पडे सर्वथा । बोल खुंटे ॥८९॥ म्हणोनि गा श्रुती । द्वैतभावें अद्वैतीं । निरूपणाची वाहती । वाट केली ॥८९०॥ तेंचि आतां अवधारीं । इये नेत्रगोचरें आकारीं । तें ज्ञेय गा जयापरी । व्यापक असे ॥९१॥

१ तद्रूपतेस. २ कांठास काढून, त्याग करून. ३ डेरा, घागर, परळ इत्यादिकांत. ४ न होतां. ५ ज्याला सर्वत्र पाय आहेत असें. ६ कडाप्पा. ७ ज्याला सर्वत्र डोळे आहेत असें. ८ भरीला. ९ बोलण्यांत. १० ओतप्रोत भरलेले. ११ परिणाम. १२ संप्रदायास. १३ अडथळा.

नें तें जाणण्याविषयीं भक्तिपूर्वक इच्छा केली. ६३ तेव्हां सर्वज्ञांचा राजा श्रीकृष्ण यानें अर्जुनाच्या मनांतील भाव जाणून त्यास म्हटलें कीं, आतां तुला ज्ञेय म्हणजे काय तें सांगतों, ऐक. ६४

जें ज्ञेय म्हणजे जाणण्यास योग्य, जें जाणल्यानें जीवाला मोक्ष मिळतो, तें तुला मी आतां सांगतों. ज्याला आदि नाहीं, तें सर्वोत्कृष्ट ब्रह्म सत् म्हणतां येत नाहीं व असत् म्हणतां येत नाहीं. ॥ १२ ॥

हें पहा—वस्तूला म्हणजे ब्रह्माला ज्ञेय म्हणण्याचें कारण इतकेंच कीं, तें ज्ञानप्राप्तीशिवाय इतर कोण त्याही उपायानें प्राप्त होत नाहीं; ६५ आणि तें समजल्यावर मुमुक्षूस कांहीं कर्तव्य उरत नाहीं. कारण, त्याचें ज्ञानच मुमुक्षूला तद्रूपतेला आणतें. (तें जाणल्याबरोबर तो तद्रूप होतो.) ६६ जें जाणलें असतां मुमुक्षूनीं संसाराचा त्याग करून नित्यानंदांत निमग्न व्हावें, ६७ तें ज्ञेय असें आहे की, ज्याला आदि नाहीं; आणि त्याला साहजिकतःच परब्रह्म हें नांव आहे. ६८ तें नाहीं म्हणावयास जावें तर विश्वरूपेंकरून दृष्टीस पडतें; आणि विश्वच परब्रह्म असें म्हणावें, तर ही आहे माया! ६९ त्याला रूप, वर्ण, आकार हीं नाहींत; तसेंच तें दृष्टीस पडणारें नाहीं, व तें कशांत पहातही नाहीं; तेव्हां 'तें आहे' असें कोणा व कसें म्हणावें! ८७० बरें, तें नाहीं असें धरून चाललें, तर हीं महत्तत्त्वादि कोठून स्फुरण पावलीं? आणि त्यावांचून दुसरें आहे तरी काय? ७१ म्हणून त्यासंबंधानें 'आहे' 'नाही' असें कांहींच बोलतां न येऊन वेदांचीही वाणी मुकी झाली; आणि त्याच्या ठिकाणीं विचाराचीह वाट खुंटली! ७२ ज्याप्रमाणें मातीपासून तयार केलेले डेरे, घागरी, परळ इत्यादिकांच्या आकारांप्रमाणें पृथ्वी दिसते, [परंतु ती त्यांपासून निराळी आहे,] त्याप्रमाणें ब्रह्म आपणच सर्व जग नटलेलें असून जगांत ओतप्रोत भरलेलें आहे; [तथापि तें त्याहून भिन्न आहे.] ७३.

या जगांत त्याला सर्व बाजूंनीं हात व पाय आहेत; सर्व बाजूंनीं नेत्र, मस्तकें व मुखें आहेत; सर्व बाजूंनीं कान आहेत; आणि तें सर्वांला व्यापून राहिलें आहे. ॥ १३ ॥

सर्व देशांत सर्व काळीं भरलेलें असल्यामुळें स्थूल व सूक्ष्म वस्तूंपासून तेंच क्रिया करवितें, म्हणून वस्तुच त्याचे हात होत, ७४ त्या ब्रह्माला या कारणामुळेंच 'विश्वबाहु' असें म्हटलें आहे; कां कीं, तें सर्वत्र सर्व प्रकारें सर्वदा क्रिया करवीत असतें; ७५ आणि, अर्जुना, तें सर्व ठिकाणीं एकसमयावच्छेदेंकरून असतें, म्हणूनच त्याला 'विश्वांघ्रि' हें नांव प्राप्त झालें आहे. ७६ ज्याप्रमाणें सूर्याला अंग व डोळे हे अवयव वेगळे वेगळे नाहींत, त्याप्रमाणें जें सर्वस्वरूपेंकरून पाहतें, ७७ म्हणूनच त्यास डोळे नाहींत तरी वेदानें त्याला मोठ्या शहाणपणानें 'विश्वतश्चक्षु' असें म्हटलें आहे. ७८ जें सर्वांपेक्षां उंच व सर्व प्रकारें नित्य आहे, म्हणूनच ज्याला 'विश्वमूर्धा' असें म्हणतात; ७९ हें पहा—अग्नीची जी मूर्ति तेंच त्याचें मुख होय; त्याचप्रमाणें, जें ब्रह्म सर्व वस्तूंचा उपभोग घेतें; ८८० पार्था, याच कारणास्तव श्रुतींनीं ब्रह्माला 'विश्वतोमुख' असें म्हटलें आहे ८१ आणि आकाश ज्याप्रमाणें सर्व वस्तूंत ओतप्रोत भरलें आहे, त्याप्रमाणें शब्दमात्राबरोबर त्याचे श्रवण आहेत, ८२ म्हणूनच त्या ब्रह्माला आम्ही 'सर्वत्र ऐकणारें' असें म्हणतों कारण तें या जगतांत सर्वांला व्यापून आहे. ८३ हे महामते अर्जुना, ब्रह्माची याप्रमाणें व्याप्ति असल्यामुळें श्रुतींनीं त्याला 'विश्वतश्चक्षु' असें म्हटलें आहे. ८४ बाकी हात, नेत्र, पाय ह्यांची त्या ठिकाणीं गोष्ट तरी कोठून येणार? कारण तें सर्वशून्याचा निष्कर्ष (परिणाम) आहे. ८५ [समुद्राचे कांठावर उभे राहिलें असतां, लाटा उत्पन्न होऊं लागल्या म्हणजे] एखादी मोठी लाट लहान लाटेचा नाश करते असें दिसतें, परंतु [खरोखर विचारपूर्वक पाहूं गेलें असतां] ती थोरली लाट [ज्या लाटेचा नाश करिते] त्या लहान लाटेपासून वेगळी का आहे? [नाहीं! सर्वत्र पाणीच आहे!] ८६ त्याचप्रमाणें, जें ब्रह्म सर्वत्र भरलेलें आहे, त्याचे ठिकाणी व्याप्यव्यापकभाव कोठून येणार? परंतु [तें स्पष्ट करून दाखविण्याकरितां] क्षणभर असें बोलावें लागतें. ८७ ज्याप्रमाणें हिशोब लिहितांना बाकी पूज्य दाखविण्याची वेळ येते त्या वेळेस शून्याबद्दल वर्तुलाकृति काढतात, त्याप्रमाणें, अद्वैत स्पष्ट करून सांगावयाचें म्हटलें म्हणजे द्वैताचा स्वीकार करूनच स्पष्टीकरण करावें लागतें. ८८ नाहीं तर, अर्जुना, गुरुशिष्यसंप्रदाय कोठूनकडे बंद पडेल; आणि अद्वैताविषयीं सर्व भाषण बंद होईल. ८९ म्हणून श्रुतींनीं द्वैताविषयीं स्पष्टीकरण करून अद्वैत समजून देण्याची वहिवाट पाडली. ८९० तेव्हां आतां, आपल्या नेत्रांनीं जो आकार दिसतो, त्यांत तें ब्रह्म कसें व्यापून आहे तें ऐक. ९१

सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वेंद्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१४॥

अन्वय—[तत्] सर्वेंद्रियगुणाभासं, सर्वेंद्रियविवर्जितं, च असक्तं सर्वभृत् च निर्गुणं गुणभोक्तृ [अस्ति].

तरि तें गा किरीटी ऐसें । अवकाशीं आकाश जैसें । पटीं पटु होऊनि असे । तंतु जेवीं ॥९२॥ उदक होऊनि उदकीं । रसु जैसा अवलोकीं । दीपपणें दीपकीं । तेज जैसें ॥९३॥ कर्पूरत्वें कापुरीं । सौरभ्य असे जयापरी । शरीर होऊनि शरीरीं । कर्म जेवीं ॥ ९४ ॥ किंबहुना पांडवा । सोनेंचि सोनयाचा रवा । तैसें जें या सर्वां । सर्वांगीं असे ॥९५॥ परी असे रवेपणामाजिवडें । तंव रवा ऐसें आवडे । वांचूनि सोनें सांगडें । सोनया जेवीं ॥९६॥ पैं गा वोघुचि वांकुडा । परि पाणी उजू सुहाडा । वन्हि आला लोखंडा । लोह नव्हे कीं ॥९७॥ घटाकारें वेंटाळे । तेथ नभ गमे वाटोळें । मठीं तरी चौफळें । आयें दिसे ॥९८॥ परि ते अवकाश जैसे । नोहिजतीचि आकाशें । जें विकार होऊनि तैसें । विकारी नोहे ॥९९॥ मन मुख्य इंद्रियां । सत्त्वादि गुणां ययां । सारिखें ऐसें धनंजया । आवडे कीर ॥९००॥ पैं गुळाची गोडी । नोहे बांधेया सांगडीं । तैसीं गुण इंद्रियें फुडीं । नाहीं तेथ ॥१॥ अगा क्षीराचिये दशे । घृत क्षीराकारें असे । परि क्षीरचि नोहे जैसें कपिध्वजा ॥२॥ तैसें जें इये विकारीं । विकार नोहे अवधारीं । पैं आकारा नाम भोंवरीं । येर सोनें तें सोनें ॥३॥ इया उघड मऱ्हाटिया । तें वेगळेपण धनंजया । जाण गुणइंद्रियां- । पासोनियां ॥ ४ ॥ नामरूपसंबंधु । जातिक्रियाभेदु । हा आकारासीच प्रवादु । वस्तूसि नाहीं ॥५॥ तें गुण नव्हे कहीं । गुणा तया संबंधु नाहीं । परि तयाच्याचि ठाईं । आभासती ॥६॥ येतुलेयासाठीं । संभ्रांताच्या पोटीं । ऐसें जाय किरीटी । कीं हेंचि धरी ॥७॥ तरि तें गा धरणें ऐसें । अभ्रातें जेविं आकाशें । कां प्रतिबिंब जैसें । आरसेनि ॥८॥ नातरी सूर्य प्रतिमंडळ । जैसेनि धरी सलिल । कां रश्मिकरीं मृगजळ । धरिजे जेवीं ॥९॥ तैसें गा संबंधेंविण । यया सर्वांतें धरी निर्गुण । परि तें वायां जाण । मिथ्यादृष्टी ॥९१०॥ आणि यापरी निर्गुणें । गुणातें भोगणें । रंका राज्य करणें । स्वप्नीं जैसें ॥११॥ म्हणोनि गुणाचा संगु । अथवा गुणभोगु । हा निर्गुणीं लागु । बोलों नये ॥१२॥

बहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चांतिके च तत् १५

अन्वय—तत् भूतानां बहिः च अंतः [अस्ति], च अचरं चरं एव [अस्ति]; सूक्ष्मत्वात् अविज्ञेयं [अस्ति] च दूरस्थं अंतिके [अस्ति]. ॥१५॥

जें चराचर भूतां- । माजि असे पांडुसुता । नाना वन्हीं उष्णता । अभेदें जैसी ॥ १३ ॥ तैसेनि अविनाशभावें । जें सूक्ष्मदशे आघवें । व्यापूनि असे तें जाणावें । ज्ञेय एथ ॥१४॥ जें एक आंतबाहेरी । जें एक जवळ दुरी । जें एकवांचूनि परी । दुजी नाहीं ॥१५॥ क्षीरसागरींची गोडी । माजि बहु थडिये थोडी । हें नाहीं तया परवडी । पूर्ण जें गा ॥ २६ ॥ स्वेदजप्रभृती । वेगळाल्या भूतीं । जयाचिये अनुस्यूती[11] । खोमेंणें[12] नाहीं ॥ १७ ॥ पैं श्रोतेमुखेंयेटिळका[13] । घटसहस्रा अनेका- । माजि बिंबोनि चंद्रिका । न भेदे जेवीं ॥ १८ ॥ नाना लवणकणाचिये राशी । क्षारता एकचि जैसी । कां [14]कोडी एकीं उसीं । एकचि गोडी ॥१९॥

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥१६

अन्वय—तत् ज्ञेयं अविभक्तं भूतेषु च विभक्तं इव स्थितम्, च भूतभर्तृ च ग्रसिष्णु च प्रभविष्णु [अस्ति].१६

---

१ पोकळींत. २ सुगंध. ३ ठेपेमध्यें. ४ फूक वगैरे लागिले. ५ संज्ञा; प्रकार. ६ अज्ञानाच्या. ७ प्रतिबिंब. ८ पाणी. ९ सूर्यकिरणांत. १० संबंध. ११ अखंडपणाका १२ खड. १३ श्रोत्यांमध्यें श्रेष्ठा. १४ वीस वस्तु म्हणजे एक कोडी.

तें सर्व इंद्रियांना त्यांच्या विषयांचें ज्ञान करून देणारें असून, सर्वेंद्रियरहित आहे; तें कोठेंही सक्त नसून सर्वांना धारण करणारें आहे; आणि गुणरहित असून गुणांचा उपभोग घेणारें आहे. ॥ १४ ॥

हें पहा अर्जुना, तें ब्रह्म म्हणजे, ज्याप्रमाणें पोकळींत सर्व आकाश भरलेलें असतें, किंवा तंतु हे वस्त्रामध्यें वस्त्ररूप होऊन असतात, ९२ हें बघ–रस ज्याप्रमाणें उदकामध्यें उदकरूप होऊन असतो, तेज ज्याप्रमाणें दीपामध्यें दीपपणानें असतें; ९३ सुगंध जसा कापुराच्या रूपानें कापुरांत भरलेला असतो, व क्रिया शरीराच्या रूपानें शरीरांत दृष्टीस पडतें; ९४ किंबहुना, अर्जुना, सोनें ज्याप्रमाणें सोन्याच्या रव्याच्या रूपानें दृष्टीस पडतें, त्याप्रमाणें जें या सर्व जगाचें आदिकारण असून सर्वांत दृष्टीस पडतें; ९५ तें सोनें ज्या वेळेस रव्याच्या रूपानें दृष्टीस पडतें त्या वेळेस आपल्यास तो रवा आहे असें वाटतें, परंतु सोनें या दृष्टीनें पाहूं गेलें असतां तो रवा सोनेंच होय; ९६ अर्जुना, पाण्याचा ओघ वाकडा असला म्हणजे पाणी वाकडें दिसतें, परंतु तें खरोखर वाकडें नाहीं; लोखंड तापवून लाल झाल्यावर त्याचा आकार दृष्टीस पडतो, तो अग्नीचा नसून लोखंडाचा आहे; ९७ घटाच्या आकारानें आकाश वाटोळें दिसतें, व तेंच घराचे चौकोंत पाहिलें म्हणजे चौकोनी दिसतें; ९८ परंतु तोच मठ व घट नाश पावल्यावर आकाशाचा नाश होत नाहीं, त्याप्रमाणें जें ब्रह्म मायेचे उपाधीनें विश्वमय होतें, परंतु मायेंत नसतें; ९९ अर्जुना, तें ब्रह्म म्हणजे मन इत्यादि इंद्रियांप्रमाणें व सत्त्वादि गुणांप्रमाणें आकारास आलें आहे असा भास होतो, ९०० परंतु ज्याप्रमाणें गुळाची गोडी ही गुळाच्या आकारांत नसते, त्याप्रमाणें इंद्रियें व गुण यांत ब्रह्म नसतें. १ हे कपिध्वजा, ज्याप्रमाणें दुधाच्या अवस्थेंत तूप दुधाच्या आकारानें असतें, परंतु तें दूध म्हणजे तूप नव्हे, २ त्याप्रमाणें, जें ब्रह्म विश्वांत भरलेलें असून तें विश्व नव्हे. कारण सुवर्णाचे अलंकार बनविल्यावर त्यांस आपण फूल, वांकी अशीं नांवें देतों, बाकी सुवर्णदृष्टीनें सोनें तें सोनेंच ! ३ याप्रमाणें मीं उघड मराठी भाषेंत सांगतों, अर्जुना, ब्रह्म हें गुण व इंद्रियें यांपासून वेगळें आहे. ४ नांव, रूप, संबंध, जाति, क्रिया, भेद हे सर्व प्रकार आकारासच लागू आहेत, ब्रह्माला नाहींत. ५ तें ब्रह्म गुण नाहीं, व त्याचा आणि गुणांचा संबंध नाहीं, परंतु त्याचेच ठिकाणीं ते भासतात. ६ या कारणावरून, अर्जुना, अज्ञान्याच्या मनांत असें येतें कीं, गुण हे ब्रह्माचेच आहेत व हीच मोह तो खरी मानतो. ७ परंतु ब्रह्माच्या ठिकाणीं गुण आहेत असें मानणें म्हणजे, ज्याप्रमाणें ढग आकाशांत दृष्टीस पडतात म्हणून त्यांना आकाश धारण करतें, किंवा आरशांत पाहिलें असतां जें प्रतिबिंब दृष्टीस पडतें तें आरशाचेंच आहे, असें म्हणण्याप्रमाणें होय. ८ किंवा पाण्यांत सूर्याचें प्रतिबिंब पडल्यावर त्यांत सूर्य आहे असें समजणें, अथवा सूर्यकिरणांत मृगजळ आहे असें म्हणणें हें ज्याप्रमाणें शोभत नाहीं, ९ त्याप्रमाणें, ब्रह्म सर्व जगताला संबंधाशिवाय धारण करतें, परंतु हें म्हणणें भ्रममूलक असल्यामुळें व्यर्थ आहे. ९१० ज्याप्रमाणें भिकारी मनुष्य स्वप्नांत राज्याचा उपभोग घेतो हें मिथ्या होय, त्याप्रमाणें ब्रह्म गुणांला भोगतें हें म्हणणें व्यर्थ होय. ११ म्हणून, ब्रह्म गुणांचा संग करतें अथवा गुणांचा उपभोग घेतें, असें म्हणतां येत नाहीं. १२

तें सर्व भूतांच्या बाहेर असून आंतही आहे; स्थिर असून हालणारें आहे; तें अत्यंत सूक्ष्म असल्यामुळें जाणतां येत नाहीं; आणि तें दूर असून जवळही आहे. ॥ १५ ॥

हे पांडुसुता, अग्नीचे निखारे जरी पुष्कळ आकारांचे निरनिराळे असले, तरी त्यांतील उष्णता ज्याप्रमाणें एकच होय, त्याप्रमाणें ब्रह्म चराचर भूतांमध्यें जरी दृष्टीस पडलें, तरी तें एकच आहे. १३ याप्रमाणें, जें अविनाशी असून सूक्ष्मपणानें सर्व जगास व्यापून आहे, तें ज्ञेय होय. १४ जें शरिराचे आंत असतें व बाहेरही असतें; तसेंच जें पाहिलें असतां जवळ आहे व दूरही आहे; व जें एकच असून ज्यांत द्वैत नाहीं, १५ क्षीरसागराचें पाणी जसें कांठाशीं व मध्यभागीं सारखेंच गोड असतें, तसें जें सर्वत्र व्यापक असून पूर्ण आहे, १६ जारज, अंडज, स्वेदज व उद्भिज्ज या सर्व वेगळाल्या भूतांच्या ठिकाणीं ज्याची अखंड व्याप्ति आहे; १७ हे श्रोतृशिरोमणे, हजारों घटांच्या निराळ्या आकारांत चंद्राचें बिंब निराळें दिसतें परंतु त्याला जसा भेद नाहीं; १८ मिठाच्या पुष्कळ राशी जरी असल्या तरी सर्वांचा खारटपणा जसा सारखाच असतो, अथवा मोळीभर ऊंस जरी असले तरी त्या सर्वांची गोडी जशी सारखीच असते, १९

तें ब्रह्म मूळचें विभागलेलें नसून प्राणिमात्राच्या ठिकाणीं विभागल्यासारखें दिसतें; आणि तें सर्व भूतांना धारण करणारें, सर्वांचा नाश करणारें, व सर्वांची उत्पत्ति करणारें आहे. ॥ १६ ॥